

NƏSİBƏ ABBASOVA

Kəlam

və

tərcümə

NƏSİBƏ ABBASOVA. KƏLAM VƏ TƏRCÜMƏ

PAREMİO-FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN (AFORİZMLƏRİN)

TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

(L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə
tərcümə materialları əsasında)

Bakı - 2018

Elmi redaktor: Lalə QULIYEVA,

Filologiya elmlər doktoru, professor

Rəyçi: Məmmədali QIPÇAQ,

Filologiya elmlər doktoru, professor

Kamilə VƏLIYEVA,

Filologiya elmlər doktoru, professor

İlyas HƏMİDOV,

Filologiya elmlər doktoru, professor

NƏSİBƏ ABBASOVA. KƏLAM VƏ TƏRCÜMƏ

ADPU nəşriyyatı, Bakı -2018,183 səh.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəsibə Abbasovanın bu monoqrafiyasında böyük rus yazıçısı L.N. Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında işlədilmiş aforizmlərin (paremio-frazeoloji dil vahidləri) Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri, onların linqvopoeti və üslubi xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

DOI: <https://doi.org/10.36719/0837/2025>

GİRİŞ

Qloballaşma dövründə multikultural idarəetmə prosesinin elmi-tətbiqi mexanizminə çevrilən tərcümə sənəti ictimai-mədəni integrasiya ideyalarına xidmət edir. Dilin ən çətin tərcümə olunan sahəsinin – frazeoloji ifadələr sisteminin sabit predikativ tərkibli, universal sintaktik struktura malik cümlətipli vahidlərin (atalar sözləri və məsəllər, pəremiyalar(ehkamlar), aforizmlər, idiomlar, ibarələr, nitq klişələri və s.) dilçilik rakurslarından elmi-tipoloji təhlilinin verilməsi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir dili zənginləşdirən pəremio- frazeoloji ifadənin(predikativ quruluşlu və ya cümlətipli frazeologizmlərin) digər dillərə uğurlu transformasiya prinsiplərini tədqiq və təqdim etmək eyni zamanda interlingvistik beynəlmilləşmə prosesini sürətləndirir.

Dilin əsas vəzifəsi ictimai ünsiyyət vasitəsi olmaqdırsa, tərcümə sənətinin də əsas vəzifəsi dillər və mədəniyyətlərarası – intermedial ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsi, yəni fərdi olanın bəşəriləşdirilməsi missiyasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü ildə imzaladığı ” “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” tarixi sərəncamı bu baxımdan aktual əhəmiyyətə malikdir. Sənəddə Azərbaycan dilinin qorunması, dilçilik elminin inkişafı etdirilməsi. Ölkədaxili və beynəlxalq müstəvidə dövlətin dil siyasətinin dəstəklənməsi, o cümlədən tərcümə sənətinin perspektivləri ilə bağlı mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Frazeoloji birləşmələrin hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formaları əks etdirməsini nəzərə alınmaması səbəbindən belə ifadələr Azərbaycan dilinə çox zaman yanlış

tərcümə edilir. Bu ifadələrin yanlış tərcüməsinin əsas səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin bu frazeologizmlərim leksik-semantik xüsusiyyətlərini yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır.

Buna görə də tərcüməçi hər hansı bir aforizmi Azərbaycan dilinə düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara riayət etməlidir:

1. Tərcümə olunacaq aforizmin mənasını tam başa düşməli;
2. Aforizmin məxsus olduğu müəllifin məqsədini (anonim aforizmin isə aid olduğu xalqın milli varlığını və məramını) bilməli;
3. Tərcümə prosesində lüğətdən düzgün istifadə etməli, dil və üslubi məsələlərinə diqqət yetirməli, TD-yə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə etməli;
4. Aforizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən istifadə etməyi bacarmalı;
5. Tərcümə metodlarından düzgün istifadə etmək bacarığına malik olmalı;
6. Aforizmin bədii-metaforik kontekstindən uzaqlaşmamalı;
7. Tərcümə olunduğu dilin kompleks tələblərinə cavab verməli;
8. Tərcüməçi bu dillərin metoforik sisteminə nüfuz etməyi, bununla da tərcümə etdiyi aforizmi “yenidən yaratmaqla” öz bədii təfəkkür süzgəcindən keçirməlidir.

Müasir Azərbaycan filologiyasının tətbiqi dilçilik sahəsində son dövrlər dilin paremio-frazeoloji vahidlərinin formal-qrammatik, struktur-semantik, funksional-tətbiqi xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsində, bir sözlə, güclü dövlət quruculuğunun inkişafında mühüm rol oynayan beynəlxalq dillərin tədrisinə, nəzəri-təcrübi tədqiqinə, tətbiqi-metodoloji araşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılır. Aforizmlərin də daxil olduğu paremio-frazeoloji dil sisteminin elmi-nəzəri şərh, xüsusi metodoloji araşdırılması

fonundamüasir klassifikasiyalara ehtiyac vardır. Frazeologiyanın transdil inkişaf xarakterini əyani şəkildə əks etdirən aforizmlərin başlıca morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlərini, vacibstruktur özəlliklərini, semantik-üslubi funksionallığını, konseptual-frazeolojiləşmə imkanlarını, dilin frazeoqrafiya fonduna daxil olma üsullarını, kommunikativ-linvokulturoloji istifadə aspektlərini, linqvistik terminoloji parametrlərini ümumiləşdirilərək, sosiolinqvistik tətbiqi sahədə tərcümə problemlərinin həllində nailiyyətər qazanmaq olar. Xarici dillərin paremio-frazeoloji sisteminin və bu sistemin spesifik vahidi olan aforizmlərin tərcümə problemlərinin öyrənilməsində indiyədək qazanılmış tətbiqi-təcrübi nailiyyətlərimizi, elmi-nəzəri və mədəni irsimizi obyektiv təhlil edərək bu sahədə gələcəktə rəqqi üçün zəruri nəticələr çıxarılmalıdır.

Kitabın əsas mövzusunun dil potensialının tarixi –mədəni, kreolyativ inkişafını əks etdirən paremio-frazeoloji ifadələrin mürəkkəb nəzəri-linqvistik səciyyəli və transformativ-tərcümə problemlərinin analitik tədqiqi təşkil edir.

FƏSİL 1.

DİLİN PAREMİO-FRAZEOLoji VAHİDLƏRİ. UNİVERSAL-ANALİTİK KONSTRUKSIYALAR (UAK-lar) VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ ÖZƏLLİKLƏRİ

1.1.Dilinparemio-frazeoloji vahidlərinə dair ümumi və nəzəri-tipoloji müddəalar

Dil onuyaradan və yaşadan xalqın tarixihəyat təcrübəsini, sosial-ictimai, mədəni-mənəvi təkamül potensialını təşkil edir. Bu potensialıq hər bir dilin optimalsöz ehtiyatında, leksik-frazeoloji anlayışlar spektrində əks olunaraq, universalqrammatik konstruksiyalar zənginliyində və struktur-semantik presedentlərin dildə təzahür formalarının müxtəlifliyində reallaşır.

Dildə frazeologizmlərpotensiallığıisəonu yaradan xalqınyüksək məntiqi təfəkkürə, zəngin dil mədəniyyətinə, orijinal ədəbi-metaforik və ictimai-fəlsəfi düşüncəyə malik olmasınıtəsdiqləyir.

Paremio-frazeoloji vahidlər dilin sabitsemantikalı predikativ birləşmə və ya ifadələrinin məcmusunuvə dilin hazır konseptualfikirresurslarını ehtiva edir.

Paremio-frazeoloji vahidlərin öyrənilməsiməsələsi dil sistemindəki qeyri-müəyyənleksik-sintaktik (transdil) statusuna,universal frazeoloji təsnifatı və mürəkkəb elmi definisiyasna görə ümumi dilçiliyin bu günə qədər həllini gözləyən problemləri sırasında yer alır. Xüsusilə dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə həsr olunmuş elmi mənbələrdə ifadə olunmuş nəzəri mövqelərin müxtəlifliliyi, frazeologiyaya dar və geniş yanaşmalar məsələsi ilə bağlı qarışıqdifferensiallığın və ziddiyyətlərin hökm sürdüyü müşahidə edilir və bu zaman çox mürəkkəb bir linqvistik anlayışla qarşılaşdığımız qənaətə gəlirik.

Məlum olduğu kimi, frazeologiyani həm dilin ümumleksik sisteminin tərkibi hissəsi kimi, həm də müstəqil dilçilik sahəsi kimi tədqiq edən alimlər nəzəri dilçilikdə sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr (uyuşmalar, birikmələr, qovuşmalar və s.), frazeoloji ifadələr, idiomatik tərkiblər, frazeoloji vahidlər, tərkib

hissələrinə bölünməyən frazemlər, frazeoloji qruplar və bu kimi müxtəlif elmi istilahlara müvafiq sahənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini xarakterizə etməyə cəhd etmişlər.

Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı olan cümlə tiplivə ya predikativ tərkibli frazeologizmlər (aforizmlər, atalar sözləri və məsəllər, paremiyalar və s.) barədə də eyni ümumi fikri söyləmək olar – burada da bir dil problemi üzrə müxtəlif tipli elmi-nəzəri termin dolaşıqlığı müşahidə olunur: predikativ frazeoloji birləşmələr, frazeo-paremioloji vahidlər, paremioloji söyləmlər, idiomatik ifadələr, sintaktik frazemlər, kollokasiyalar, aksiomatik ifadələr, aforistik ibarələr, aforizmlər, sitatlar, nitq klişeləri, frazeoloji mikromətn -konstruksiyalar, sabit minimal -konstruksiyalar və s.

İlk növbədə yuxarıda sadalanmış terminlərin qeyri-müəyyənliyini səciyyələndirən nəzəri əsasların səbəbi kimi dilin sözə və cümləyə ekvivalent frazeoloji anlayışlarının nominativləşmə xüsusiyyətinə göstərmək, sonra isə bütün bu sabit semantik linqviistik vahidlərin ümumi və fərqli, konstitutiv və referentiv xüsusiyyətlərindən irəli gələn müxtəlif terminlərlə təqdimat qarışıqlığındakı düzgün istilah seçimi etmək məqsəduyğun olardı.

Obyektiv bir mövqedən dilin səviyyələrarası (leksika, sintaksis) qarşılıqlı münasibətləri prizmasından frazeologiyaya xüsusi transdil təbəqəsi kimi yanaşaraq onun leksik-sintaktik həddlərini müəyyənləşdirmək, leksikləşmə / nominativləşmə, frazeologiləşmə / konseptləşmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq və paremio-frazeoloji dil vahidlərinin həm də leksikoqrafiya sistemində ümumi integrativ səciyyəsinə üzə çıxarmaqla problemin düzgün terminoloji təqdimatını verməkmümkündür.

Fikrimizcə, paremio-frazeoloji dil vahidlərinin nəzəri-definitiv təşəkkül tarixi Ferdinand de Sössürün məhz bu elmi təqdimatından başlayır: “Biz hər şeydən əvvəlkülli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, ümumilikdə bu, məqbul sayılır. Bu söz birləşmələrinin ənənəyə görə daşdığı məna bütövlükdə komponentlərinin

mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri nitqprosesində düzəldilmir, bunlardan dildə hazır (hazırqəlib) şəkildə istifadə olunur”.[]

İndiyədək müxtəlif strukturlu frazeoloji dil ifadələri arealında aparılan elmi tədqiqatlar sübut etmişdir ki, dildə hər hansı sözün və ya söz birləşməsinin (predikativ və ya qeyri-predikativ) sabit semantik-quruluş – “hazırqəliblik” (F.Sössur) kəsb etməsileksikləşmə hadisəsi nəticəsində baş verir və yaranmış frazeologizmlərin bütünü dil normalarına tabe olur. Frazeologizmlərin mənası onu təşkil edən sözlərin həqiqi leksik-semantik mənasından fərqlənir və bu fərqlilik dərəcəsidə geniş həddlərdə – frazeoloji birləşmənin öz tərkibindəki sözlərə mənaca nisbətən uyğun və ya çox uzaq olmasına qədər dəyişə bilər. Beləliklə, leksikləşmə həm geniş mənada ümumişlək induktiv proses, həm də dar çərçivədə leksikanın deduktiv zənginləşmə mexanizmi – nominativləşmə kimi qəbul edilir. Bu zaman ümumişlək lüğət fondunda deskriptiv (təsviredici) zənginləşmə, xüsusi və ya terminoloji leksikada isə preskriptiv (təyinedici) kodlaşdırma prosesi (və ya terminləşmə) baş verir, zənnimizcə, məhz bu səbəbdən nəzəri dilçilikdə yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz frazeologizmlərin çoxsaylı elmi-terminoloji təqdimat problemi yaranır. Beləliklə, frazeoloji birləşmə və frazeoloji cümlə “yaradıcılığı” dildə deskriptiv zənginləşməyə, dilçilikdə isə preskriptiv terminoloji təqdimata səbəb olur.

Məlumdur ki, nominativləşmə – dildə leksikləşmə prosesi nəticəsində sabit söz birləşməsinin, həmçinin bitkin bir fikrin – cümlənin vahid bir leksemə və ya lüğəvi vahidə çevrilməsi deməkdir. İstərsə bir leksemə – sözə ekvivalent vahid olaraq leksikologiyanın, istərsə də söz birləşməsinə və ya bitkin bir fikrə – cümləyə ekvivalent olaraq sintaksisin predmetinə çevrilən frazeologizmlər həm də müəyyən məcazlıq ifadə edən semiotik dil işarələridir və ayrıca bir sözün, tərkibi söz birləşməsinin, cümlənin-söyləmin (konseptin) ekvivalenti kimi qəbul edilməsi müvafiq dil təbəqələrində – leksikologiyada, morfologiyada, sintaksisdə, semasiologiyada bu və ya digər şəkildə təsdiqlənir.

Diqqət yetirək: 1) frazeoloji birləşmə: gözünün acısını almaq – mürğüləmək

(leksik vahid kimi söz, morfoloji vahid kimifel); predikativ tiplifrazeoloji birləşmə “Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz!” – cümlə (sintaktik vahid); “Bir saat səbir yüz il ömrə bərabərdir” (L.N.Tolstoy,”Hərb və sülh”, IVcild, səh.49) –hökm-söyləm və s.

Göründüyü kimi,son iki cümlə tipli frazeoloji birləşmələrdə həm də müəyyən mənə konseptləşməsi – konseptual-semiotik kodlaşma (“Ehtiyat”,”Səbir”) müşahidə olunur. Yəni, dilin leksik-frazeoloji təbəqəsi açıq və empirik bir sistem olmaq etibarilə təkcə müxtəlif üslublu söz və söz birləşmələrini deyil, həm də kommunikativ məqsədli sabitpredikativbirləşmələri özündə ehtiva edən spesifik vahidlilinqvistik bazisdən ibarətdir.

Nəzər yetirək,dilin hazır konseptual fikir ehtiyatlarını təşkil edən digər bu tipli nümunələr: 1)paremiyalar – “Torpaq deyir, öldür məni, dirildim səni” (Azərbaycan atalar sözü) –“bərəkət” konsepti, 2) aforizmlər “Alimliyə bir tac kimi baxma ki, onunla lovğalanasan, bir inək kimi baxma ki, onu sağasan”(L.N.Tolstoy) – “elm”konsepti,“Kişi bir sənəti bilər xalis, Çoxuna meyl edən qalar naqis” (S.Ə.Şirvani) – “sənətkar”konseptinə uyğun gəlir.Beləliklə, dildəpredikativ ifadələrin frazeolojiləşmə hadisəsi sabitləşmə prosesinin: a) leksikləşmə,b) nominativləşmə,c) konseptləşmə “əməliyyatlarının”yaradıcı yekunudur və nəticədəümumiləşdirici linqvistik tezaurusda -- dilin lüğətfondunda “atalar sözünə çevrilmə” və ya paremiolojiləşmə, aforizmləşmə baş verir. Semantik sabitlik, konseptual bütövlük kəsb edən bu dil vahidlərinin müxtəlif növləri toxunulmaz leksik-struktur-konstitutiv keyfiyyətə – frazeolojiləşməyəməlik olur və bu keyfiyyətparemio-frazeoloji dil vahidlərinin son və ən əsassəciyyəvi xüsusiyyətinə --konseptləşməyə səbəb olur.

Tədqiqat işinin birinci fəslində müfəssəl şəkildə dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə elmi yanaşma tarixini təqdim edərək,problemə a) Avropa və rus dilçilik elmlərinin, b) Azərbaycan dilçilik elmininrakurslarından baxmaqla bərabər bu araşdırmamızda istinad ediləcək UAK-lar termini ilə bağlı seçimimizdə müəyyən məntiqi münasibət bildirmək fikrindəyik.

a) Rus və Avropa dilçiliyində dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə dair ümumi - nəzəri müddəalar.

Araşdırmalar göstərir ki, dilin paremio – frazeoloji resurslarının geniş əhatəliliyi və müxtəlif semantik-struktur, leksik-qrammatik fərqliliyi klassik rus və Avropa dilçiyində əlaqəlişəkildə maraqlı doğuraraq problemə elmi - məntiqi yanaşma tələb etmişdir və dilin sabitsemantik və vahidlərinin tədqiqi ilə məşğul olan rus və avropalı alimlər öz linqvistik görüşlərində problemin nəzəri inkişaf tapması tarixini də əks etdirmişlər.

Bu mənada ilk növbədə paremio-frazeoloji ifadələrin nəzəri səciyyəsinə həsr olunmuş elmi tədqiqatların qısa tarixi xülasəsini təqdim etmək zərurəti aforizmlərin linqvistik-frazeoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini və tərcümə problemlərinin həlli məsələsini qarşısına məqsəd qoyan bu araşdırmamız üçün də olduqca vacibdir.

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, ümumi dilçilik tarixində “hazırqəlib ifadələrin” (F. Söşür) daxil olduğu leksikologiya xüsusi tərkib hissəsi sayılan frazeologiya klassik elmi təyinatını verərək, “frazeoloji qrupları” nitqdə fərqləndirmiş Şarl Ballin fikrincə, belə birləşmələr – frazeoloji ibarələr, frazeoloji birləşmələr və qarışıq “ara tip” adlı qruplara bölünür və bu frazeoloji qruplar arasında kateqorial fərqlilik onların tərkibi komponentlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Həm zəhəri, həm də daxili – yəni leksik-semantik və üslubi-struktur cəhətlərinə əsasən sabit söz birləşmələrini araşdıran alim öz linqvistik görüşlərində bir qədər metodoloji qarışıqlığa yol versə də, dilçilik tarixində ilk dəfə daha cəsarətlə müasir, müstəqil elm sahəsini – frazeologiya nəzəri cəhətdən sistemləşdirərək, gələcəkdə yeni tədqiqatçılar nəslinə bu istiqamətdə daha ciddi araşdırmalar aparmağa stimula vermişdir.

Qərbi alimlərinin frazeologizmlərin elmi-nəzəri öyrənilmə əhəmiyyətini davam etdirmiş klassik rus dilçilərinin – A.A. Potebnya, İ.İ. Sreznevski, F.F. Fortunatov, A.A. Şaxmatov, M.İ. Mixelsonun və digər görkəmli alimlərin – Y.İ. Polivanov, L.A. Bulaxovski, S.İ. Abakumov, S.İ. Ojeqovun və başqalarının fundamental elmi-nəzəri və leksikoqrafik tədqiqatlarında, bir çox tanınmış dilşünasların A.İ. Smirnitski, O.S. Axmanova, V.L. Arxangelski, İ.İ. Çernişevin distributiv təhlillərində, V.V. Vinqradovun məşhur frazeologizmlər klassifikasiyasında, N.N. Şanskiyin “dilnin frazeoloji ifadələri” definisiyasında, İ.A. Melçuk,

V.P.Jukov, B.A.Larin, A.V.Kunin, V.Q.Qak, V.M.Mokienko, A.İ.Fyodrov, V.N.Teliya, P.Solodub və bu kimi tanınmış alimlərin müasirlinqvistik platformalarında frazeologizmlər özuniversal linqvistik təbiətinə, getoregen yaradılma üsullarına, tərkibi komponentlərinin sabit sintaqmatik əlaqələrinə, yeni nominativlik – məcazıməna kəsb etmə xüsusiyyətlərinə, spesifik işarəvilik əlamətlərinə, frazeolojiləşmə aspektlərinə, derivativ işlənmə və s. funksionallıqlarına görədilçilkdə nəzəri-analitik təhlilini tapmış və relyativ tədqiq obyektinə çevrilmişlər.

Maraqlıdır ki, XIX əsrin II yarısından etibarəndildəki sabit birləşmələri əsasən sintaksisin prizmasından tədqiq etmiş A.A.Potebnya, İ.İ.Sreznevski, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov və b. bu tipli birləşmələrin istər leksik-semantik, istərsə də sintaktik-qrammatik əlamətlərini aydınlaşdıraraq onların differensial – kommunikativ modellilik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində müəyyən nailiyyətlərə imza atmışlar. Məsələn, F.F.Fortunatovun məhsuldar təcrübi araşdırmaları dilin frazeoloji sistemində orijinal nəticələrə səbəb olmuş və frazeologizmlərin o dövrdən etibarən daha dərinlən öyrənilməsinə yönələn elmin nəzəriyyə formalaşdırmışdır.

Tədqiqat mövzumuz ilə əlaqədar olaraq digər frazeoloq alimlərin mövqeyini öyrənmək və paremio-frazeoloji vahidlərinin nəzəri və tətbiqi, mövcud “dar” və “geniş” çərçivələrə, o cümlədən bu ifadələrin tərcüməsi problemləri ilə bağlı məsələlərə fərqli elmi yanaşmalara ümumi icmal şəkilində münasibət bildirmək də bu baxımdan məqsədə uyğun olardı.

Maraqlıdır ki, araşdırılan mənbələr içərisində xüsusilə fərqlənən S.İ.Abakumovun “Sözlərin sabit birləşmələri” əsərində frazeoloji birləşmələr leksik və semantik bənzərlik / fərqlilik çərçivəsində araşdırılır, tərcümə edilə bilməyən leksik-semantik bölünməzlik, sabit sıralanma keyfiyyətlərinə malik xüsusi qrup ifadələrdən ibarət dildə frazeologizmlər və idiomatik vahidlər sistemi yaradılır. Abakumova görə, tərcümə edilə bilməyən, sabit söz sıralanmasına malik, leksik-semantik cəhətdən mühafizəkar ifadələr məhz idiomlardır. Bundan başqa, dildəki ifadə-şablonlar, ədəbi sitatlar, söz ştampları da idiomatikaya aiddir və nisbətən az

məna müstəqilliyinə malik olan bu tipli vahidlər tərcümə zamanı dəqiq və düzgün ekvivalent axtarışı tələb edir.[1] Paremioloji vahidlərin struktur-semantik tərcümə "mühafizəkar"lığını nəzəri cəhətdən səciyyələndirən analitikfikirlər barədə növbəti fəsildə geniş söhbət açılacaq.

Nəticə etibarilərus dilçiliyində V.L.Arxaŋgelski bu problemin M.V.Lomonosovdan başlayaraqöz müasirdövrünə qədər nəzəri araşdırılma tarixini izləyərək ümumiyyətlə frazeologiyanınelmi tədqiqat obyektinə aydınlıq gətirmiş, həm rus, həm də başqa dillərdə frazeoləmlərin ümumi və xüsusi məsələlərini öyrənmiş, qarşılıqlı müqayisə prinsipləri əsasında onların tərkibi komponentlərinin məcazlaşma səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir. O, bir çox vacib məsələlər barədə ətraflı mühakimələr yürüdərək dildəki bütün frazeoloji vahidləri "frazeologizmlər" və "sabit frazalar" (oxu: paremio-frazeoloji vahidlər) olmaqla iki yerə bölür. Arxaŋgelskiyə görə, 1) frazeoloji vahid dilin inkişaf tarixində hazırkı halda tam və qəti kombinasiyalı birləşmədir, 2) bunlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir, 3) ən azı iki leksik səviyyəli sözün qəti şəkildə müəyyənləşmiş birləşməsindən ibarətdir, 4) bu birləşmələr qrammatik cəhətdən sintaqm və cümlə modelləri əsasında mövcud qaydalarla formalaşmışdır və s.

Beləliklə, alim rus dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərinilk geniş və tarixi definisiyasını hazırlamış, hətta terminləri də frazeologiləşmiş birləşmələrin tədqiqat obyektinə çevirərək "elmi frazeologizmlər" istilahını yaratmışdır, frazeologizmlərə geniş yanaşma tərəfdarı kimi "sabit frazalar" adı altında atalar sözləri və məsəlləri, aforistik kəlamları, qanadlı ifadələri və s. frazeologiyaya daxil etmişdir.

Rus dilçiliyində digər bir məhsuldar -- leksikoqrafiya sahəsində dəgörməli alimS.İ.Ojeqov bu sahənin klassiklərinin -- V.İ.Dal, M.İ.Mixelson və bu kimi digər ünlü alimlərin ensiklopedik əsərlərində ifadə olunmuş təcrübi fikirləridavam etdirərək frazeologiyanı həm dar, həm də geniş mənada tədqiqetmişdir. Potensialrus frazeoloji dil resurslarına həm "dar", həm də "geniş" mənada yanaşmış, S.İ.Ojeqov dar mənadayalnız sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidləri, geniş mənada isə predikativ sabit birləşmələri – cümlə tipli frazeoloji ifadələri: atalar sözləri və məsəlləri, idiomları, ibarələri, ədəbi klişələri, qanadlı sözləri və s.

öz lüğətinə daxil etmişdir. Bunlardan əlavə, leksikoqraf-alimelmə, texnikaya, sənayeyə, incəsənətə, məişətə və digər sahələrə aid olan “daşlaşmış”, yəni sabitləşmiş söz birləşmələrinə digər ümumi dilsistemindən kənara çıxan, başqa sözlə, əvəz edilə bilən və ya daxilində müstəqil nominativ mənaya malik olmayan sözlər işlənən ifadələri də frazeoloji vahid qismində qəbul etmişdir.

Rus dilçiliyində filoloji leksikoqrafik mənbələrə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi dilçilikdə mövcud frazeologiyaya daryanaşma bir qədər yarımçıq və səthi təsir bağışlayaraq, dilin lüğət tərkibini təşkil edən frazeoloji materialı bütöv sistem halında tədqiq etmək məqsədindən uzaqlaşdırır. Bu baxımdan, frazeologiya dedikdə konkret tədqiqat obyekti olan, yəni bütün növ frazeoloji vahidlərin məcmusunu özündə ehtiva edən, xüsusi statuslu, müstəqil dilçilik sahəsi kimi başa düşmək lazımdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, frazeologiya sərhədsiz dərəcədə ifadə genişliyinə malikdir, çünki dil sistemi öz mükəmməl daxili radiusunda belə ifadələrə müəyyən spesifik seqmentar sahələr ayırmışdır. A. Reformatski dil dəkibəzi “spesifik sözləri” – frazeoloji obrazlılıq kəsb edən məfhumları, əhalinin müxtəlif qruplarının nitqi üçün səciyyəvi olan sözləri və söz birləşmələrini (klişelər, ixtisas abreviaturaları) “frazeologiya predmeti sayaraq” bu nəticəyə gəlir ki, “Əhalinin sosial mənsubiyyətinə və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ya ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus spesifik söz və söz birləşmələrini frazeologiyaya adlandırmaq olar”.

Bu kimi tarixi-təcrübi-nəzəri görüşlərin inkişafı nəticəsində müasir rus frazeologiyaya məkəbinin banisi, akademik V.V. Vиноградов frazeologiyayı dilçiliyin tam müstəqil sahəsi kimi, həm də təcrübi cəhətdən əsaslandıraraq onu leksikologiyanın çərçivəsindən çıxarmış və “Rus dilində əsas frazeoloji vahidlər haqqında” (“Об основных фразеологических единицах в русском языке”) əsərində rus dilinin frazeoloji materialları əsasında frazeologizmləri üç semantik qrupa (frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji tərkiblər) bölmüşdür. [orada, 185s.] Beləliklə, dilin paremio-frazeoloji ifadələri frazeoloji tərkiblər içərisinə daxil edilərək, XX əsrin II yarısından bu günə kimi bu istiqamətdə elmi tədqiqatların əsas nəzəri fundamentinə müvafiq monoqrafik

ədəbiyyatının əsas platformasını Vinqradov təsnifatı (və ya Vinqradovun frazeoloji konsepsiyası) təşkil etmişdir. Sovet dilçiliyi tarixində paremio-frazeoloji ifadələrin öyrənilməsi prosesini şərti olaraq akademik A. Axundovun fikri ilə belə qiymətləndirmək olar: “Dilçilik tarixində frazeologiyanın elmi əsaslarını, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, zəngin təzahür formalarını, növlərinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılan və onların dərin elmi təhlilini verən məhz akademik V. V. Vinqradov olmuşdur.”

Paremio-frazeoloji dil vahidlərinin nəzəri öyrənilməsi müxtəlif xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində də davam etdirilmişdir. Müqayisəli-frazeoloji təsnifatın müəllifi N. N. Amosova sabit semantikali vahidlərin quruluş, məzmun və formasına görə sözlə müqayisəsini apararaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmiş, bu vahidərinə dildə hazır leksik material kimi oxşar olmasından (nominativlik), formalaşma yollarının fərqli cəhətlərindən (sözlərdən fərqli olaraq frazeoloji birləşmələr mərhələlərlə, ayrı-ayrı sözlərin metaforik birləşməsi nəticəsində yaranır) bəhs etmişdir.

Beləliklə, bir çox frazeoloq-alimlər ingilis və rus dillərinin müqayisəli materialları əsasında tədqiqatlara üstünlük vermiş, kommunikativ əlaqədə frazeologizmlərin həm dilin, həm də nitqin xüsusi (və ya ümumi-analitik) təyinatlı leksik potensialını təşkil etməsi fikrini təsdiqləmişlər. O. S. Axmanova, R. A. Budaqov, A. M. Babkin və digər dilçilər frazeoloji birləşmələrin araşdırılması üzrə elmi-konseptual mülahizələr ifadə etmiş və bu mövzu ilə bağlı səmərəli istinad mənbəyi ilə biləcək fikirlər söyləmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin frazeoloji səviyyəsinə və frazeologizmlərin tipoloji-semantik, koqnitiv-lingvokulturoloji aspektlərinə həsr etdikləri dəyərli tədqiqatlarına görə V. Q. Qak, V. M. Mokienko, B. A. Larin, A. V. Kunin, T. A. Van Deyk, J. A. Qvozdev, E. İ. Dibrova, V. P. Jukov, S. Q. Qavrin, E. C. Kyubryakova, L. İ. Royzenzon kimi alimlərin yaradıcılığı xüsusilə fərqlənir. Konkret olaraq, V. M. Mokienko frazeologiyanın tədqiqat predmetinin elmi-nəzəri postulatları əsasında müəyyənləşdirilməsini tələb edir, A. V. Kunin isə frazeologiyanın əinki

müstəqil dilçilik sahəsi adlandırmaq, onu dilin yeni – beşinci səviyyəsi kimi qəbul etməktəşəbbüsü ilə prinsipial mövqenümayiş etdirir.

Müasir rus dilçiləri Y.Y.Avaliani, A.D.Rayxşteyn, V.İ.Zimin, V.N.Telnya, Y.P.Solodub, N.F.Alefrienko, Z.O.V.Volyuxvə digərləri bu sahədə (o cümlədən müqayisəli frazeologiyada) elmi mülahizələri ilə xüsusi mövqe nümayiş etdirirlər. Son dövrmüasir rus frazeologiyasının əsasını təşkil edən yeni ümumi-nəzəri müddəaları araşdırarkən bu qənaətə gəlmək olur ki, adıçəkilən alimlərfrazeoloji ifadələrdəki konnotativlik xüsusiyyətlərinin (milli/qeyri-millilik), etnokulturoloji əlamətlərinin üstünlük dərəcəsini, tərkib komponentlərinəvrise mikliyini (genişmənalılıq), obrazlılıqfenomenini, invariant siqnifektivliyini və ya situativ işləkliyini, bir sözlə, frazeologiləşmə prosesinin ekstralinvestik məna dərinliyini, antroposentrist-konseptual funksionallığını dəqiqləşdirərək müvafiqsemantik-differensial növlərə bölməyi tərcih edirlər.

Dil səviyyələri (və ya təbəqələri) sistemində tutduğu yerinə görə, frazeologizmlərin müxtəlif struktur tiplərinin nəzəri tədqiqi tarixində paremioloji vahidlərin struktur-bazis problemlərinin metodoloji-terminoloji kriterilərinin müəyyənələşməsi bu tədqiqatların əsasını təşkil edir, lakin bir çox hallarda suallarla müşayiət olunan son dərəcə vacib bir məsələ – frazeoloji vahidin təyin olunması məsələsi də öz adekvat həllini gözləyir.

Nəzərə alsaq ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilikdə aktuallaşan linqvokulturoloji, kommunikativ-praqmatik və koqnitiv araşdırmalar dilin frazeoloji səviyyəsinə də nüfuz edərək, bu sahənin hər hansı bir probleminin intensiv tədqiq olunmasına şərait yaratmışdır, demək olar ki, bu istiqamətdəlinvestik konseptləşmə və ya dildə konseptləşmə, o cümlədən frazeologizmlərin konseptləşməsi kimi bu tipli terminlərchoxluğuna rus dilçiləri aydınlıq gətirmiş, problemin təzahür formalarını düzgün müəyyənələşdirməyə nail olmuşlar, lakin bu müsbət hallarla yanaşı müvafiq sahənin terminlər sistemində ziddiyyətli məqamlar hələ də təkrar olunmaqdadır.

Ümumiyyətlə, rusdilli elmimənbələrdə paremio-frazeoloji dil vahidlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş müxtəlif nəzəri platformaları belə səciyyələndirmək

olar ki, tarixən istər dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologizm hesab edən (geniş yanaşma), istərsə də onların yalnız bir qismini – yalnız sözə ekvivalent olanları (dar yanaşma) frazeologizm hesab edən dilçilərin əksəriyyəti frazeologiyani həm müstəqil elm sahəsi hesab etmişlər, həm dilin ümumleksik yarusunun tərkibi hissəsi (sözə ekvivalent olanları), həm də son zamanlar artıq sintaksisinkonstruktiv - sintaqmatik bölməsi kimi qəbul edərək, (sintaktik vahidə bərabər konseptual modellilik əsasında) frazeologizmlərin transdilməliyi təsdiqlənmişlər.

XX əsrdən başlayaraq Avropa linqvistləri də bu sahədə bir çox dəyərli elmi tədqiqatlar aparmışlar. İngilistədqiqatçıları C. Seydl, U. Makmordi müəllifləri olduğu və nəşr tarixi 1909-cu ilə aid «English Idioms and how to use them» lüğətinə yazılmış ön sözündə dilin idiomatik-frazeoloji vahidlərinin ilkin primitiv, lakin düzgün elmi analizini verməyə müvəffəq olmuşlar.

Göründüyü kimi, dilin paremio-frazeoloji vahidlərinin nəzəri öyrənilmə tarixi dünya dilçiliyində birmənalı olaraq ensiklopedik-leksikoqrafik tədqiqatlardan qaynaqlanmışdır və bu ifadələrin geneoloji təsnifatı əsasən praktik-kommunikativ və ya metakommunikativ nöqteyi-nəzərdən təqdim və tədqiq edilməyə başlanılmışdır. Yəni bir çox frazeoloji ifadələr etnoqrafik-analitik münasibətlər cəhətindən və təbiiqi-praqmatik yanaşmalardan müstəvisindən təhlilə cəlb edilmişdir. Bu tədqiqatlarda öz kommunikativləşmə metoduna, struktur universallığına, semantik funksionallığına görə Qərb antroposentrist linqvistlərinin frazeologizmləri cümlətipli – sentensiyalar və ya ibarələr şəklində təhlilə cəlb edilməsinə baxmayaraq bu ifadələrin dünya dilçiliyində elmi-terminoloji adı, definitiv-kontekstual növləri hələ də dədəqiqləşdirilməmişdir.

Maraqlıdır ki, müasir ingilis idiomlarının Oksford lüğətini hazırlayarkən görkəmli leksikoqraf Entoni P. Kayn bu sahədə daha çox rus frazeoloji nəzəriyyəsinin böyük təsir gücünü vurğulamış, nəinki Avropada, həmçinin globallaşan dünyada rus frazeoloji məktəbinin klassik tətbiq mexanizmlərindən elmi-praktik nümunə kimi yararlanma faktlarından bəhs etmişdir.

J. Hauserman, V. Flayşer, E. Piirainen, R. Glaser, U. Croft, A. Naciscione

vəbaşqaları paremio-frazeoloji ifadələrində kommunikativ-diskurs fəaliyyətinə linqvistik qanunauyğunluqlar çərçivəsində qiymət verərək, onların tarixi-praqmatik funksionallığına – respicentə ünvanlanmış ekspressiv-koqnitiv təsir metodlarını araşdırmış, problemə antroposentrist mövqedən elmi-nəzəri qiymət vermişlər.

C.Krossvell, E.Sepir, B.Uorf, M.Silverseyn, C.Sinkler, M.Hallidey, R.Heysan, M.Qreqorikimi linqvistlərin fikrincə, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvələri Avropa dilçiliyində dominant metodologiyası hesab edilən mətn – diskursiv təhlil konsepsiyası mətn – kontekst, interaktiv linqvistik əlaqələr münasibətlərinin nəzəri öyrənilməsindən ibarətdir və bu nəzəriyyəni paremio-frazeoloji ifadələrin, o cümlədən aforizmlərin diskurs / mətn potensialının dil-kulturoloji-ədəbi əsaslarının öyrənilməsinə də tətbiq etmək cəhdləri müşahidə olunmaqdadır.

Ümumiyyətlə, frazeologizmlərin hər bir növünə tətbiq edilən linqvistik universalilər sübut edir ki, dilin xüsusi təyinatlı frazeologizmləri digər dil vahidləri kimi artıq stabil dil sisteminin mövcud qaydalarına uyğun formalaşsalar da, onlardan daha çox pragmatik-kommunikativ potensial və koqnitiv – dil funksionallığına malik ifadələrdir. U.Maas, Z.Eqer, Y.Link, R.Roben və digər alman strukturalist-alimlərinin hər bir dilin mətn realizasiyası üsullarını onuzun bir dövr ərzində artıq formalaşmış (və ya daşlaşmış, sabitləşmiş) leksik - qrammatik konstruksiyalarının funksionallığı ilə şərtləndirmək barədə yekdil qərarlarına əsasən belə düşünməklər ki, frazeologizmlər nəticə etibarilə dilin artıq “situativləşmiş və sabitləşmiş struktura malik sintaktik konstruksiyaları”dır.

M.Fuko, R.Bart, J.Derrida və bu kimi fransız strukturalist alimlərinin fikrincə isə, dilin paremio-frazeoloji vahidlərinə struktur – mətn rəkursundan baxdıqda “sabit söz birləşməsi” teminini “dilnin sabit mətn potensialı” ifadəsi ilə əvəz etmək daha məntiqi və praktik səslənir.

Linqvistik semantika, pragmatika və dillərarası qarşılıqlı təsir problemlərini tədqiq edən Amerika alimi A.Vejbitskayanın ümumilikdə dilə və onun universal və frazeoloji qrammatik konstruksiyalarına yanaşma tərzini orijinal təsir bağışlayır. Belə ki, semantik metadil nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan bu alim mədəniyyətlərin açar

sözlər vasitəsilə dərk edilməsi məsələsində dilin paremiologivahidlərinin frazeologiləşmiş leksik universalıyalar kimi qəbul olunmasına üstünlük verir və belə ifadələrin tərcümə problemlərinə toxunan digər bir alimin – N.Xomskinin mövqeyinə tənqidi yanaşaraq, frazeologiləşmiş kontekstin başqa dillə yalnız oxşar semantik transformasiyasını verməyi mümkün sayır.

Məşhur amerikalı linqvist N.Xomskinin müvafiq sahə ilə bağlı praktik – dil düşüncələrinə isə paremio-frazeoloji ifadələrin transformasiya problemlərinə həsr olunmuş dissertasiyanın növbəti fəsilində münasibət bildirəcəyik.

b) Azərbaycan dilçiliyində dilin frazeologizmlərinə dair ümumi nəzəri müddəalar.

Milli frazeologiyanın təşəkkül tarixinə qısa ekskurs edərək, əldə edilən nəticələrdən bəhrələnmək məqsədilə məsələni araşdırdığımız mövzunun üzərinə gətirmək, fikrimizcə, daha dəqiq və məqsədə uyğun nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Bildiyimiz kimi, XX əsrdən etibarən Hind-Avropa dillərinin frazeologiyası daha mükəmməl araşdırılmalarla zənginləşdiyi bir zamanda, digər tərəfdən Azərbaycan dili, yəni Oğuz qrupu türk dilləri üzrə frazeologiya elmi də öz mühüm tədqiqatlarını üzə çıxarır.

Bu tədqiqatlarda digər dillərlə yanaşı Azərbaycan dilinin də çoxsaylı frazeoloji vahidlərinin definitiv tərtibatı, mürəkkəb məzmun-struktur sabitliyi, frazeoloji obrazlılığı, nominativlilik kimi başlıca xüsusiyyətləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Müasir frazeologizm anlamında “idiomatizm” termini ilk dəfə görkəmli dilçilərimiz B.Çobanzadə ilə F.Ağazadənin birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” kitabında işlədilmişdir.

Azərbaycan frazeologiyası Türk dilləri Oğuz qrupunun tərkib hissəsi kimi tarixi-müqayisəli aspektdən Ə.Dəmirçizadə, N.Məmmədov, A.Axundov, Y.Seyidov, M.Tağıyev, Z.Budaqova, F.Zeynalov və kimi görkəmli milli dilşünasların elmi-nəzəri görüşlərində, eləcə də H.Bayramov, M.Adilov, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva və digər nüfuzlu müasir tədqiqatçıların monoqrafiyalarında yuvenal (müəyyən mərhələlərlə) araşdırmalara cəlb

olunmuşdur. Milli frazeologiya tədqiqi tarixində sanballı elmimənbə sayılan “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları” adlı monoqrafiyasında H.Bayramov frazeoloji birləşmələr silsiləsini dilin məna sisteminin inkişafı tələblərindən yaranan zəruri vahidlər hesab edərək, “... komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşcasərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, məna sözə, söz birləşməsinə, cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır çəkildə mövcud olub, ənənəyə görə bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalar” adlandırmışdır.[] (Bakı, 1978, s.27) Fikrimizcə, bu “konstryksiyalar” ifadəsi cümlə tipli frazeologizmlərə münasibətdə nəticə etibarilə düzgünümümiləşdirilmiş ifadədir və müasir dilçilikdə paremio-frazeoloji vahidlərin linqvistik təqdimatındatutarlı istilah şəkilində --frazeoloji konstruksiyalar şəkilində işlədilməsi bu dövrdən etibarən intişar tapır.

Akademik A.Axundovun “Ümumi dilçilik” kitabında təqdim edilən frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələri (və ya leksik ibarələr) elə dil vahidləri sayılır ki, onlar sərbəst birləşmələrdən yüksək məcazi mənalara ilə fərqlənən qeyri-sərbəst birləşmələrdir və bu birləşmələr dilin “...leksik-semantik sistemində, yaxud onunlahəm hədd sahələrdə – həm leksika – morfologiya (müq. et. sırası vəzifədə sözün realizasiyası) çatqısında, leksika – sintaksis (söz konstruktiv ünsürlər rolunda çıxış edərkən) çatqısında, birləşməliyin leksik-sintaktik qaydalarının uzal cəhətdən təsbit edilmiş realizasiyaları qarşısında geri çəkildikləri yerdə, yaxud semantik xəlitələrin sözlərin leksik ayrılıqları üzərində üstünlük təşkil etdikləri yerdə fəaliyyət göstərən amillərlə əvvəlcədən müəyyən edilir. ... Bu planda frazeologiyadilçiliyin leksikologiyayı və semasiologiyayı tamamlayan elə bir şöbə kimi başa düşülür ki, orda söz özünün qeyri-sərbəst sintaktik əlaqələri baxımında öyrənilir.” [orada, 186s.]

Doğrudan da, akademik Axundovun bu mövqeyi bir çox Azərbaycan alimlərinin – Y.Seyidovun, M.Tağıyevin, İ.Həmidovun və digərlərinin nəzəri konsepsiyalarını daha geniş əlaqələndirərək nəticə etibarilə milli frazeologiyanın orijinal inkişaf xəttini istiqamətləndirir.

Məsələn, “Azərbaycan dilinin söz birləşmələri” monoqrafiyasında professor

Y.Seyidov bu mühüm problemədəha obyektiv elmi yanaşma nümayiş etdirərək və sabit söz birləşmələrinin dilin tarixi-qrammatik inkişafı nəticəsində hazır ifadələrə çevrilmə prosesini izləyərək, belə bir analitik-məntiqi qənaətə gəlir ki, həm sərbəst,həm də sabit söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətləri onların mənşə etibarilə eyni leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Dildəsöz birləşmələrinin tədricən üslubi-semantik dəyişikliyi baş verir və nəticədə yaranan frazeoloji birləşmələrsərbəst söz birləşmələrindən məzmunca daha emosional və ifadəlidil vahidlərinə çevrilir. Y.Seyidov öz növbəsində XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin əksər hallarda əsaslandığı rus dilçiliyində ifadə olunmuş frazeologiya və frazeologizmlərlə bağlı müxtəlif fikirləri ümumiləşdirərək obyektiv elmi-tənqidi təhlilə cəlb etmiş və bu sahədə qeyri-müəyyən mülahizələrə rəasional mövqedən yanaşmışdır.

Azərbaycanda tipoloji frazeologiyanın banisi sayılan prof. M.T.Tağıyev frazeologiyanın dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın genetik əlaqəsindən yarandığını bildirərək, onun əsasən ümumi dilçiliyin aprior müstəvi kəsişməsində yerləşən geniş tədqiqat sahəsi olduğundan bəhs edərək yazır: “Dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil strukturuna aid olan söz birləşmələrini tədqiq etməkdir. Frazeologiyanın predmetinin xüsusi dilçilik mənasında başa düşülməsi bu məsələnin ədəbiyyatşünaslıq-dilçilik və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq mənasında başa düşülməsindən fərqləndirir.”

Professor M.Tağıyev frazeologiya sahəsində yaranan “dar” və “geniş” yanaşmalara, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə həm frazeoloji söz birləşmələrinin, həm də frazeoloji ifadələr qismində idiomların və ya tərkibi ibarələrin (paremio-frazeoloji ifadələri) sabit semantikəli sintaktik konstruksiyaların bütün tiplərinin, atalar sözlərinin, məsəllərin, kəlamların, aforizmlərin, klişələrinin və s. daxil edilməsinə obyektiv münasibət bildirir. O, xüsusilə XIX rus alimi M.İ. Mixelsonun elmi irsini yüksək qiymətləndirərək dilin frazeoloji vahidlərinin tədqiq edilməsi üçün leksikoqrafik metodun hazırlanmasında və filoloji elmlərin (etimologiya, folklor, leksikoqrafiya və s.) işgüzar əlaqələrinin üzə çıxarılmasında tipoloji elmi-nəzəri prinsiplərə əsaslanmağa üstünlük vermişdir. M.Tağıyev həmçinin akademik

V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasına tənqidi yanaşaraq, milli-tipoloji frazeologiya nəzəriyyəsini təkmilləşdirmiş, Azərbaycan müqayisəli-tipoloji linqvistik məktəbini yaratmış, öz dilçi müasirləri ilə birlikdə elmi səviyyə və dəyərinə görə məşhur Ojeqov lüğətindən heç də geri qalmayan milli bibliografik frazeoloji nəşrlər redaktə etmiş, tərcüməylə məşğul olan mütəxəssislər üçün ensikopedik ikidilli lüğətlər hazırlamışdır.

Tağıyev dilçilik məktəbinin layiqli davamçıları İ.Rəhimov, F.Hüseynov, N.Seyidəliyev, H.Baxşiyev, İ.Həmidov və başqaları predikativ quruluşlu frazeologizmlərin ən başlıca xüsusiyyəti olaraq bütöv bir cümlənin frazeologizləşməsi məsələsini düzgün şərh etmiş və frazeologizləşmiş cümlənin məntiqi-qrammatik (şəxs, zaman, məkan, səbəb-nəticə və s), fəlsəfi-verifikativ, leksik-semantik bölünməzlik, daxili konstitutiv-struktur sabitlik, sübut edilməyə ehtiyacı olmayan aforistiklik, fikrin konseptual məna abstraksiyasına yüksəlməsi qabiliyyətini və idiomlaşan sintaktik bütövlüyündən ibarət müxtəlif universal-analitik konstruksiyalarına (paremio-frazeoloji dil vahidlərinə) çevrilməsi qanunauyğunluqlarını təsbit etməyə müvəffəq olmuşlar. [] Doğrudur, tədqiqat mövzumuzun araşdırma predmeti olan aforizmlərlə birbaşa bağlı olmasa da, Tağıyev frazeoloji konsepsiyası özyüksək funksional dəyərləri ilə bu istiqamətdə bizə düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Orucovun rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” və “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti” nəşrlərində dilimizin zəngin söz və söz birləşmələri fondunun – müxtəlif tipli frazeologizmlərinin relyativ leksik-struktur xüsusiyyətləri, üslubi - ekspressiv variantları mükəmməl şəkildə təqdim olunmuşdur. N.Seyidəliyevin, H.Baxşiyevin, Ə.Hacıyevanın, N.Vəliyevanın və digər müasirlərimizin elmi-praktik və tədris-metodik əhəmiyyətli leksiqrafik tədqiqatlarını Azərbaycanda rus və ingilis dili frazeologiyasının tipoloji-tətbiqi öyrənilməsi sahəsində qazanılan növbəti uğurlara misal çəkmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan nəzəri dilçiliyində ənənəyə çevrilən bu tipli frazeologizmlərin – müxtəlif istiqamətli fra-

zeo-leksikoqrafik mənbələrin (müdrək kəlamlar, hikmətli sözlər, aforizmlər, zoometoforizmlər və s.) ardıcıl nəşrləri sayəsində milli-paremioloji, dilin universal frazeoloji vahidlərininleksik-tərkibivəsintaktik-konstruktivxüsusiyyətlərini, onların ekspressiv-emosional, məntiqi-semantik inkişafını daha ətraflı tədqiq etmək mümkün olmuşdur.

Beləliklə,XX əsr Azərbaycan filologiyasınınbu istiqamətdəqazandığı nailiyyətləri əsasən tətbiqi dilçiliyin payına düşdüyünü təsdiqləmək olar. Tətbiqi dilçiliyin geniş hədudları çərçivəsində Azərbaycanfrazeologiyasınınpredmeti dəqiqləşdirilmiş, təşəkkül vəinkişaf mərhələləri daha ətraflı öyrənilmiş, frazeoloji vahidlərin ümumi quruluşu və semantikasi ilə bağlı nəzəri məsələlər türk dillərinin zəngin materialları əsasında müqayisəli təhlilvə tədqiqə cəlb edilmişdir.

Müasir Avropa və Rus dilçilik elmlərininparemio-frazeoloji ifadələrin tədqiqi sahəsində qazandıqları nailiyyətlər müqabilində Azərbaycandilçiliyində dəindiyədək əsasənnəzəri aspektdə aparılan araşdırmalarda dilinmüxtəlif tipli frazeologizmləridaha mütəşəkkil formada və propozisional mövqedən metodiki-tədris, ontoloji-leksikoqrafik təhlillərlə zənginləşmişdir. Azərbaycan dilinin paremio-frazeoloji vahidləri və xüsusilə idiomları barədə orijinal metodoloji mülahizələrfiloloji ictimaiyyətə, tələbələrəprofessorlar – M.Hüseynzadə və S.Cəfərov,A.Qurbanov müəllifi olduqları “Müasir Azərbaycan dili” ali məktəb dərsliklərində də (leksikologiya və morfologiya bölmələri) Azərbaycan dilinin frazeologizmləri barədə ətraflı məlumat verilmiş və paremio-frazeoloji ifadələrin öyrənilməsi iləbağlı verilmiş praktik araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bu təqiqatlarınintensiv inkişafmərhələsi bu gün də davam edir.

AMEA-nınmüxbir üzvü, professor N.Cəfərov Azərbaycan dilinin coxəsrlik inkişaf tarixindəxalq müdrəkliyinin inikası olan, öz dərin milli və kəsərliməna ifadə etmək gücü ilə səciyyələnen paremio-frazeoloji vahidlər barədə XX əsr Azərbaycan filologiyasında səslənmiş elmi-təcrübi fikirləri ümumiləşdirərək yazır: “Frazeologizmlər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dil daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir, və nəhayət, hazır qəliblərə düşür, yaddaşlarda möhkəm kök

salır.” Alimin fikrincə, frazeoloji birləşmələrin yaranmasının əsas mənbələrinin tədqiqini apararkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir dildə frazeologizmlərin metaforik mənə kəsb etmə prosesi yalnız zəngin millidil primatları əsasında gerçəkləşir.

XX əsr rus və Azərbaycan dilçiliyində hökm sürən müxtəlif nəzəri-terminologiya təqdimatlarına və ümumiyyətlə frazeologiya məsələləri problemlər yaradan qarışıq definisiyalara elmi aydınlıq gətirən professor İ. Həmidov “Aforizmlərin və atalar sözlərinin qrammatikasının fəlsəfəsi” monoqrafiyasında müxtəlif cümlə tipli frazeoloji vahidlərini dilin digər predikativ vahidlərindən fərqlənmə əmsallarını və ya onları dildə ifadə olunma qanunauyğunluqlarını müqayisəli- tipoloji tərzdə tədqiq edir. Adıçəkilən monoqrafiyasında alim Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tərtib etdiyi “UAK-ların differensial əlamətləri cədvəli”ndə bu frazeoloji müxtəlifliyin fundamental müqayisəsini verməyə müvəffəq olmuşdur. (Bax: cədvəl – dissertasiya işinin növbəti fəslində əsaslandığımız UAK-lar sistemi haqqında ətraflı məlumat diqqətinizə çatdırılacaqdır.)

“Frazeologiyanın transdil təbiəti haqqında” adlı araşdırmalarında professor İ. Həmidov AMEA-nın müxbir üzvü K. Abdullayevlə birgə frazeoloji vahidlərin dil statusunun müəyyənləşdirilməsi probleminin bu vahidlərin leksik, morfoloji və sintaktik ekvivalentlik nisbətindən asılı olması barədə fikir həmrəyliyi nümayiş etdirərək, frazeologiyanın dilin “leksikosentrik” və ya “sintaksikosentrik” sistemində bərqərar olması məsələsində obyektiv mövqe tutaraq, ortodoks üstünlüyü ikinci sistemə verir. Həmmüəlliflər dildə sayca daha geniş həcmdə təqdim edilən predikativ modellilik və semantik səviyyəyə mətn paralelində təsbitlənmə ekvivalentlik əlamətlərinə görə UAK-ların xüsusi səciyyəli dil vahidi olması qərarına gəlirlər.

Bu sadalanan nəzəri platformalardan əlavə, dilin paremio-frazeoloji vahidlərinin interdisiplinar xüsusiyyətlərinin, spesifik leksik-semantik, qrammatik-struktur keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında paralel olaraq daha başqa iki elmi sahənin: 1) leksikoqrafiyanın (frazeoqrafiya); 2) ədəbiyyatşünaslığında öz töhfələri

vardır. Belə ki, dilin paremio-frazeologizmlərinin öyrənilməsi sahəsində müasir nəzəri dilçiliyidüzgün istiqamətləndirən bu sahələrintegrativ ümumfiloloji elminəticələrinəldə edilməsinə xüsusi təkan verir və obyektivlik naminə bəzi sanballı və potensial nüansları qabartmaq çox yerinə düşərdi.

I. Son dövr müasir Azərbaycan leksikoqrafiyasının nailiyyətləri: MüxtəlifAvropa vədünyadillərinin (alman, ingilis, fransız, rus və s.) frazeologizmlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi iləməşğul olmuş və bir çox müasir Avropa - rus və Azərbaycan alimlərininleksikoqrafik tədqiqatları tətbiqi dilçilik sahəsindətəqdirəlayiq nümunələrdir.

Frazeologiya sahəsindəkompleks-modern tədqiqat olaraqprofessor N.Vəliyevanın iki cildlik fundamental“Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət”iözündə üç dilin frazeologizmlərini cəmləşdirən, zəngin və səmərəli tipoloji nəticəəks etdirən ensiklopedik mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

XXI əsrdəbu sahədəqazanılanilk leksikoqrafik uğur sayılan bu tədqiqatın nəticəsində Azərbaycan dilinin digər dünya dilləri, o cümlədən beynəlxalq statuslu ingilis və rus dilləri ilə birbaşa yaradıcı əlaqələri genişlənmişdir. Müasir qloballaşma zamanında müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin müqayisəli öyrənilməsinə həsr olunan interlinqvistik tədqiqatların xüsusi əhəmiyyətini vurğulayaraq prof. N.Vəliyeva yazır: “İnsan nitqini frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllər, aforizmlərsiz təsəvvür etmək çətindir. Min illərin sınağından keçib gələn bu dəyərli ifadələr bu gün də fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rola malikdir. Frazeoloji birləşmələrin bir dildən digər dilə çevrilməsi onların mənacə beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur.”

Fikrimizcə, bu tipli lüğətlər[]paremio- frazeologizmlərin başqa dilə düzgün çevrilməsində, onların müqabil dildəki ekvivalentlərinin tapılmasında, müvafiq milli və beynəlxalq mahiyyətinin dəqiq şərh edilməsindəvəmmüxtəliflərcümə imkanlarının üzə çıxarılmasındahəm nəzəri,həm də praktik cəhətdənaktuallıq kəsb edirlər və bir çox nəzəri problemlərin öyrənilməsində ciddi əhəmiyyətə malik olurlar.

II.Ədəbiyyatşünaslığın töhfələri: Dilin frazeoloji ifadələrinin linqvistik

cəhətdən tədqiqi nümunələrinə onların həm də ədəbiyyatşünaslıq prizmasından öyrənilməsinə dair bəzi əhəmiyyətli araşdırmaların qısa xülasəsinə əlavə etsək, görürük ki, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında atalar sözləri və məsəllərin, aforizmlərin (paremio-frazeologizmlərin) əsasən ədəbi səciyyəsinə müəyyənləşdirməyə cəhd göstərilmişdir. Xüsusilə Səmərqənd konfransından sonra (1971) frazeologiyanın nəinki daxili tərkib həddləri, həm də nəzəri öyrənilmə istiqamətləri genişləndirilməyə başlanır, beləliklə, paremiologiya, aforistika, aksiomatika kimi elmlərin individual-nəzəri inkişafına şərait yaranır.

Paremiologiya və aforistika qarışıq tipli (bəzən də paralel) elmi sahələr kimi əsasən dilin kiçik həcmli, ümumiləşdirici məzmunlu ifadələrini (və ya əsərləri), insanın daxili-mənəvi aləmini, mədəniyyətini, əmək fəaliyyətini inikas etdirən kəlam- ifadələri, iti ağıl və kəskin zəka məhsulları olan müdrik fikirləri – istər folklor, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrinin bədii-məntiqi cəhətdən, daha doğrusu, frazeologiyanın ədəbi-lingvistik predmetə çevrilməsinə səbəb ola biləcək mövqedən öyrənilirlər.

Müasir dilçilərin istinad etdiyi görkəmli rus paremioloqu Q.L. Permyakov paremio-frazeologizmlərin elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə daha -- orijinal tipoloji sistem şəklində: ümumi dil və ədəbiyyat müstəvisində yanaşmışdır. Alimin “Klişelərin ümumi nəzəriyyəsi üzrə qeydlər” adlı məşhur əsərində bu ifadələrin klişələşmə (frazeoloji-nominativləşmə), fakültativlik, sintaqmatiklik, paradiqmatiklik və s. lingvistik xüsusiyyətlərindən, eləcə də konnotativ-semantik dəyişikliklərə məruz qalma, leksik-struktur variativlik və s. əlamətlərindən bəhs etmiş və dilin predikativ tipli frazeoloji ifadələrini geniş komparativ istiqamətdə araşdırılmışdır.

Rus ədəbiyyatşünaslığında paremioloqlar illüstrativ nümunələr əsasında paremiyaların, hikmətli sözlərin--aforizimlərin metaforikləşmə/frazeolojiləşmə key-fiyyətlərini müşahidə edərək, onların ümumi ədəbi-dil və üslubi-konseptual funksionallıqlarını təsbit etmişlər. N.T. Federenko və L.İ. Sokolskaya isə öz məşhur “Aforistika” əsərlərində dilin leksik-frazeoloji fonduna daxil olan ifadələri

birmənalı olaraq aforistika elminin öyrənilmə obyektini hesab edirlər. Bəzi paremioloqlar və ya aforistlər öz tədqiqatlarında dilin paremio-frazeoloji vahidlərini obrazlı nitq ifadəliliyi, kommunikativ-simvolik nitq universallığı baxımından yalnız dominant mövqedən – ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində araşdırmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında atalar sözü və məsəllərin, paremioloji kəlamların və s. tədqiqatı ilə məşğul olan B.Tahirbəyovun, M.Paşayevanın, M.Rzazadənin, M.Məmmədovun, K.Əliyevin, S.Murtuzayevin, A.Xəlilovun və digər tədqiqatçıların ədəbi - leksikoqrafik araşdırmalarına əsasən belə fikir yürütmək olar ki, paremio-frazeoloji materialın təhlili zamanı dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın qarşılıqlı faydalanma əmsalı artıq ayrı-ayrılıqda həm bu sahələrin özünə, həm də tərcümə sənətinə özreal elmi səmərəsinə verməyə başlamışdır.

Öz zamanının primitiv ideoloji tələbləri ilə səsələşməsinə baxmayaraq, B.Tahirbəyovun “V.İ.Leninin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş əsərlərində atalar sözləri və zərb-məsəllərin monoqrafik tədqiqatı” bu sahədə dərin müşahidə əks etdirən tədqiqatlardan biri kimi qəbul edilə bilər. Onun nəşr etdirdiyi “Müxtəsər azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca paremioloji lüğət” məhz bu istiqamətdə çap edilmiş leksikoqrafik nümunələrin ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən ilk əməli öyrənilməsinin başlanğıcı hesab edilir və, beləliklə, paremio-frazeologizmlərində üslubi, ədəbi-linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin yeni istiqamətlərimüəyyənləşdirilir.

Bu istiqamətdə aparılan müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, özlərində bir çox mükəmməl nəzəri dilçilik görüşlərini əks etdirən paremiologiya və aforistika elmləri, bəzi ziddiyətli məqamlara baxmayaraq, frazeologizmlərin dildə və nitqdə funksional generalizasiya xətlərini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşlar. İstər paremioloqların (o cümlədən də aforistika ilə də məşğul olanların), istər frazeoloqların (o cümlədən, aksiomatika ilə də məşğul olanların) bilavasitə tədqiqata cəlb etdikləri nümunələr içərisində dilin cümlə tipli frazeoloji ifadələrinin kateqorial-məntiqi, ədəbi-dil kriteriyaları barədə müəyyənləşdirdikləri nəzəri-

səciyyəvi təriflər, müxtəlif definisiyalar bizə araşdırdığımız mövzunun müvafiq istiqamətdə daha geniş və daha dərin öyrənilməsinə stimül vermişdir.

Bir sözlə, təəssüf ki, ilk yanaşmalardan başlayaraq, yəni frazeologiyanın dilçilik elminin müstəqil sahəsi olması, onun obyekt, predmet, metodu və s. kimi ən vacib parametrlərinin təsbiti və tədqiqi variantları, eləcə də son olaraq dildəki bütün frazeologizmlərin ümumi və xüsusi əlamətləri, müxtəlif mənə növləri, onların söz və sərbəst söz birləşmələri ilə əlaqəsi və fərqliliyi, yaranma üsulları, universal-konstitutiv xüsusiyyətləri və s. kimi zəruri məsələlər öz geniş interpretasiyası ilə yuxarıda göstərilmiş mənbələrdə müvafiq konkret eksini tapmışdır.

Rus dilçiləri İ.İ. Kovtunova, N.Y. Şvedova müasir paremiologiyanın güclü nəzəri dilçilik tədqiqatlarına əsaslanaraq inkişaf etdiyinə və bu sahədə yetərincə uğurlu nəticələr qazandığını təsdiqləyərək, müasir paremiologiyanın aşağıdakı fundamental problemləri: 1) paremioloji ifadələrin obrazlı-simvolik və frazeoloji-lingvistik parametrlərinin qarşılıqlı münasibətlərini, 2) paremiyaların metaforik ümumiləşdiricilik spesifikasiyini, 3) prioritet folklor keyfiyyətlərini 4) sabit denotativlik ifadə etmək ierarxiyasını, 5) situativ işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənilməsi məsələlərini əhatə etdiyini bildirirlər.

Yekun olaraq dilin tərkib hissələrinə parçalanmayan sabit semantik birləşmələr sırasını təxminən belə təsvir etmək olar: frazeoloji söz birləşmələri (sözə ekvivalent) və cümlə tipli frazeoloji ifadələr (cümləyə ekvivalent) – atalar sözləri, zərb-məsəllər, idiomlar, ibarələr, müdrik deyimlər – aforizmlər, rəvayətlər, iqtibaslar, tapmacalar və digər müxtəlif universal sabit konstruksiyalar (peşə ifadələri, ənənəvi formullaşmış klişelər və s.).

Beləliklə, istər Avropa-rus, istərsə də Azərbaycan filologiyasında frazeologiya problemlərinin dil və ədəbiyyat kontekstindən ümumi nəzəri səciyyəsi, elmi-təcrübi metodologiyası, zəngin leksikoqrafik material bazası onudəyə əsas verir ki, nəzəri dilçiliyin müvafiq spektrində ədəbi-lingvistik yanaşmalar özünəməxsus qarşılıqlı faydalanma effekti verərək paremio-frazeoloji birləşmələrin nəzəri cəhətdən müqayisəli şəkildə öyrənilmə yollarını əks

etdirmişlər.

Son dövrlər müasirdünya dilçiliyində frazeologiya sahəsinin tədqiqinin yeni antropoloji-koqnitiv qiymətləndirmə meyarları və intensiv inkişaf mərhələləri daha universal müstəviyə nüfuz edərək, mütəxəssislər qarşısında problem dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, frazeologiya və paremiologiya, frazeologiya və aforistika, frazeologiya və tətbiqi dilçilik, frazeologiya və müasir tərcüməşünaslıq və s. prizmalarından zəruri araşdırmalar aparmaq vəzifəsini qoymuşdur. Bu da öz növbəsində yuxarıda adı çəkilən problemlərin həlli üzrə aparılacaq tədqiqatımızın perspektivə həmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

UAK-LARIN DIFFERENSIAL ƏLAMƏTLƏR CƏDVƏLİ

Səviyyələr	Semantik səviyyə								Quruluş səviyyəsi (derivation-distributiv)				Kateqorial-funksional səviyyə			
Əlamətlər Vahidlər	Propozision konseptin mövcudluğu	Denotativ məna	Signifikativ məna	Verifikativlik (məntiqi düzgünlük)	Frazoloji kəsbətmə	Mənanın motivasion bazasının mövcudluğu	Everistiklik	Metaforiklik	Paradiqmatika	Sintaqmatika			Təsdiq/ İnkər kateqoriyası			
									Paradiqmatiklik (paradiqmatik potensial)	Sintaqmatik sərbəstlik	Kontekstual uyğunlaşma	Reduksiya	Konyunksiya (münasibətlər və/ və)	Dizyunksiya (münasibətlər və ya/ və ya)	Ümumi inkərmə	Qismən inkərmə
Kanonik cümlələr	+	+	+	-	0	+	+	0	+	+	+	0	+	0	+	+
UAK	0	-	+	+	-	+	+	+/-	0/-	0/-	0	0	0	+	+	0
Aforizmlər	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-
Paremiyalar	0	-	+/-	0	+	0/-	0	+	0	0/-	+	+	0	+	+	0

1.2. Dildə universal analitik konstruksiyalar (UAK-lar) və onların relevant – differensial əlamətləri

Dilin frazeoloji vahidləri haqqında yuxarıda təqdim edilmiş ümumi nəzəri və praktik səciyyəli müddəalardan göründüyü kimi, nitqin frazeo-paremioloji ifadə resurslarının semiotik dil işarələrinə çevrilməsi hadisəsi elmi ədəbiyyatda müxtəlif terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yuxarıda göstəriləyi kimi, araşdırılan bütünnəzəri və təcrübi tədqiqatlarda çoxsaylı termin qeyri-müəyyənliyi müşahidə edilir. Hər bir tədqiqatçı üçün müəyyən çətinlik törədən bu vəziyyətə aydınlıq gətirmək məqsədilə, həm də qarşıdakı əsas məramımıza uyğun olaraq, indiyədək istifadə edilən terminlərdən daha düzgün olanını seçmək zərurəti yaranır.

Məlum olduğu kimi, dilin daxili quruluşu öz nəzəri problemlərinin tam həll olunmaması səbəbindən ümumiyyətlə hələ normativləşməmişdir. Dilin bütöv bir sistem olması fikri dilçilik ənənəsində xüsusi tarixə malik olsa da, frazeologiyalaşmış dil vahidlərinin və hissələrinin hamı tərəfindən qəbul olunan birmənalı izahı indiyədək tapılmamışdır. Nəinki ənənəvi dilçilik ədəbiyyatında dil sistemləri və dil vahidləri anlayışları sırasında, həmçinin frazeoloji və vahidləri arasındamüxtəlif koordinat və paralellərdə hətta eyni problem şərh olunarkən belə bəzi anlaşılmazlıqlar müşahidə olunur. B.Koduxovun fikrincə desək: “Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur, dil kateqoriyaları vasitəsi ilə bir-birlərinə bilavasitə və bilvasitə bağlanırlar. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir”.

Ümumiyyətlə, dil sistemi yalnız dildə olan vahidlərdən deyil, eyni zamanda onun normalarında (fonetik, leksik, qrammatik) və nitq təzahürlərində mümkün olanlardan ibarətdir. Elə bir dil yoxdur və ola da bilməz ki, o özünün bütün imkanlarını həyata keçirmiş və ya özünün bütün potensial ifadə ehtiyatlarını təməmilə sərf etmiş olsun və belə bir halda, dil inkişaf etməyə, təfəkkürün və ünsiyyətin yeni tələbatlarını ödəməyə qabil olmazdı.

Təbiidir ki, dünya filoloji elminə məlum olan bütün dilçilik terminləri lüğətlərində dil sistemi və dil vahidləri barədə müəyyən ziddiyyətliklər mövcuddur.

Bu baxımdan frazeologiyada daşaşqınlıq yaradan müxtəlif ziddiyyətlər və qarışıq dil istilahları içərisində düzgün seçim etmək çox çətinidir. Bu məqsədlə öz tədqiqatımızda müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin orijinal ədəbi-lingvistik keyfiyyətlərinin məcmusunu özündə əks etdirən məqbul ənənəvi terminlərlə yanaşı universal analitik konstruksiyalar (UAK-lar) terminindən ardıcıl istifadə etməyi məqsəd uyğun bildik. (UAK-lar termini Azərbaycan alimi, f.e.doktoru, BSU-nun professoru, İ.Həmidova məxsusdur. Alimin dilin frazeologizmlərinin sistemli öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq tərtib etdiyi “UAK-ların differensial əlamətlər cədvəlini” diqqətinizə təqdim edirik.

Frazeoloji dil vahidlərinin ümumiləşdirilmiş universal elmi-tarixi interpretasiyasına tədqiqatın gedişində ətraflı şəkildə bəhs edərək, əvvəlcədən müasir dilçilikdə artıq qəbul edilmiş UAK-lar termininin abbreviaturasının açılışını və ya, qısa da olsa, şərhini vermək məqsədə müvafiq olardı, çünki bu tədqiqat prosesində sabit semantikəli predikativ frazeoloji birləşmə tipləri ümumiləşdirilərək bir universal analitik konstruksiyalar termini altında təqdim olunacaq.

UAK-lar: 1) U – *universal(lıq)* – Bütün dillərdə müşahidə olunan sabit söz birləşmələri kimi, predikativ birləşmələr kimi dilin frazeoloji vahidlərinin universal filoloji formaya malik və müxtəlif konseptual mövqelərlə (folklor nümunəsi, ədəbi janr və parasodik-lingvistik üzvlənmə, mikrotekst) əlaqəlilik kəsb etmək, 2) A – *analitik(lik)* – frazeoloji ifadələrin verifikativ qrammatik-məntiqi uyğunluq, analitik deyikli kəsb etməsi, 3) K – *konstruksiya(lar)* – frazeoloji ifadələrin lakonik sintaktik quruluşlu sintaqmatik-predikativ konstruksiyalı birləşmələr (sadə və ya mürəkkəb cümlə, hətta kiçik həcmli mikromətn) şəklində olması – bu sistemə daxil olan paremiyaların (müəllifsiz frazeologizmlər), aforizmlərin (müəllifli frazeologizmlər) və s. səciyyəvi əlamətlərinin ümumiləşdirilmiş terminoloji təqdimatıdır.

UAK-ların leksik-sintaktik dil transpozisionallığı (söz və cümlə vahidi nominativliyi), predikativ referentliliyi (müəyyən xəbər çatdırma xüsusiyyəti) və relyativ-

liyi (proqnozlaşdırıcı məlumatdaşması), abstrakt semantik funksionallığı (məntiqi-fəlsəfi konseptuallığı)və s. digər spesifik əlamətləri, eyni zamanda bu əlamətlərlə yanaşmaların başqa dillərə tərcümə edilmə cətinliklərinin səbəbləri linqvistik-nəzəri transformasiya və ya tərcümə problemlərinə xüsusi yanaşma tələb edir. UAK-lar nitqdə əsasən:1) informativlik, 2) arqumentativlik,3) ekspressiv-estetiklik və 4) qiymətləndiricilik funksiyalarını yerinə yetirərək, hər bir dildə “hazır linqvistik-koqnitiv resurslar” rolunu oynayır.

Beləliklə, UAK-lar barədə nəzəri ümumiləşmələr aparmaqla onların müxtəlif növlərinin – atalar sözləri və məsəllərin, idiomların, aforizmlərin, maksimlərin, apofeqmlərin, hikmətli sözlərin, müdrik kəlamların, sentensiyaların, qnomların və ən nəhayət, aforizmin definitiv tərifini təqdim etmək daha məqsədə müvafiq olar.

Atalar sözü və məsəllər. Atalar sözü və məsəllər folklor-anonim yaradıcılıq nümunəsi olub, hər bir xalqın obrazlı dildə ifadə edilmiş abstrakt təfəkkür ümumiləşməsi, aksiomatik hikmət fəlsəfəsi və ya lakonik həyat düsturlarıdır. Məzmunca sabit semantikəli epik-metoforik düşüncə, formaca frazeoloji tərkibə malik cümlədən – müəyyən sintaktik konstruksiyadan ibarət semiotik dil vahididir. Təsədüf deyil ki, atalar sözü ilə məsəllər arasındakı müəyyən mənafərqlərinin mövcudluğu barədə müxtəlif tənqidi fikirlər mövcuddur. Həm atalar sözü, həm də atalar məsəli dilin həcmcə kiçik, empirik ifadə tərzli (xüsusi prosoda elementlərdən ritm, intonasiya, vurğu, pozision), nitqin fəlsəfi konseptuallıq kəsb edən (insan, əxlaq, ömür, zəhmət, vətən, ailə, məişət, bazar və s.) fikirlər (mühakimə) mikromətnlərdir. Atalar sözü – hökmverici, məsəl isə təsdiqləyici fikir əxz edən “xalq frazeologiyasının sinkretik mikromətn – işarələri”dir.[8] Bu “müəllifsz frazeologizmlər”dəki dil materialı etimoloji, liqvo kulturoloji, ölkəşünaslıq və s. rəqurslardan dəyərləndirilərək müxtəlif tədqiqatda cəlb olunur. (Yeri gəlmişkən, prof. İ. Həmidovun “Atalar sözlərinin qrammatika fəlsəfəsi” kitabında atalar sözləri və məsəllərdəki bu xüsusiyyətlərə obrazlı aforistik tərzdə belə xarakterizə edilir: a) “Atalar sözləri və məsəllər dahi müəlliflərin dahiyanə əsərləridir”; b) “Ən böyük və ən dahiyanə əsərin müəllifi xalqın özüdür”, “Müdrik kəlamlar heç vaxt köhnəlmirlər”.) [9]

Paremiyalar. Paremiyalar – bir çox qədim yazılı (əsasən xristian ruhanıdoqmatik-

ədəbiyyatda) mənbələrdə atalar sözününantik sinonimi kimi izah edilən, dini-didaktik məzmunlu frazeoloji ifadələrdir. Əxlaq, məənəviyyat və ictimai – dini tərbiyə postulatlarının dillə təfsir olunmuş (Müqəddəs “Qurani-Kərim”dəyə xarakterli cümlələri də bu qisim paremiyalar kimi qəbul etmək olar) ehkam-doqmalardır.Maraqlıdır ki, paremiya termininin özü də dildə omonimlik təşkil edir. Baxmayaraq ki, terminlər, ümumiyyətlə, omonim və ya çoxmənalı olmurlar, ancaqparemiyasözü – 1) muasir Qərb və slavyan filologiyasında dini-didaktik səciyyəlisabit frazem-trafaretlər,ehkamlar (eyni zamanda həm ədəbi, həm də linqvistik termin kimi qəbul edilir), 2) liturqiya– xristian kilsələrində oxunan dini moizə mənalı daşıyır. (Yeri gəlmişkən bildirək ki, bu terminlə bağlı digər humanitarelmlər çərçivəsində də qarışıqlıq müşahidə olunur. Rus dilindəki paremiya və parimiya terminləri tarixən eyniköklü olmasına baxmayaraq, dildə tamamilə müxtəlif mənalı paronim-anlayışlardır.)

Müvafiq paremioloji materialların toplanması, təkmilləşdirilməsi və qorunması ilə bir elm sahəsi kimi paremioqrafiya məşğul olur. Dilin paremioloji ifadələrinin obrazlı-simvolik və frazeoloji-linqvistik parametrlərinin qarşılıqlı münasibətlərini, metaforik ümumiləşdiricilik spesifikasiyini, prioritet folklor keyfiyyətlərini, sabitdenotativlik ifadə edən janr ierarxiyasınıvə situativ işlənmə özəllikləriniöyrənməklə daha məhsuldar nəticələr əldə etmək olar.

Hər bir dildə fəaliyyət göstərənfraseo-paremioloji seqmentinlingvistik xüsusiyyətləriningeniş anlamda öyrənilən bütünfrazeoloji vahidlərə bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, paremioloji vahidlərin leksikoqrafik təsviri zamanümmumiyyətlə dildə – həm şifahi nitqdə, həm yazılı mətnədə onların uğradıqları dəyişikliklər, əvəzlənmələr – kontaminasiyalar, okkazionalizmlərkorrelyativ şəkildə müqayisə edilərək araşdırılır, nəticə etibarı ilə daha funksional və aparıcı variant üstün tutularaqlüğətə daxil edilir.XX əsrdəRusiyada bu sahənin – paremiologiyanınən görkəmlitədqiqatçıları, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimizrus filoloqları Q.L.Permyakov və S.D.Mastepanovun araşdırmalarını misal çəkmək olar. Belə ki, bu alimlər ümumi-nəzəri paremiologiyanın komparativ (müqayisəli) paremiologiya bölməsi üzrə müxtəlif mədəniyyətlərin və

yaölkələrin paremiyalarını öyrənməklə, dilin predikativ tipli frazeoloji ifadələrini geniş anlamda araşdırmış və paremioloji vahidlər sisteminə daxil edilmiş dilin “analitik klişələri” adlandırdığı ifadələri, onların aksioloji dil mahiyyətini, leksik-grammatik, məntiqi-semantik peferentivliyini antroposentrist dilçilik mövqeyindən izah etmişlər.

Paremiyalardakı nisbi folklor anonimliyini, idiomatik ibarətiliyini, semantik frazeologiyasını, konseptual ekvivalentliyini, bir sözlə, kateqorial-funksional özəlliklərini prof. İ. Həmidovun UAK-ların differensial əlamətləri cədvəlindən (bax: səh.) müqayisələr yolu ilə müşahidə etmək olar və bu dolğun, bir qədər də ziddiyyətli fərqlilikləri əks etdirən cədvəl vasitəsilə digər frazeoloji vahidlərinin də analitik əlamətlərinin kompleks şəkildə izləmək mümkündür. Məlumat üçün bildirək ki, cədvəldə kanonik cümlə – dilin adi sintaktik funksional vahidini, aforizm və paremiyalar isə universal konstruksiyalar ilə birlikdə dilin digər frazeoloji ifadələrini təmsil edirlər.

Aforizmlər. Aforizmlər – ümumiləşdirici məzmunlu cümlə və yamikro tekst, koqnitiv paradigmalı və müəllifli ifadələr olub, insanın həyat fəaliyyətində rast gəlinən müxtəlif səciyyəli hadisələrin, şəxsi, ictimai və sosial motivli münasibətlərin dildə sabit ifadələrə konsentrasiya edilərək, konseptual-dəyərləndirici səviyyədə etalonlaşan linqvokulturoloji elementdir və bu linqvistik fenomen geniş ictimai tətbiq spektrinə malikdir. “Əgər atalar sözü xalqın ümumiləşdirməsidirsə, aforizmlər isə yazıçının ümumiləşdirməsidir.”

Hər bir dilçi - tədqiqatçı üçün bu gün də aktual olan məsələlər: 1) aforizm anlayışının daha düzgün linqvistik elmi təyini; 2) aforizmlərin struktur-semantik modellərinin və üslubi-differensial xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; 3) onların funksional özəlliklərinin araşdırılması və s. məsələlər nəzəri-təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Aforizmlər müəyyən elmi sahələrdə – ədəbiyyatşünaslıq, məntiq, fəlsəfə və s. müxtəlif səviyyələrdə hikmətli sözlər, iqtibas, bədii sitat, müdrik kəlam, qanadlı sözlər, müəllifli klişələr və s. qismində tanınan ifadələrin ümumi terminoloji adı kimitədqiq edilməkdədir.

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi, N.T. Fedrenko və L.İ. Sokolskaya öz məşhur

“Aforistika” əsərlərində aforizmləribirmənəli olaraq aforistika elminin (ədəbiyyatşünaslıq) öyrənilməobyekti hesab etsələr də, fikrimizcə, aforizmlərin obrazlı nitq ifadəliliyi, analitik dil universallığı (oxu: UAK-lar) ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəvisində yalnız üslubi-janr-məzmun keyfiyyətlərinin təhlili müstəvisində araşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan müşahidələr yekun olaraq bizə onu deməyə əsas verir ki, özlərində bir çox kompleks nəzəriyyələri əks etdirənparemiologiya və aforistika elmləri, bəzi ziddiyətli və fərqli cəhətlərə baxmayaraq, UAK-larındildə və nitqdə funksional kvintessentiv(çoxprizmalı) xüsusiyyətlərinin nəzəri dilçilikdə müəyyənləşdirilməsində ekstralingvistikyardımcı rol oynayırlar.

Bu dissertasiya işinin əsas tədqiq obyektinə və predmetinə uyğun olaraq, növbəti fəsildə aforizmlərin bədii-lingvistik kateqorial xüsusiyyətlərindən ətraflı şəkildə söhbət açacağıq,bununla bərabər, dildə ümumi xüsusiyyətlərinə görə aforizmlərə oxşar digər paremioloji ifadələri dəkompleks şəkildə UAK-arın differensial növləri qismində yığcam təhlilə cəlb etmək istərdik.

Dünya humanitar elmlərinin əsaslandığı məşhur terminoloji lekskoqrafikmənbələrdə sentensiyalar, xriyalar, apofeqmlər, qreqerilər, velyerizmlər, maksimlər,mottolar, deviz və sloqanlar və s. bu kimi çoxsaylı istilahlərümumi şəkildə aforizmlər adı altında təqdim olunur. Bu kimiifadələrinümumi dil-konstitutiv səciyyəsinə, leksik-semantik və qrammatik-struktur əlamətlərinə ümumi bir cəhət: sabit məzmunluluq – frazeolojilik daxildir.

Dilin UAK-lar sisteminə aid edilən digər paremio-frazeoloji ifadələr:**Sentensiyalar**– bədii hökmvə yaqəti rəy verən qısa əxlaqi ifadələr (təxminən“Böyüyün üzünə ağ olmazlar!”); **xriyalar**– bəlağətli-tərbiyəvihazırcavabifadələr (“İnsan – təbiətin şahıdır”); **qnomlar** – ritmik şeirlə yazılan, lakin müəllifsiz nəsihətamizbədii fraqmentlər, İngiltərə, Amerika, Almaniya və bir çox Avropa ölkələri ədəbiyyatında “qnomikal” anlayışının qaynaqlandığı istinad-termin (məzmunca təxminən “Bağda ərik var idi, salaməleyk var idi, bağdan ərik qurtardı, salaməleyk qurtardı” kimi ifadələr);**apofeqmlər**– konkret situasiyalarda (situativlik) məqamına düşən,nümunəçəkilən misal-örneklər (təxminən məzmunca hər hansı bir məşhurun

bioqrafiyasındangətirilən ***iqtibaslara oxşar parçalar***– “Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər, bəxtəvər yaylağa çıxdı”); ***maksimlər*** – yüksək mənəviyyat aşıllayan ibrətamiz ibarələr və yaxud moralist-kodeks kəlamları (“Çalış öz xalqının işinə yara, geysin əməlinlə dünya zər-xara”); ***dzyakuqo*** – yekunlaşdırıcı kəlamlar (Çin klassik mənbələrində Dzen, Konfutsi və Daos patriarxlarının dəstəkləyici müdrik ifadələri), ***qreqeri***– hazır cavab məzəli kəlamlar (ispanidilli ölkələrdə məşhur ictimai inkaredici, satirik etiraz məzmunlu ifadələr, təxminən Molla Nəsrəddinin gülüş doğurucu kəlamları kimi: “Dava yorğan davasıymış”); ***vəlyerizmlər*** (Amerika və ya qərb ədəbiyyatında – həm folklardan, həm ustad sənətkarlardan və həttaadi məişətdən nümunə gətirilən bəsirətli ifadələr (“Olum, ya ölüm”, “Dünya onsuz da fırlanır”) və s. bu kimi hökmverici, qiymətverici, yekunlaşdırıcı və ümumiləşdirici “hazırqəlib” paremio-frazeoloji vahidləri (müəllifli və ya müəllifsiz olmalarından asılı olmayaraq) UAK-lar sisteminə daxildir.

UAK-ların dilin ən minimal predikativ vahidi olan cümlə ilə oxşar və fərqli cəhətlərini araşdıraraq, tərcümə obyektinə olan aforizm – ifadələr haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək olar. Bunun üçün ilkin olaraq bu ifadələrin sintaktik quruluş və məzmun funksionallığına görə klassik (kanonik) cümlə ilə “oxşarlıq” məsələlərinə nəzər salaq.

Dilçilikdə klassik (kanonik) və ya adi cümlənin sintaktik-predikativ cəhətdən təfsiri tarixi uzun bir dövrü əhatə edir və elmi ədəbiyyatda klassik cümlənin tərfi ilə əlaqədar nəzəri fikirlər yalnız nəzəri-lingvistik prizmada deyil, həm də fəlsəfi-məntiqi, qrammatika və psixologiya elmləri mövqeyindən açıqlanır. Qısa şəkildə de olsa, nail olunmuş bu sahədə tarixi-elmi nəticələri UAK-lara bütünlüklə olmasa da, bu və ya digər dərəcədə şamil etmək olar.

Klassik rus dilçiliyində F.İ. Buslayevə görə, cümlənin sözlərlə ifadə olunan məntiqi mühakimə olması (K.F. Bekker, N.İ. Qreç də bu mövqedə olmuşlar), A.A. Potebnyaya və D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiyə görə, cümlənin fikrin predikativ-liliyi şərti ilə xüsusi hərəkətə gələn nizamlı söz və yasöz birləşməsi olması fikirləri məlumdur. F.F. Fortunatova və A.A. Şaxmatova görə isə cümlənin yalnız öz qrammatik mübtədası və xəbəri radiusunda formalaşması, müasir rus dilçiliyində

O.Yespersen, L.V.Şerbaya görə, cümlənin qrammatik əlaqə və münasibətlərin sintaqmatik ifadəsini əks etdirməsi özəllikləri təsdiq edilir. V.İ.Koduxova, D.N.Şmelyova, T.P.Lomteva, N.Y.Şvedovaya və bir çox digər tanınmış nəzəriyyəçi qrammatiklərə görə, cümlənin atributiv məntiq əsasında qurulan paradigmatik əlaqə və qrammatik münasibətlərin sistemləşdirilmiş dil vahidi və ya predikativ məzmunlu “bütöv bir nitq vahidi” olması barədə nəzəri düşüncələr əsaslandırılır.

Azərbaycan dilçiliyində dilin kanonik cümlə vahidi ilə bağlı tədqiqatlarda: B.Çobanzadə cümləni – xəbərlilik anlayışının bitkinlik təşkil edən sözlərin və söz birləşmələrinin vasitəsilə verilən dil ifadəsi, Ə.Dəmirçizadə dilin sintaktik əlaqələrinin tələbləri əsasında qrammatik cəhətdən bitkinlik kəsb edən birləşmə kimi qəbul edir, Ə.Abdullayev xüsusi qrammatik struktura malik həmmüstəqil və həm də müxtəlif quruluşlu sintaktik birləşmə, A.Axundov sintaqmatik məna bəkinliyini və xüsusi intonasiyaya malik kommunikativ dil vahidi hesab edir, K.Abdullayev isə cümləni hər bir dilin qrammatik qanunauyğunluqları əsasında qurularaq, linqvistik- məntiqi meyarları (koqnitivlik, siqnifikativlik, konnotativlik, denotativlik, deyktiklik, kumulyativlik və s.) üzvi şəkildə əks etdirərək predikativlik və funksional-kommunikativ məqsədlərə xidmət edən mühakimə və ya söyləmə anlayışını və s. kimi elmi kriterilərlə təsbit edir.

Cümlənin konseptual semantikasi mövqeyindən dilin dərk olunması bütövlükdə dilin sintaktik sisteminin dərk edilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, “bitmiş bir fikir”, “hökm”, “predikativ vahid”, “söyləmə” və bu kimi sözlərlə şərh olunan cümlə sintaktik sistemin əsas vahidi olaraq, dilin sistemli təşkilində xüsusi yer tutur.

Müasir dünya dilçiliyində nəzəriyyəçilər V.Matezius, M.Dokulil tərəfindən cümlə mürəkkəb səviyyəli qrammatik struktura malik söyləmə, predikativ nüvəli hökm və dil abstraksiyasının xüsusi mərhələli fikir-reprezentasiya amili, L.Blumfeld, Y.Ris, A.S.Qrot, L.Tenyerə görə, cümlə daha geniş sintaktik imkanlı və formal stukturlu qrammatik (predikasiyalı subyektiv) konstruksiya, E.Koseriuya görə isə, fikir (cümlə) hər hansı mənanın müəyyən bir anlam vahidinə çevrilmiş işarəvi göstəricisi, N.Xomski, Z.Hərris,

D.Vort, R.Rujiçka və bu kimi avanqard linqvistlərə görə isə, cümlə sintaktik bazis əsasında semantik və fonoloji komponentlər intörədici (yaradıcı) qrammatikinvariant-kateqorial birliyininsintaktik transformasiya elementisayılır.

Bu elmi nəticələrə yekun halda nəzər salsaq, görürük ki, a) klassik cümlənin catdırmaq istədiyi mənbə cümlənin tərkibi üzvlərinin daşdığı konkret anlayış ilə mahiyyətə düz mütənasibdir, b) klassik cümlə modelininpragmatik xarakteri bir çox mühüm leksik-sintaktik özəlliklərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, c) klassik cümlənin semantik struktur əlaməti yalnız onu yaradanşəxsin monopolit diqtəsində deyil, həm də binar oppozisiyanın (danışan-dinləyən) analitik-sintetik genezisi ilərealizə olunur, ç) klassik cümləninsemantikasını dildənkənar faktlar əsasında da (ictimai,sosial, coğrafi,tarixi və s.)müəyyənqrammatik struktura uyğun şərtləndirilir, d) klassik cümlənin siqnifikativ və denotativ məna qarşıdurmasının (təsdiq/inkar) mütləqmütənasibliyi əyani şəkildə nümayiş etdirilir, e) klassik cümlənin mənası istisnasız olaraq konkret və abstrakt məzmunların (həqiqət / yalan) ontoloji birliyi əsasında üzə çıxarılır.

UAK-ların klassik cümlə tipləri ilə oxşarlığı, ilk növbədə, onların ortaq semantik-qrammatik traektoriya kəsişməsində baş verməklə bərabər, həm də məntiqi siqnifikativ –konnotativ – denotativ özəllik müstəvisində müəyyən konseptualıq kəsb etməsindədir. Lakin, fikrimizcə, klassik cümlələrin UAK-lardan və ya əksinə, UAK-ların klassik cümlələrdən tamamilə yaxud heç nə ilə fərqlənmədiyi fikrini birmənalı doqmat-şərt kimi qəbul etmək mümkün deyildir. İstər zahiri quruluş (struktur-propozision) performansında, istərdaxilisabit semantik (frazoloji) və qrammatik-leksik dolğunluq(təsdiq/inkar, doğru/ yalanvə s.) məzmununda, istərsə də predikativ deytiklik (şəxs, zaman, yer koordinasiyaları) münasibətlərindəmüşahidə edilən fərqlərinəsl mahiyyətini üzə çıxarmaq bu baxımdan çox zəruridir.Eyni zamanda UAK-ların çoxpilləli (və ya çoxsəviyyəli) və çoxlaylı (və ya çoxyaruslu) – kompleks təsvirinə nail olmaq üçün ənənəvi olaraq klassik cümlə modellərinin öz aralarında bir-biri ilə fərqləndirilməsinə tətbiq edilənnəzəri- praktik prinsiplərəsas götürülsə də, bir çoxməqamlarda bu yanaşma özünü doğrultmur.Bu mövqedən professor İ.Həmidov UAK-larla klassik cümlələr arasında heç bir ciddi differensial

semantik-qrammatik fərq yoxdur – elmi qənaətini təsdiqləməklə bərabər, bu istiqamətdə xüsusi nəzəri araşdırmaları davam etdirmək tələb etməkdə haqlıdır.

UAK-dakı sabitmənalılığın, ümumiləşdiriciliyin, siqnifikativ izolyasiyalılığın, koqnitiv konseptuallığın, simvolikliyin, paradoksallığın, maksimal abstraktlılığın, yaradıcı ifadəliliyin və digər aksiomatik-kateqorial göstəricilərin klassik cümlələrdə müşahidə olunmaması lingvistik elm üçün artıq sübut edilmiş nəzəri qənaətdir.

Baxmayaraq ki, UAK-ların ümumi nəzəri təsnifatının bütünlüklə vermək bu dissertasiya işinin əsas maraq dairəsinə (aforizmlərin tərcümə problemlərinə) daxil deyildir, lakin müəyyən dərəcədə onun tarixi-elmi araşdırma obyektinə bilavasitə aidyyəti olan bəzi vacib məsələlərə qısa şəkildə nəzər salmaq məqsədə uyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, dil (nitq) həm də forma və ya representasiya xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər hansı bir fikrin müəyyən dil forması alması üçün reallaşdığı dilin kompleks şərtlərinə əməl edilməsi tələb olunur. Bu zəruriyyət fikrin sintaktik bütövlüyünü əldə etmək üçüncümlənin “quruluş-məna-söyləm” funksional lingvistik üçlük şərtlərinə (A.A.Potebnya) uyğunlaşdırılmasında da özünü göstərir. A.A.Potebnyanın fikrincə, dil həm də “söz – sintaqm – məna” anlayışlarının semantik inkişaf xətti üzrə müəyyən konseptuallığa doğru yüksəlir. Cümlənin nəzəri öyrənilməsi tarixi sübut edir ki, qneseoloji-məntiqi, psixioloji, qrammatik yanaşmalar mövqeyindən cümlə dilin minimal vahidi olaraq, xüsusi nizamlanmış predikativ birləşmələrin köməyi ilə daimi hərəkətə gətirilən bitkin bir fikir konstruksiyasıdır.

UAK-ların lingvistik öyrənilməsi tarixi sübut edir ki, UAK-lardakı panxronizm, pansubektivlik və panlokallıq verifikasiyası klassik (kanonik) cümlələrdə ümumiyyətlə müşahidə olunmur. Bu ifadələrdəki verifikativlik (məntiqi inandırıcılıq), hökm-vericilik, situativlik, transpozisionluq (prepozision, interpozision, postozision mövqelik), işarəvericilik, tərcümə edilməzlik və s. differensial keyfiyyətləri kompleks fərqlər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dilin abstraksiya potensiallığı UAK-lara spesifik denotativ və obrazlı-simvoliklik xüsusiyyətlərinə daha da gücləndirmək imkanı verir.

Avropada dilçiliyinəzəri elm səviyyəsinə qaldıranməşhur alman alimiV.Humboldt dili xalq dünyaduyumunununifadəsi və fasiləsiz yaradıcı proses hesab edirdi. Onun dilçilik görüşlərinin əsasını təşkil edən elmi postulat (“...dilin mənəvi özünəməxsusluğununvə quruluşunun bir-birinə təsiri nəticəsində xalqın ruhu təzahür edir”)vahidlinqvist sistemyaratmağa xidmət edir.

Humboldtun layiqli davamçısı, rus filoloqu A.A.Potebnya “Söz sənəti nəzəriyyəsi üzrə mühazirələr: Təmsil. Atalar sözləri. Məsəllər” adlı əsərində atalar sözlərinin nümunəsində dilin (posloviçny yazık) – məşhur direktiv “xalq ruhu” əks etdirmə xüsusiyyətlərini izləyərək, yüksək obrazlı-simvoliklik xüsusiyyətlərin məhz dilin metoforik potensiallığı nəticəsində əldə edildiyini vurğulayır, onların vəoxşar məzmunlu digərdil vahidlərinin (təmsil,zərbi-məsəllər və s. paremio-frazeologizmlər) xalq içərisindəgenişfəaliyyət göstərməsinə səbəb olaraq onlarınqrammatik zaman (indiki,keçmiş,gələcək) anlayışından uzaqlaşaraqəbədi fəlsəfi -məntiqi zamanlılığa malik olmasında görür.

Digər məşhur klassik dilçilər – qrammatiklər A.A.Şaxmatov, A.M.Peşkovskivə b. bir qədər də irəli gedərək bəzi predikativ birləşmələrdə (bizim terminlə UAK-larda) şəxs və zaman kateqoriyalarının modulyativ funksionallığınıdildənkənar kreativ (yaradıcı) şərtlərlə əlaqələndirirlər.

Müasir ingilis linqvisti C.Layonzisə öz məşhur “Dil və dilçilik” əsərində UAK-ları ümumiyyətlə zaman koordinasiyasına uyğunlaşmayan (panxronikal) cümlələr kimi qəbul etməyin tərəfdarı qismində çıxış edir.

XX əsrin tanınmış rus qrammatikləri T.V.Buligina, A.V.Şmelyov və b. UAK-larda dildənkənar linqvistik elementlərin üç tipini – individualıq, instansiyalıq, ümumiləşdiricilik göstəricilərini müəyyənləşdirmişlər. M.Uilrix UAK-ların xarici stratifikasiya mahiyyətini (sadə, mürəkkəb, implisit, elliminisit və s.) açaraq onları “universal həqiqəti təsdiqləyən cümlələr” adlandırmışdır. S.E.KyubryakovaUAK-larıtəma – rema üzvlənməsi mümkün olmayandil vahidlərihesab etmişdir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif elmi ədəbiyyatlardaUAK-lar müəyyənsəviyyələrdə dini-fəlsəfi fikir vahidi, ədəbiyyatşünaslıqda janr, dilçilikdə leksik-frazeoloji vahid və s. kimi öyrənilir. Deskriptiv dilçilikdə universal analitik konstruksiyalar predikativ-

pragmatik imkanları və nominativ-kommunikativ, illüstrativ-funksionalkeyfiyyətləri ilə nəzəri-praktik tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Onlar öz denotativ və metaforik – simvoliklik xüsusiyyətlərini dilin abstraksiya potensiallığı sayəsində əldə edərək daha çoxfunksional ifadələr kimi differensial və digər integrativ xüsusiyyətləri ilə geniş şəkildə öyrənilmişdir. Dilin frazeoloji semantikalı universal ifadələri sırasında atalar sözləri və məsəllərlə yanaşı, aforizmlərin ümumi müqayisəli elmi-lingvistik təhlili digər frazeoloji dil vahidlərinə nisbətən çoxprizmalı verilir. Paremiyaların və aforizmlərin digər cümlə tipli frazeoloji ifadələrə nisbətən kütləvi yayılması faktları dilçilikdə onların funksional-differensial və digər integrativ xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

UAK-lar barədə daha geniş və düzgün təsəvvür əldə etmək üçün onların (atalar sözlərini, həmçinin paremiyaları, dini hədisləri, zərbi-məsəlləri, kəlamları, qanadlı sözləri, sloqanları (deviz-şüarları), aforizmləri, iqtibasları, maksimləri, nitq klişələrini, öyüdləri, inancları, vellerizmlər, qreqlər və bu tipli deyim – söyləmələrin) oxşar və fərqli cəhətlərini ümumi nəzəri-praktik şəkildə öyrənmək lazımdır.

Bu ifadələr onlara məxsus olan yığcamlıq, frazeoloji obrazlılıq, abstraktlılıq keyfiyyətləri ilə hər hansı bir xalqın, sosial qrupun, təcrübəli insanların həyat fəlsəfəsini, düşüncə bəsrətini, ənənəvi dəyərlərini daha qabarıq şəkildə əks etdirən xüsusi dil işarələri və ya vahidləridir, eyni zamanda ünsiyyət üçün ən vacib və zəruri nitq elementləridir. Bu ibarələr həm də spesifik informasiyaya malik, tipik həyat şəraitlərini əks etdirən fikir etalonları olaraq, bəzi milli realiya (mental detallar) fərqlərini nəzərə almaqla bir çox xalqlar üçün ümumiləşdirilmiş məntiqi nəticə və sabit semantikalı, konseptuallaşdırılmış semiotik dil işarələridir.

1.3. UAK-lar və L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında onların relevant differensiallığı

UAK-ların mürəkkəb üslubi-differensial sisteminin elmi-nəzəri tədqiqinə, fikrimizcə, ilk növbədə ədəbiyyatşünaslıq elminin hüdudları (aforistika, paremiologiya, aksiomatika və s.) çərçivəsində başlanılmışdır. Bildiyimiz kimi, paremiyaların, aforizmlərin, idiomların və bu kimi minimal - prozaik təfəkkür məhsullarının (“kiçik həcmli böyük məzmunlu əsər”lərin) uzun müddət ədəbiyyatşünaslıq elminin müstəvisində epik janr kimi araşdırılması faktları filologiyada daha çox müşahidə edilir. Eyni zamanda obrazlı söz sənətinin dil-üslub, bədii metaforik xüsusiyyətlərinin düzgün təyin edilməsi üçün aforizmlərin frazeoloji-linqvistik mahiyyətinin tədqiqindən bəhrələnməsi faktının özü də bu zəmində praktik əhəmiyyətə malikdir. İstər paremioloqların (o cümlədən də aforistika ilə də məşğul olanların), istər frazeoloqların (o cümlədən aksiomatika ilə də məşğul olanların) bilavasitə tədqiqatə cəlb etdikləri nümunələr içərisində aforizmlərin kateqorial-məntiqi, ədəbi-dil kriteriləri barədə müəyyənləşdirdiklərinə nəzəri-səciyyəvi təriflər, müxtəlif ədəbi-linqvistik definisiyalar bizə araşdırdığımız mövzunun müvafiq istiqamətdə daha geniş və daha dərin öyrənilməsinə güclü stimül vermişdir.

İnsan düşüncəsinin tarixi evolyusiyası: fərdilikdən bəşəriliyə doğru inkişafı universal-analitik dil vahidlərinin – cümlə tipli frazeoloji birləşmələrin: atalar sözləri və məsəllərin, paremiyaların və aforizmlərin, bir sözlə, müdrik fikirlərin tərcüməsi təmsalında öz təsdiqini tapır, çünki istənilən müdrik fikirdə fərdilikdən bəşəriliyə, millilikdən beynəlmilləliyə keçid mexanizmi var. Belə analitik frazeoloji dil vahidləri sisteminin yaranması və inkişafı hər şeydən əvvəl ictimai, sosial-mədəni və digər səbəblərlə bağlı olur, yəni cəmiyyətin mənəvi inkişafının əxlaqi, fəlsəfi-intellektual və s. konsepsiyalarının dildə həmsözlərlə, həm də müəyyən metaforik söz birləşmələri və ifadələr vasitəsilə reallaşmasında müşahidə olunur.

Dildə hər hansı söz birləşməsinin sabit söz birləşməsinə – frazeologizmə çevrilməsi leksikləşmə hadisəsi adlanır və bu leksikləşmə (leksikalizasiya) prosesində cümlə tipli frazeologizmlərin leksik cəhətdən parçalanmayan bütöv mənalı sabit birləşməyə və

ya vahid bir leksemə çevrilməsi nəticəsində dildə cümlənin nominativləşməsi baş verir, yəniləgəvi vahid olan sözkimi “hazır cümlə” ehtiyatı yaranır. Buhazır cümlələr semantik bütövlük, toxunulmaz leksik tərkib, konstitutiv konseptuallıq kəsb edir, beləliklə, frazeologiyalaşma prosesi başa çatır.

Cümlə tipli frazeoloji birləşmələrin yaranmasının əsas mənbələrinin tədqiqini apararkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar insanın (müəllifinin) daxili-mənəvi aləmini, mədəniyyətini, əmək fəaliyyəti sahələrini əks etdirərək ümumiləşdirən ifadələrin yenimetaforik məna əxz etməsi nəticəsində yaranır. Müxtəlif frazeoloji birləşmələrin linqvistik cəhətdən təhlili frazeologiyanın formalaşma yollarının, onların ədəbi-linqvistik mahiyyətinin öyrənilmə tarixini araşdırmağı tələb edir. İstər dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını, istərsə də bir qismini frazeologiya hesab edən dilçilərin çoxu frazeologiyanı eyni zamanda üslubiyyatın tədqiqat obyektini kimi qəbul edirlər.

Bədii ədəbiyyatda əks etdirilmiş frazeoloji materialların dil-üslub xüsusiyyətlərinin, funksional bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, şərti kontekstual-ekspressiv zənginliyinin kompleks şəkildə araşdırılması bizə imkan verir ki, UAK-ların mürəkkəb linqvistik-differensial əlamətlərini ümumiləşdirək. Tədqiqatımızın əsaslandığı nəzəri hissədə göstərildiyi kimi, dilçilikdə frazeologiyaya geniş və dar mənada nəzəri yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, geniş mənada – hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan ifadələrin hamısı, dar mənada isə yalnız sözə ekvivalent olan, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan sabit birləşmələr daxildir.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif üslub keyfiyyətlərini araşdırmaq üçün böyük rus yazıçısı L.N. Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının orijinal mətninə və onun XX əsrin ortalarında Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş qarşılıqlı müraciət etmişik. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu əsərin dili, ədəbi realizm prinsiplərinə uyğun olaraq, realist üslubdadır və həm müəllif təhkiyəsində, həm də coxsaylı surətlərin nitqində əks olunmuş frazeoloji vahidlərin orijinal semantik səviyyəsi və mürəkkəb üslubi-differensiallığı cəhətdən rəngarəng nümunələrlə (həm dar, həm də geniş mənada) zəngindir.

Görkəmli rus dilçi-frazeoloq alimi, akademik V.V. Vinqradov “Tolstoyun dili

haqqında” (“О языке Толстого”) adlı məşhur məqaləsindəbu gün də aktual və obyektiv görünənfikrində tamamilə haqlı idi:”L.Tolstoyun ədəbiyyat bayrağında belə bir şüar yazılmışdır: sadəlik və həqiqət. L.Tolstoy realist üslub, ədəbi-dil şamplarının qətiyyətli ifşası, gerçəkliyin sözlə dəqiq,gözəl və ütüsüz ifadə edilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.” [orada,161s.]

Rusiyatarixində 1812-ci il Vətən müharibəsi adını almış mürəkkəbbir hadisənin(onunhazırlıq ərafəsi, kulminasion inkişafı və finalının təsviri)batal səhnələriTolstoy dühasının mükəmməl dil manevrləri sayəsində təqdim etmək mümkün olmuşdur.Zəngin sosial-üslubi dil resursları olan romanda dövrün müxtəlif təbəqələrinin (elitar zümrənin – saray əyanlarının, zadəganların, hərbcilərin,təhkimlilərin – sadə xalqın) mənəvi dünyası,bir sözlə, tarixinictimairuhu bütün dərinliyi ilə əks etdirilir.Romanın yazdığı dövrün XIX əsrin ikinci yarısında (1857-1869-cu illər)istifadə olunanrus dilininleksik-qrammatik özəlliklərinin hədsiz genişliyi sayəsindəgeriyə – əsrin əvvəllərinə ekskurs edən müəllif ən xırda detalların təsvirindən tutmuş geniş döyüş səhnələrinin təqdiminə qədər hər bir hadisənin təfsilatilə əks etdirilməsinəməvəffəqıyyətlə nail olur.

Müəllifin moralist dil manerasını, tarixi-memuarist təhkiyəsini, xronoloji-dokumentalist mövqeyini, hərbi-belletrist məharətinirus dilinin üslubi-semantik-frazeolojiyaradıcı qüvvəsi ilə əlaqələndirən XX əsrin görkəmli rus ədəbiyyatşünası V.Şklovski yazır:”Tolstoyun daha gözəl və daha milli rus dili axtarışları onu “xalq dili”nə gətirib çıxartdı. Bu zaman o qarşısına dili xalqdan öyrənmək məqsədi qoydu.O, zəvvarlar, yolçular və səyahətçilərlə söhbət edir, xalq içərisində işlənən sözləri, ifadə və fikirləri, atalar sözlərini öz dəftərçəsinə qeyd edirdi.Bunun nəticəsində onun belə bir fikri daha da qətiləşdi: ”Tamamilə sadə və aydın bir dillə heç bir zaman pis yazmaq olmaz.”

“Hərb və sülh” romanının leksik-sintaktik fondununikidilli təbiəti (velikorus mövqedən rusdilininvəvelikosvet mövqedən fransız dilinin əks olunduğu dillərin sintezi) paremio-frazeloji dil ifadələrinin orijinal üslubi differensiallığındaəksolunmuşdur. Müəllifhəттаqallisizmlərin – fransız dilli ifadələrin fərqli metaforik semantik mənalarda işlədilməsini universal

frazeoloji konstruksiyaların müxtəlifliyində ustalıqla idarə edir. Əsərdəki “müxtəlif ölçülü” – dar və geniş frazeologizmlər müəllifin obrazlı epik təfəkkür daşıyıcısına çevrilirlərək həm rus dilinin, həm də fransız dilinin qarışıq frazeoloji koloritini ehtiva edir, beləliklə də, fransız və rus dillərinin UAK-larında dialoji harmoniyası yaranır. (Bu frazeoloji uyğunluğun Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı necə təmin edildiyi barədə növbəti fəsildə söhbət açılacaqdır.)

L.N. Tolstoyun bədii-fərdi üslubuna xas sosial-dil kareqoriyalarının qarışıq kompozisiyaları bu romanda dilinictimai-sosial təbəqələşməsini, leksik-semantik dərinləşməsini, individual-ənənəvi inkişaf istiqamətlərini əyani əks etdirir. Müxtəlif məzmunlu məktubları, jurnalları, avtobiografik və bioqrafik əsərləri oxumuş yazıçı təsvir etdiyi tarixi dövrün, siyasi, ədəbi fiqurların real obrazını yaratmağa imkan tapmışdır. (Ümumilikdə “Hərb və Sülh” romanında təxminən 160 tarixi şəxsin bədii obrazı yaradılmışdır.)

F. Dostoevski bildirirdi ki, ana dili -- milli mədəniyyətin qüdrətli silahı, milli-mənəvi yaradıcılığın əsas formalarından biridir. Doğrudan da, “Hərb və sülh” romanının möhtəşəm bədii ideyası həm də onun mürəkkəb milli-frazoloji dil üslubunda məharətlə çatdırılmışdır. Nəzərə alsaq ki, bu roman Ginnəsin rekordlar kitabında dünya dillərində çox tərcümə edilmiş romanlar içərisində birinci yeri tutur, o zaman bu epopeyadakı frazeoloji müxtəlifliyin digər dillərə transformasiyasının necə məsuliyyətli və mürəkkəb bir proses olduğunu təsəvvür etmək çətin olmaz.

Epopeyanın frazeoloji differensial üslubları funksional yaradıcılıq sintezindən, yəni mürəkkəb surətlər kataloqunun fərdi, fəlsəfi-publisistik (neytral mövqedən Tolstoy), hərbi-işgüzar (rəsmi mövqedən feldmarşal Kutuzov, imperator I Napoleon, çar I Aleksandr), qarışıq sosial-məişət dünyagörüşlərinin (zadəganlar, ziyalılar, masonlar, təhkimli rus kəndliləri, partizanlar, fransız işğalçılar və b.) funksional ekspressiv ifadə tərzindən asılı olaraq “Hərb və sülh” romanında “dil daima genişlənir və inkişaf edir.”[]

Müəllif təhkiyəsində işlənmiş frazeoloji birləşmələr üzərində xüsusi dayanaraq, onların leksik-semantik, qrammatik-struktur keyfiyyətlərinin birlikdə necə subyektiv

(müəllif) üslubi tendensiyaya xidmət etdiyinizlədikdə qarşımıza sonsuz frazeoloji üslublar çoxluğu çıxır. Öz dövrünün ədəbi realizm prinsiplərinə əməl edərək Tolstoyonları bu variantlarda tətbiq edir:

I. XIX əsr fransız dilindən rus dilinə kalka edilmiş frazeologizmlər (frazeoloji qallisizmlər):

a) «Быть энтузиасткой сделалось ее общественным положением» (т.I, стр.5); -- “Təşəbbüskarlıq onun ictimai vəzifəsi olmuşdu”(1 cild, 1 hissə, səhifə 9)b) «...Ростов делал эти соображения» (т.I, стр.350); “Rostov belə təsəvvür edirdi “(1 c.-1h.-s. 361) və s. qallisizmlər Azərbaycan dilinə yalnız adi tərkibi feillər kimi təcümə edilmişdir. Göründüyü kimi, tərcümədə frazeoloji birləşmədəyil, tərkibi fəl əmələ gəlmişdir, digər nümunələrdə də oxşar tərkiblər əmələ gəldiyi üçün biz yalnız orijinaldakı frazeologizmləri verməklə kifayətlənirik.

b) ”pafoslu”- frazeologizmlər (rus “saray”əyanlarının dili ilə):

A.Bolkonskinin dili ilə: «Я прошу вас через год сделать мое счастье» (II, 226); M. Bolkonskayanın dili ilə: «Она оставила нам, и в особенности князю Андрею, самое чистое сожаление и воспоминание» (т.II, 231); A.P.Şererein dili ilə: «Он исполнит свое призвание задавить гидру революции, которая теперь еще ужаснее в лице этого убийцы и злодея» (т.I, 5); Knyaz Vasilinin dili ilə: «императрица принимает живой интерес во всем этом деле» (I, 84); Napoleonun dili ilə: «Вот она лежит у моих ног, играя и дрожа золотыми куполами и крестами в лучах солнца» (т.III, 324); və s.

II. Familyar-məişət frazeologizmləri: Ovçu nitqində «За холодной, ключевой, кричит: девица, постой!» играл дядюшка, сделал опять ловкий перебор, оторвал и шевельнул плечами» (X, 266); «Собака, подняв правило (хвост), стала тереться о ноги Николая» (X, 244); «прибылые (молодые) и матерые (старые) волки» (X, 251); Arıçılıq sənəti üzrə: «трутневое население армии» (XI, 44); «Какой бы ни поднимался вопрос, а уж рой трутней этих, не оттрубив еще над прежнею темой, перелетал на новую и своим жужжанием заглушал и затемнял искренние, спорящие голоса» (XI, 44; ср. XII, 3) və s.

III. Müəyyən tipli frazeoloji kanselyarizmlər: «Князь Андрей... старался

вникнуть в характер управления армией, лиц и партий, участвовавших в оном» (XI, 39); «Кроме этих, поименованных лиц, русских и иностранцев... было еще много лиц второстепенных...» (XI, 40); «Люди, не имеющие убеждений, но желающие казаться за таковых» (XI, 41); «Генерал этот... осуждает по всем пунктам будущее поле сражения» (XI, 103) Napoleon :«Вот она лежит у моих ног, играя и дрожа золотыми куполами и крестами в лучах солнца» (XI, 324);

IV.Elmi frazeologizmlər: Ədəbi üsluba xas bədii təsvir və ifadə vasitələri, metaforik müqayisələr, abstrakt analogiya və sintaktik parallelizmlər aparmaqla orijinal frazeoloji tərkibləraratmaq imkanı ədəd edən müəllif fizika, riyaziyyat, astronomiya, botanika, tarix, ictimaiyyət və bu kimi elmlər üzrə qazanılannəzəri nailiyyətləri elmi frazeologizmlərə çevirir. Məsələn, 1) «Чем ближе он подъезжал, тем сильнее, гораздо сильнее (как будто нравственное чувство было подчинено тому же закону скорости падения тел в квадратах расстояний) он думал о своем доме» (X, 239). 2) «Он понял ту скрытую (*chaleur latente*), как говорится в физике, теплоту патриотизма» (XI, 208); 3) «Сила стремительности его [войска], с приближением к цели, увеличивается подобно увеличению быстроты падающего тела, по мере приближения его к земле» (XI, 267); 4) «Самая огромная масса их, как в физическом законе притяжения, притягивала к себе отдельные атомы людей» (XII, 116).

Əsərdə bu silsilədən intensiv tezlikli frazeologizmlər də var ki, ziyalı ictimaiyyətə məlum olan elementar elmi düsturların, primitiv nitq kişələrinin və s. daha çox işlədilər və tədrisəndildə sabitləşən versiyalarını (məs., “iki vur iki”, iki cüt bir tək və s.) təşkil edir:

V.Frazeoloji mikromətnlər: Tarixi qanunların obyektiv dərki, müasir ictimai nəzəriyyələrin ədalətli tənqidimüəllif tərəfindən aksiomatik ifadələr ilə tənzimlənilir: məsələn, 1) «Сила (количество движения) есть произведение из массы на скорость» (XII, 122);

2) «Дух войска – есть множитель на массу, дающий произведение силы» (XII, 122);

Frazeologizmə imkanları dilin qeyri-məhsuldar leksikasını – terminlərini (elmi

frazeologizmlərdə) sabit tərkibli postullara çevirir: «Пьер радостно, мокрыми от слез глазами, смотрел на эту светлую звезду, которая, как будто, с невыразимой быстротой пролетев неизмеримые пространства по параболической линии, вдруг, как вонзившаяся стрела в землю, вцепилась тут в одно избранное ею место, на черном небе» (X, 372).

VI. Hərbi frazeologizmlər: 1) «В газетах, из которых впервые узнал старый князь об Аустерлицком поражении, было написано, как и всегда, весьма кратко и неопределенно, о том, что русские после блестящих баталий должны были отретироваться и ретираду произвели в совершенном порядке. Старый князь понял из этого официального известия, что наши были разбиты» (X, 32). «Скорее бы, скорее! дать сабле поесть вражьего мяса», думал Nicolas. » (IX, 485)

VII. Bibliezim-frazeologizmlər–apokalipsis və mason peyğəmbərliyiəhkamları: 1)«...туда, где нет ни печали, ни воздыхания, а вечная радость и блаженство» (X, 236); «... мысли о возможности любви и семейного счастья, как искушения дьявола, беспрестанно носились в ее воображении» (XI, 136).

2)«Оставим мертвым хоронить мертвых» (X, 211);

3) «А не годится человеку вкушать от древа познания добра и зла» (XI, 209)

«...проклятие все тяготеет над человеком, и не только потому, что мы в поте лица должны снискивать хлеб свой, но потому, что по нравственным свойствам своим мы не можем быть праздны и спокойны» (X, 237).

VIII.Dialekt-folklor frazeologizmləri: «гумны, зеленя» (X, 152); «с вечера стало замолаживать» (X, 243);«отъемное место» (X, 244); «тронулся через гумно в поле, ведущее к отрадненскому заказу» (X, 246); «некоторые строили домики из калмыжек пашни» (XI, 249); «у него уже стояли одонья» (XII, 256); «Тит, ступай молотить» (IX, 321).

IX. Şablon ifadələr, klişelər və s. romanın fəlsəfi-publisist üslubuna üzvi şəkildə sirayət edir: “пойти в ход”- (işə düşmək), “наболтать с три короба”(laqqırtı vurmaq), “зельё девка”(уaman qız), “ахиллесова пята”(zəif cəhət), “сделаться не в

духе”(kefi pozulmaq) və s.ifadələri müəllif obrazlarının dilində onların xarakterini açmaq üçün işlədilir.

“Hərb və sülh”dəki frazeoloji vahidlər öz semantikasındakı dilin tarixi inkişaf prosesini də əks etdirərək nəsildən nəsilə stereotip dil etalonlarını –arxaik frazeologizmləri: «Для мила дружка семь верст не околица. Вот мой второй, прошу любить и жаловать» (IX, 272) çatdırırlar. Romadakı bütün UAK-lar (oxu: mikromətn kimi) öz dövrünün qrammatik dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, rus dilində felin əmr şəklində məsdər formasında verilməsi (“Не закатывать глаза!”), mürəkkəb cümlənin sadə cümlə şəklində və ya əksinə sadə cümlənin mürəkkəb cümlə şəklində (“Знаю, душа возвышается”, “Человеку свойственно ошибаться”) və s. bu kimi qrammatik transformasiyalar xüsusi maraq doğurur.

Ümumiyyətlə, “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə mətnində rastlaşdığımız müxtəlif frazeoloji birləşmələr orijinalda adekvat və ya ekvivalent nümunələr tapmaq cəhdimiz də belə bir sonuca nəticələndi.

Romanda UAK-lar öz kulturoloji-informativ xüsusiyyətinə və linqvokulturoloji-linqvopsixoloji aspektlərinə görə diqqət çəkir və bu ifadələr bədii obrazlılığın milli-mədəni primatlıq göstəriciləri olurlar. Fransız dilində danışan yüksək təbəqənin dili ilə o dilə məxsus frazeologizmlər: «книга, которая делает столько шума у вас» (qui fait si grande fureur chez vous; 114); «дают им характер преувеличения» (leur donnent un caractère d'exagération; 114) (aforizmlər barədə növbəti fəsildə ətraflı analiz aparılacaqdır) və lazımdırsa ən incə mətləbləri birbaşa dəşifrə edən rus milli frazeologizmləri: моток известная – məşhur bədxərs, зелье девка – yaman qız, золотой телец – qızıl taxt-tac, qarışıq tipli frazeologizmlər: аттическая соль- duzlu-məzəli zarafat, аркадская идиллия – əhlikef həyat və s.

“Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə mətnində yüksək professionalıq, bədii dil və məna həssaslığı, müəllifin fərdi dil-üslub maneələrinin çatdırılması əsərin uğurlu transformasiyasını təmin etmişdir. Roman görkəmli tərcüməçilər Məmməd Arif (I və IV cildlər) və Beytulla Musayev (II və III cildlər) tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu tərcümənin keyfiyyəti orijinalın frazeologizmlərinin düzgün çevrilməsi, yad metaforik düşüncənin doğmalaşması amillərindən də asılıdır. Yarım

əsrdən çox keçməsinə baxmayaraq, öz fəlsəfi siqləti, fenomenal bədii abstraksiyası ilə Azərbaycan oxucusunun rəğbətini qazanmış bu tərcümənin daha bir üstünlüyünün Azərbaycan dilinin frazeologizmləri ilə dolğunlaşmasındadır. M. Arifin və B. Musayevin yüksək ədəbi-bədii dil erudisiyası romanda işlənmiş rus frazeoloji ifadələrinin milliləşdirməklə yanaşı, bir çox məqamlarda adi rus sözlərini Azərbaycan dilinin frazeologizmləri ilə əvəzləməyə dəimkan vermişdir. Məs., предавать – düşməyə satmaq (1c., İh., s.9/12), урод – əntər (eybəcər əvəzinə) (1c., İh., s.34/38), приглядываться – göz qoymaq (2c., İh., s.11/14), страдать – vicdan əzabı çəkmək (2c., İh., s.15/19) və s.

Rus dilinin tarixi-semantik, leksik-qrammatik, spesifik üslubi-differensiallıq və digər vacib flektiv xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeologizmləri dil – morfoloji, cins, kəmiyyət, zaman, tərz və digər kateqorial əlamətlər nəzərə alınmaqla “Hərb və sülh” romanının orijinal mətnindəki birləşmələri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

I. Azərbaycan dilində tam qarşılığı olan frazeologizmlər: взять себя в руки – özünü ələ almaq; взять слово – söz almaq, правая рука – sağ əl; найти общий язык – ümumi dil tapmaq, преградить путь – yolunu kəsmək və s.

II. Azərbaycan dilindən isbiqarşılığı olan frazeologizmlər: глубокий ум – dərin zəka sahibi, большой свет – kübar məclis, нажить горбом своим – halal zəhmətlə qazanmaq, душа моя – qadan alım, душенька – canım-siyərim, смеяться мелким смехом – kişmiş gülmək, во времена царя Гороха – qədim zamanlarda və s.

III. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan frazeoloji vahidlər: молодой человек, голубчик, шита белыми нитками və s.

IV. Rus dilində qarşılığı olmayan Azərbaycan frazeoloji vahidləri: ağır təbiəti var; canı sulu olmaq; xortlamış ölü; quzum; canı sıxılmaq; olmazın sözlər demək və s.

V. V. Vinogradova görə: ”Живая предметная сущность вещей и понятия отражается в слове не непосредственно, не прямо, а через призму культурных и бытовых традиций данного общества, связанных с застывшей и нередко лишенной реального, живого содержания фразеологией.” (161s.) L. Tolstoy əsl realist yazıçı kimi, ritorik-ədəbi şablonçuluqdan uzaq həqiqi gerçəkliyi təhkiyəyə,

təcrübəyə, milli idraka, mənəvi intuisiyaya və ictimai rəyə uyğunlaşan inikasını frazeologiyadaaxtarmağı və tapmağı qarşısına qoymuşdu. Onun fikrincə, frazeoloji söz quru , bəsit və yeknəsək dillə mübarizə aparmaq və nəticədə qalib gəlmək gücünə malikdir. Bu güc və qüdrəti o yalnız sadə xalqın dilindən əxz edir. “Hərb və sülh” romanının ən kloritli obrazının – Platon Karatayevin dili ilə rus xalq müdrikliyini və rusculuq ideyasını məharətlə kodlaşdırır. Müəllif Tolstoy öz “milli söz qəhrəmanı” obrazını da, fikrimizcə, təsadüfən rəmzi olaraq qədim yunan filosofunun adı iləPlaton adlandırmamışdı. «Как будто слова его всегда были готовы во рту его и нечаянно вылетали из него.» (XII, 46)

Tolstoyun nəzərində Ferdinand de Sössürün “hazırqəlib ifadələr” termininin qaynaqlandığı mənbə xalqın son dərəcə inandırıcı nitqininhər cür saxtalıqdan uzaq fəlsəfəsində, metaforik ifadə təbiiliyində və frazeoloji intonasiyasında(tərkib hissələrinə bölünməzbütövlük intonasiyasında) yaranan dilidir:“Его (Платона) слова и действия выливались из него так же равномерно, необходимо и непосредственно, как запах отделяется от цветка. Он не мог понять ни цены, ни значения отделив взятую часть действия или слова» (XII, 50-51).

Tolstoyun cümlə tiplifrazeologizmlərlə ifadə etmək istədiyi fəlsəfi eyhamlar (inoskazanie) dilin yüksək abstraktlaşdırıcı vəişarəverici xüsusiyyətlərindən qidalanır. S.Kyubryakovanın fikrincə, “...təfəkkürün söz və düşüncə arasındakı “uyğunsuzluq” amilinin dildə şərti ifadəsi abstraksiya adlanır və bu abstraksiya amili dilin semiotiklik xassəsinə adekvat prosesinbədi təsvir və ifadə vasitələri ilə təqdim edilməsi deməkdir.” Qətiyyətlə demək olar ki, bir qisim frazeologizmlər məhz belə eyhamlı ifadə vasitələridir, atalar sözü və məsəllər – folklor, aforizmlər isə yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi L.N.Tolstoyun dil strategiyasının yüksək təsir gücü və ya məntiqi – differensial fəndləridir.

1.4. Dil,tərcümə,tərcüməolunmazlıq və “Hərb və sülh” romanındakı frazeologizmlərin tərcüməüsulları

Tərcümə sənəti yarandığı gündən xalqların integrasiyasına xidmət etmişdir, bu

da öz növbəsində tarixən iqtisadi-siyasi, ictimai-sosial əlaqələrin, mədəniyyətlərarası münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir.

Müasir dövrdə – beynəlxalqqlloballaşma ideyalarının həyata keçirildiyi, mədəni-ictimai əlaqələrin daha da artdığı bir zamanda tərcümənin xüsusi integrativ əhəmiyyət vardır və son dövrlər tərcümənin sosial-ictimai rolunu daha aktual xarakter almışdır. Tərcümə beynəlxalq siyasi-diplomatik münasibətlərin inkişafına, xalqların maariflənməsinə, dillərin qarşılıqlı təsir gücünün əks etdirilməsinə, eləcə də ədəbi əlaqələrin ictimai-ideoloji ehkamlardan azad olmasına xidmət edir .

Bu tədqiqat işinin mövzu dairəsi üçün zəruri dərəcədə tərcümə sənətinin yalnız elmə məlum təşəkkül tarixinə qısa ekskurs edərək əsasən onudəməklər olar ki, qədim və orta əsrlərdə müqəddəs İeronim Stridonskinin (342-ci il, Roma imperiyası) himayədarlığı altında ruhani-mədəni fəaliyyət kimi qəbul edilən (İbrətamiz kəlamlarından ibarət zəruri tərcümə materialları əsasında) tərcümə sənəti sonralarmüqayisəli şəkildə bir çox dillərin maddi-mədəni resurs zənginliklərini üzə çıxarmağa başlamışdır. (Müasir tərcüməşünaslığın tarixən “traduktologiya” (“fənlərarası”) adlandırılması dərindən qaynaqlanır.)

V.Humboldta görə, hər bir dilin zənginliyi onun mənsub olduğu xalqın yüksək təfəkkür potensialından xəbər verir. Təkcə bir dilin deyil, bir neçə dilin potensial imkanlarını üzə çıxarmağa müvəffəq olan tərcümə sənəti özspesifik funksionallığı, fəaliyyət sahələrinin çoxcəhətliliyi ilə daha intellektual əhəmiyyət və elmi mahiyyət kəsb etmiş, getdikcə daha sistemli sənətkarlıq xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Müasir tərcümə sənəti isə artıq bütün dünyada qlobal mənada informativ-sosioloji tərəqqiyə nail olmuşdur.

Dil ictimai ünsiyyət vasitəsi olduğu kimi tərcümə də dillər və mədəniyyətlərarası kreolyativ ünsiyyət prosesidir. Tərcümənin funksional-interpretasiya metodlarının kompleksləşdirilməsi son dövrlərdə həm tətbiqi dilçilikdə analitik təhlillərin genişlənməsinə, həm də tipoloji dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin öyrənilməsinin nəzəri ümumiləşməsinə güclü stimula vermişdir. Bir dildəki məzmunun başqa bir dilə ötürülmə spesifikasiyası, ümumi, fərqli və oxşar cəhətlərin kompleks şəkildə üzə çıxarılması və müqayisə edilməsi, müvafiq olaraq ən azı iki dilin leksik-semantik,

grammatik-struktur özəlliklərini üzə çıxaran tərcüməşünaslıq tətbiqi dilçiliyin həmişə maraq mərkəzində duran bir sahəsidir.

Frazeo-paremioloji vahidlərin tərcümə problemlərinə həsr edilmiş mövzumuzundakı aktuallığın baxımından müasir tərcüməşünaslığın inkişaf yolunu, onun nəzəri-tətbiqi dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqla sıx əlaqəsini çox qısa şəkildə də olsa, araşdıraraq ümumifikir bildirmək ehtiyacı yaranır.

Tərcümə sənətinin çoxəsrlik tarixi boyu universal tərcümə nəzəriyyəsi yaratmağa müəyyən cəhdlər edilsə də, əsasən stereotip praktik tərcümə prinsipləri (və yəqin qanunları) əsasında fəaliyyət göstərməyə üstünlük verilmişdir. Müasir tərcüməşünaslıq nisbətən daha deskriptiv-tətbiqi sahə olub, özündə normativ tərcümə nəzəriyyəsini, tərcümə tədqiqi prosesini və tərcümə təlimi metodikasını ehtiva edir. Tərcümə isə bir obyekt kimi elmi-sosial funksionallıq kəsb edərək, özündə müxtəlif qaydaları əks etdirən praktik-nəzəri normativ sənətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə sənəti yaranışından nəzəriyyəni qabaqlayan praktik-individual fəaliyyət formasıdır.

Bu baxımdan tədqiqat zamanı yaradıcılığın əsaslandığı L. Tolstoyun təmsil etdiyi Rusiyada bu sənətin təşəkkül tarixində qədim rus ədəbiyyatının ən nüfuzlu tərcüməçisi sayılan Maksim Qrekinorijinalın məzmununun alleqorik və təsirli ifadələrini (oxu: ədəbi frazeologizmləri) son dərəcə məsuliyyətlə araşdırılması barədə tələbləri bizdə xüsusilə maraq doğurur. Bir qədər sonra isə məşhur rus klassisistləri M.V. Lomonocov, V.K. Tredyakovski, A.P. Sumarokov və başqaları ədəbi tərcümənin başqa tərcümələrdən fərqləndirilərək, onun dərin dil bilgisinə malik, yaradıcı təxəyyüllü şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi məsələsində qətiyyətlə təkid edirdilər.

İlk Tərcüməçilər Assambleyası da məhz bu dövrlərdə yaranaraq, 1) tərcümə üçün hansı mövzuda mətnlərin seçilməsi məsələsinin həllinə (o dövrlər əsasən dini-sekulyar mədəniyyət mövzularına üstünlük verilirdi), 2) təcrübədə fərdi üsulun tətbiq edilməsinə, 3) tərcümə etmə qayda və prinsiplərinin ümumiləşdirməsinə, təkmilləşdirilməsinə və s. müvəffəq olmuşdur. Tərcüməçilər Assambleyasında xüsusilə də ədəbi tərcümələrin (o cümlədən bibleizmlərin – yəni, dini kəlamların) keyfiyyətini yüksəltmək üçün tərcüməçidən qədim yunan, latın və kilsə-slavyan

dillərini, bir sözlə, klassik filologiyani mükəmməldərk etməktələbolunurdu. (Maraqlısı budur ki,müvafiq istnad mənbələrinə nəzər yetirərkən tarixi tərcümə materiallarının əsasınıəxlaqi-didaktik fikirlər, fəlsəfi- aksiomatik kəlamlar, gələcək nəsillərə nəsihətamiz öyüdlər, bir sözlə, aforistik düşüncə məhsulları təşkil etdiyi müşahidə olunur.)

Klassik rus ədibləri – P.A.Vyazemski, A.A.Fet, N.M.Karamzin, V.A.Jukovski, A.V.Drujinin və birçox “tərcümə nəzəriyyəçiləri” mütəmadi olaraqantik irsinmənimlənilməsində hərfi və sərbəst tərcümənin üstünlükləri barədə elmi mübahisələr etmiş, yalnızöz mövqelərini (ya ancaqbukvalizm mövqeyini, ya da sərbəst transformasiya tərəfdarı mövqeyini) daha düzgün saymaqla tərcümənin primitiv “nəzəri qərarlar”ını təsbit etməyə nail olmuşlar.

Sərbəst tərcümə tərəfdarlarının fikirləri daha yaradıcı təsir bağışlayaraq, dilin “ən çətin” ifadələrinin, yəni frazeologizmlərin tərcümə edilməsinin tətbiqi prinsiplərini, ilkin nəzəri əsaslarını təşkil etmişdir.Tərcümə sənətinin nəzəri-metodikəsaslarının yaranma vəinkişaf tarixionun bir elm kimi binar təbiətini, yəni dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin koordinasiyasında üzvlənmişikili təbiətini təsdiqləyən amillərlə dəməşayiət olunur. Bu münasibət zamanı yanlış ortodoksal münasibət nümayiş etdirilərək məsələnin əsl mahiyyətindən bir qədər uzaq düşməyə səbəb olmuşdur. Belə ki, bəzi elmi ədəbiyyatda tərcümə prosesinin dil probleminin sırf müqayisəli dilçiliklə bağlı olduğu iddia edilərək, dilçiliyinin yeni bir sahəsinə – tərcümə “dilçiliyinə”üstünlük verilir. Bəzi tədqiqatlarda isə tərcümənin ilkin ədəbi-dil (İD) məsələlərini araşdırmaq, təhlil etmək və ya tərcüməçinin istifadə etdiyi qarşılıq dilin (TD) üslubi, bədii ifadə və təsvir vasitələrini, metaforik birləşmələriniyalnız sırf ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməsi və ya dərk edilməsizərurəti cidd-cəhdlə tələb edilir. Doğrudur, ilk baxışdan hər iki mövqetamamilə təbii akt təsiri daşıyır: axı orijinalınbədii məzmunu öz-özlüyündə deyil, həm dədilənin təsvir və ifadəvasitələri iləyaradıcı vəhdətində mövcuddur.

Fikrimizcə, bəzi mütəxəssislərhaqlı olaraq bu qənaətdədirlər ki, tərcümədə əsas məsələ dillərin leksik-qrammatik, üslubi-semantik münasibətləri müstəvisində həll olunur və bununla birbaşa dilçilər məşğuldursa, deməli, tərcümə yalnız dilçiliklə

bağlı fəaliyyətdir, bununla belə, orijinalın üslubi keyfiyyətlərini, ideya-janr, forma və məzmun xüsusiyyətlərini, yəni bədii məziyyətlərini nəzərə almamaq olmaz: tərcümə həm də ədəbi özəlliklərin digər dilə transformasiyasıdır, eyni zamanda həmsəfəhi, həm də yazılı dil mədəniyyətinin xüsusi növü olan semiotik deşifrə aktıdır.

Azərbaycanda da bədii tərcümə sənətinin təşəkkül və inkişaf tarixi qədim və zəngindir. Müxtəlif iqtisadi-siyasi, dini, ictimai-sosial münasibətlərdən yaranan tərcümə və tərcüməçilik fəaliyyəti zaman keçdikcə bədii ədəbiyyat sahəsinə də nüfuz etmişdir. Məlumdur ki, qədim tərcümə abidələrimiz əsasən ərəb və fars dillərindən çevrilmiş materialları əhatə edir. Mütərəqqi İslam mədəniyyəti, sabit ümumtürk idarəçilik qanunları, klassik mədəni-ədəbi münasibətlərin inkişafı ilə bağlı tərcümə mənbələrimizin mövzu rəngarəngliyi eyni zamanda Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, ifadə imkanlarının zənginləşməsinə də xidmət etmişdir.

Mənbələr göstərir ki, Azərbaycanda tərcümə əsasən tətbiqi-funksional bir məktəb kimi – Müqəddəs “Qurani-Kərim”in öyrənilməsi, tədrisi və yayılması ilə əlaqədar yaranmış və sonralar daha sürətlə inkişaf etmişdir. Müqəddəs ayələrin (oxu: parəmiyaların), ibrətəməz məsəllərin, hikmətli kəlamların – bir sözlə, universal-analitik düşüncə məhsullarının tərcüməsi Azərbaycan türkcəsinin inkişaf rəhni olmuşdur desək, səhv etmərik.

Tədrisən, yeni dövrdən etibarən məşhur rus və Avropa mənbələrinin dilimizə çevrilməsi tarixi başlayır və bu barədə tədqiqatımızın əvvəlki bölmələrində məhz hansı əsas səbəblər baxımından və ən zəruri mənbələrin, eləcə də bəşəri monumental əsərlərin, o cümlədən ” Hərb və sülh” kimiepopeyanın tərcümə ehtiyacı barədə bəhs edəcəyik.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində tərcümə sənətinin elmi-nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsinə bir çox sanballı tədqiqat əsərləri həsr edilmişdir. Azərbaycan alimləri tərəfindən tərcümə sənətinin ümumilikdə tarixi-nəzəri səciyyəsi və funksional xüsusiyyətləri, həmçinin milli Azərbaycan tərcüməşünaslığının spesifik elmi inkişaf xətti (ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik prizmalarından) bütövlükdə xüsusi araşdırmalara cəlb edilmişdir. C.Əzimovun “Tərcümə prinsipləri” kitabına əsasən qısa məlumat verərək onu bildirmək olar ki, Azərbaycanda da tərcümənin dil və ədəbiyyat rele-

vantlığı,müxtəlif tərcümə üsulları sistemi və digər transformasiya qanunauyğunluqları əsasında araşdırmalar aparılmışdır. Tərcümənin müxtəlif transformasiya növləri içərisində xüsusi yer tutan ədəbi tərcümə barədə dəyərlilik fikri bildirən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Paşayev yazırdı ki, tərcüməçi nəinki tərcümə etdiyi dili – orijinalın dilini mükəmməl bilməlidir, eyni zamanda o, öz dilini də yüksək səviyyədə idarə etməlidir.

Deməli, istər Avropa, istər Rusiya, istərsə də Azərbaycan tərcüməşünaslığında ilkin tərcümə “nəzəriyyə”sinin əsaslarını¹⁾ xüsusi tərcümə mətni seçmə fenomeni (hər hansı tarixi sənəd və ya ədəbi mətn),²⁾ tərcüməçinin individual – məsul fərdiyyəti (bilinçivist və ya yazıçı-tərcüməçi olması faktı), 3) orijinala hörmət və tədricən bu kvalizmdən imtina etmə məsələləri təşkil etmişdir.

Müasir Amerika tərcüməşünas alimi Noybert pragmatik mətn seçimi üzrə təsnifatı ümumiləşdirərək: a) elmi (ugurla tərcümə oluna bilən), b) informativ-analitik (əcnəbidilli auditoriya üçün yararlı olan), c) bədii (bəzi məhdudiyyətlərlə əldə edilən), ç) rəsmi-işgüzar (şablon ifadələrlə əks etdirilən) tərcümə mətnləri və bu mətn növləri və s.) heç cür tərcümə edilə bilməyən mətnlərin (oxu: paremioloji-frazeoloji mətn universallığının) də olduğunu təsdiqləyərək, məhz belə mətnlərin orijinal pragmatiklik kəsb etdiyini, yəni onların yalnız dil daşıyıcıları üçün nəzərdə tutulan və ya onlara ünvanlanan spesifik şəxsi mətnlər olduğunu qəbul edirdi. Fikrimizcə, Noybert spesifik şəxsi-mətn dedikdə, sabit semantikalı mətnləri – atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər və kəlamları, bir sözlə, cümlə tipli frazeoloji dil vahidlərini nəzərdə tuturdu.[] Digər bir maraqlı fakt da budur ki, o, belə (paremio-frazeoloji tərkibli) mətnlərin tərcüməsini bədii tərcüməyə aid etməyərək, əksinə bədii tərcüməni paremio-frazeoloji mövzulara əlavə edərək bu sahədə fəaliyyət göstərmək tələb edirdi.

Göründüyü kimi, sadalanan tərcümə mətni növləri içərisində bədii mətnlər xüsusi yer tutur, onların tərcüməsi (ədəbi tərcümələr) oxucunun dünyagörüşünü genişləndirərək fərqli milli mentalitet və dil – mədəniyyət elementləri ilə tanış etmək səlahiyyəti qazanır. Ədəbi tərcümələr dedikdə, ilk növbədə, milli dünyagörüşünü əks etdirən əsərlərin transformasiyası düşünülür və bu zaman onların

tərkib hissəsini təşkil edənsabit dil ifadələrinin – paremiyaların, aforizmlərin, hikmətli sözlərin, məşhur kəlamların – müxtəlif frazeoloji vahidlərin digər dillərə adekvat tərcüməsinin – “tərcüməedilməzliyinin” qeyri-mümkün və ya təhrifsiz verilməsi yollarının düzgün müəyyənəşdirilməsi, bu tərcümə obyektinin spesifik dil xüsusiyyətlərinin, orijinalın məzmun və forma keyfiyyətlərinin dolğun şəkildə çatdırılması əsas məqsədə çevrilir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçı və alimləri M.Arif, M.Hüseyn, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, A.Axundov, A.Qurbanov, Z.Əlizadə, F.Veysəlli, M.Mirzəliyeva və başqaları bədii-frazeoloji mətnlərin tərcüməsində mümkün tərcümə növlərindən kateqorial şəkildə fərqlənən “xüsusi” tərcümənin özünəməxsus lingvistik nəzəri əsaslarını və təməl prinsiplərini müəyyənəşdirməyi vacib saymış və tərcüməşünaslıq elminin müasir nəzəri əsaslarına söykənən transformasiya qanunauyğunluqlarından istifadəni zəruri hesab etmişlər və birmənalı olaraq bədii tərcüməyə aid edilən cümlə tipli frazeoloji vahidlərin mikromətnlərini müvafiq transformasiya prizmalarından keçirməyi məsləhət bilmişlər.

Məhsuldar elmi mövqeləri özündə bu və ya digər şəkildə əks etdirən normativ tərcümə nəzəriyyəsinin yaradıcısı Etyen Doleədəbi tərcümənin beş əsastəməl prinsipini müəyyənəşdirərkən onların: 1) tərcümə edilən mətnin məzmununu və müəllifin məqsədini bütöv şəkildə anlamaq; 2) tərcümə edilən – ilkin dili (İD) və tərcümə dilini (TD) eyni səviyyədə mükəmməl bilmək; 3) sözbəsöz (hərfi) tərcümədən çəkinmək; 4) tərcümədə əsasən dilin ümumişlək formalarından istifadə etmək; 5) orijinala tam üslubi uyğunluq – “tonallıq” əldə etmək olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan alimi C.Əzimov “Tərcümə prinsipləri” kitabında bu məqbul normativ nəzəriyyəni davam etdirərək orijinaldakı: a) aparıcı ideyaya; b) üsluba və fərdi maneraya; c) milliliyə əməl etmək şərtlərini yerinə yetirməyib bədii tərcümə sənətinin vacib funksional elementləri sayır. Tədqiqatçı bildirir ki, tərcümə zamanı aşağıdakı kompleks dəyişiklər baş verir: 1) orijinaldakı dil və məzmun vəhdəti parçalanmaya məruz qalır; 2) orijinal mətnin dili – İlkin dil (İD) ilə tərcümə mətninin dili – tərcümə dili (TD) arasında (yəni İD və TD arasında) transformativ qanunauyğunluqlar və ziddiyyətlər meydana çıxır; 3) informasiyanın məzmununun

çatdırılması dilin daxili və zahiri strukturlarının semantik potensialından asılı olur; 4) ekvivalent, adekvat, transliterasiya, transkripsiya, sətri, sinxron və sərbəst tərcümə üsullarından biridir.

İngilis tərcüməşünası T. Sevori dədəbi tərcümə prosesinin daha dərinliklərinə nüfuz edərək ilk baxışdan bir qədər ziddiyyətli təsir bağışlayan nəzəri düşüncələrini, daha doğrusu, tələblərini sərgiləyir və diqqət yetirsək: 1) tərcümə orijinalın əsasdeyasını çatdırmalıdır; 2) tərcümə orijinalın əsas qayəsini əhatə etməlidir; 3) tərcümə də orijinal kimi asan oxunmalıdır; 4) tərcümə tərcümə kimi oxunmalıdır; 5) tərcümə orijinalın üslubunu əks etdirməlidir; 6) tərcümə orijinalın müasiri olan əsər kimi oxunmalıdır; 7) tərcümə müəllifin üslubunu əks etdirməlidir; 8) tərcümə müəllifə müasir olan əsər kimi oxunmalıdır; 9) tərcümə əlavələrə və ixtisarlara yer verə bilər; 10) tərcümə əlavələrə və ixtisarlara yer verə bilməz; 11) şeirin tərcüməsi nəslə verilməlidir; 12) şeirin tərcüməsi nəzmlə verilməlidir və s. kimi mülahizələrdə ziddiyyətlərimüşahidə etməmək olmur.[] Lakin bu tələblər əvvəlkikompleks normaların məntiqi davamıdır və paremio-frazeoloji vahidlərin tərcüməsi dədəbi tərcümələrə aid edildiyindən bu tələblərə ciddiyanəşilməlidir.

Fikrimizcə, sərbəst tərcümə tərəfdarlarının fikirləri daha yaradıcı təsir bağışlayaraq, dilin “ən çətin tərcümə olunan” ifadələrinin – frazeologizmlərin tərcümə edilməsinin nəzəri prinsiplərinin, primitiv şəkildə də olsa, əsasını qoymuşlar. Universal frazeoloji konstruksiyaların uğurlu tərcüməsində bu baxımdantədricən sərbəst tərcüməyə üz tutan tərcüməçilər böyük cəsarət göstərmişlər desək, səhv etmərik.

Geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərarası kommunikasiya müstəvisində tərcümə, sadəcə olaraq, bir dilin kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılsa da, tərcümə prosesində “obrazlar” yalnız qrafik olaraq deyil, dil elementlərinin daxilindəki münasibətlərin köməyi ilə dəyişir. Frazeo-paremioloji vahidlər kimi mürəkkəb “dil formullarının koddəyişməsi” dillərarası qarşılıqlı integrativ təsir prosesində qarşılıqlı transformasiyaya uyğun, sərbəstdüşüncə modellərinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Elmi-praktik təəssürat yaratmaq məqsədi ilə tədqiqat işimizin bu bölməsinimüvafiqə) tərcümə və “tərcüməedilməzlik”, b) paremio-fpazeoloji

vahidlərin milli spesifikasiyalarının tərcümədə verilməsi,c) frazeologizmlərin müxtəlif tərcümə üsulları adlı hissələrə ayıraraq diqqətinizə təqdim edirik.

a) Tərcümə və “tərcüməedilməzlik”

Bildiyimiz kimi, ədəbi tərcümənin leksik-semantik problemləri içərisində ən çətin və kateqorial sahə dilin sabit semantikalı birləşmələrinin – frazeologizmlərin tərcüməsidir. Frazeoloji birləşmələrin metaforik universallığı və sözlərin müxtəlif kombinasiyalara girərək sabit məna bildirməsi (frazeoloji birləşməsi) tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında güclü intellekt və erudisiya tələb edir.

Tərcümə praktikasında xüsusi terminlərin, frazeoloji birləşmələrin, ekspressiv epitetlərin, aforizmlərin və bu kimi çətin tərcümə olunan və ya tərcüməedilməz sayılan ifadələrin lingvistik transformasiya problemlərinin həllinə yönəlmiş dəyərli fikirlər vardır. Dilin özünəməxsusluğunun və “milli ruhunun” – frazeoloji sisteminin tərcümədə tam bənzərinin alınma bilməsinə qeyri-mümkün hesab edən V. Humboldt alman yazıçı və tərcüməçisi Avqust Şleqelə yazdığı məktubda tərcüməyə olan münasibətini belə səciyyələndirirdi: “Hər hansı bir tərcümə mənim üçün həllənməz məsələni həll etmək əzabıdır. Çünki tərcüməçinin bu zaman iki sualıtı qayadan birinə dəyməsi qaçılmazdır: ya öz xalqının dili və zövqü naminə orijinalı, ya da orijinalın naminə xalqının dilini və zövqünü qurban verməlidir.”()

Bu kimi düşüncə və baxışlar sonradan “tərcüməedilməzlik” nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Lakinistər dilçitərcüməçilər, istərsə də ədəbiyyatçı (nasir və ya şair) tərcüməçilər Humboldtun dediyi “tərcüməedilməzlik” məsələsinə ardıcıl şəkildə həll etməklə məşğul olurdular, daha doğrusu, bu istiqamətdə yaranmış problemlərin elmi sistemli həll yolları aranırdı.

Bir çox tərcümə nəzəriyyəçiləri aforizmlərin konkret tərcümə qaydaları olmadığı qənaətində olsalar da, G. Vlasov və S. Florinin “Tərcümədə tərcümə edilə bilməyən” kitabında bu qənaətə gəlmişlər ki, tərcümə olunan frazeoloji ifadələr həm orijinal keyfiyyətlərindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə tərcümə dilinin oxucusu arasında nəzərə çarpacaq doğmaliq yaradılmalıdır. Alimlər “tərcümədə tərcümə edilə bilməyənlər”inən vacib tərcümə prinsiplərini – a) orijinal formasının və konnotativ mahiyyətinin saxlanması (eyhamlar, allüziyalar və s.), b) məzmuncaciddi

deformasiyaya uğramadan oxucuya çatdırılması hallarını nəzəri şəkildə əsaslandıraraq bu problemin əsaslıpraktik həllinə can atmışlar.

Akademik A. Axundovagörə: “Frazelogizmlərin tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli işdir. Bu çətinliklər ilk növbədə dillərin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı müxtəlif səpkili fərqlərdən irəli gəlir.” Hər bir dilin frazeologizmlərinin maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif üsullarından istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə növləri daxildir.

Frazeoloji ifadələr xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sisteminəki özünəməxsus leksik-qrammatik formaları əks etdirir və belə ifadələr digər bir dilə, təəssüf ki, çox zaman yanlış və ya səthi tərcümə edilir. Frazelogizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəbi onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, formaca oxşar sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. (Cümlə tipli sabit söz birləşmələri digər qrammatik birləşmələrdən əsaslı surətdə fərqlənir, forma, semantik-üslub xüsusiyyətlərinə görə seçilir və hər bir dildə spesifik struktura, tekstoloji çalarlara malik olur.) Digər bir səbəb isə tərcüməçinin, ümumiyyətlə, frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin məzmun təhrifinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, mətndə və mətndən kənarda seçmə universal analitik konstruksiyaların – frazeoloji vahidlər sisteminin: atalar sözü və məsəllərin, idiomların, aforizmlərin, müxtəlif predikativ məcazların, ibarə və digər bədii mikromətnlərin tərcüməsi tərcüməçidən xüsusi diqqət və bacarıq tələb edir.

Məşhur rus tərcüməşünası N. Lyubimov atalar sözləri və idiomların tərcümədə verilməsi yollarından biri kimi orijinaldakı leksik vahidləri ilkin dildəki (İD) kimi tərcümə dilində (TD) də ən əvvəl ritmik-sintaktik “cildə” salmağı tövsiyə edir və sonra fikirdəki bədiliyin dərəcəsini “obrazlılıq yüksəkliyinə” qaldıraraq başqa dildə verməyi zəruri şərt sayır. Bundan əlavə, alim bir dilin materialının digər dilin materialı ilə əvəzlənməsini tərcümə təlimi metodikasının kompleks müşaiyəti ilə aparılmasını məqsəd uyğun hesab edir və tərcümədə məzmun (məlumat) nə qədər kompleks şəkildə çatdırılsa, itkinin bir o qədər az olması qənaətinə gəlir.

Mənbələr göstərir ki, paremio-frazeoloji mətnlərə tətbiq edilən tərcümə nəzəriyyəsinin müasir elmi əsasları XX əsrin ortalarında işlənib hazırlanmağa başlamışdır. Bu, dilçilərin diqqətinin tərcümə problematikasına yönəldiyi zamanlarda yaranan ciddi nəzəri platformalardan təkən almışdır və tərcümə işinin tədricən linqvistik tədqiqatların obyektinə daxil edilməsindən sonra daha da güclənmişdir. Tərcümədə dillərin spesifikasi, onların unikal struktur quruluşları, leksik-qrammatik funksionallıqları, əlahiddə lüğət fondları və s. universal tətbiqi mövqedən öyrənilməyə sövq edilmişdir və frazeologizmlərin tərcüməsinə elmi yanaşma tətbiq edilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçilərin bir qismi dillərin frazeoloji sisteminin transformasiyası zamanı tərcümənin linqvistik aspektlərinin az əhəmiyyətli, sadəcə texniki rol oynadığını güman edir .

Hər hansı bir mətnin tərcüməsi zamanı ən azı iki dilin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini bilməyin vacibliyini vurğulayan K.Çukovski frazeologizmlərin çevrilməsində məna ekvivalentliyinin əsas meyar götürməsinə vacib hesab edir, bunun üçün də uyğun ədəbi-metaforik düşüncə ifadələrinin seçilməsini tövsiyə edir.

Azərbaycan xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru, tənqiçi-tərcüməçi Elçin Əfəndiyev tərcümə sənətinin daha vacib şərtlərindən olan tərcüməçi fərdiyyətini xüsusilə vurğulayır və belə bir doğru qənaətə gəlir: "...Tərcüməçinin müəlliflə məqsəd paralelliyi həmişə ön plana keçir. Tərcüməçinin dilin və mədəniyyətin inkişafında rolu böyükdür. ...Bədii tərcüməni adi tərcüməçi yox, əsl sənətkar – şair və ya yazıçı həyata keçirməlidir. ...Tərcümə özü də bir yaradıcılıqdır. Onu sxolastik elmə çevirmək olmaz. O, incəsənətdir." E.Əfəndiyev qeyd edir ki, XX əsrin ortalarında tərcümə olunmuş əsərlərin əksəriyyəti daha çox siyasi, ticari, elmi-texniki və s. işgüzar materialları əhatə edirdi, demək olar ki, bu sənədlərdə fərdi müəllif stili hiss olunmurdu. Təəccüblü burasıdır ki, məhz bu tipli materialların tərcüməsi zamanı üzə çıxan "tərcüməedilməzlik" problemi tərcüməçiləri daha çox düşündürməyə başladı. Yəni belə işgüzar sənədlərdəki "tərcüməedilməzliklə" bədii mətnin "tərcüməedilməzliyi" bir-birindən köklü şəkildə fərqlənsə də, bu həlmiyyətə işgüzar sənədlərdə və frazeologizmlərdə standart xarakterdə idi və dilin struktur və funksionallıq qaydaları məhz belə "tərcüməedilməzliyi" daha çox adekvatlığı

xatırladanyeni şərtlər daxilində həll etməyə qadirola bilərdi.

Müasir rus tərcümə nəzəriyyəsinin təmsilçisi V.L.Komissarov “tərcüməedilməzlik” problemini elmi əsaslarla təhlil etmiş, məhz frazeologizmlərin tərcüməsi kimi mürəkkəb və çoxcəhətli problemə həsr olunmuş dəyərli fikirlər söyləmişdir, ən əsası isə bu sahədə xüsusi nəzəriyyənin yaradılmasıtəklifi ilə çıxış etmişdir. Komissarovun fikrincə, belə bir xüsusi nəzəriyyə tərcüməçi üçüncü strategiya rolu oynayaraq, frazeologizmlər kimi “tərcüməedilməzliyin” mühafizəkar xüsusiyyətlərinə işıq salan, spesifik tərcümə normaları, adekvat və ya ekvivalent variantlar, başqa sözlə, tamamilə fərqli aspektlərdən yanaşma nəzəriyyəsi olacaqdır. Alim öz məşhur “Tərcümə nəzəriyyəsi” kitabında tərcümənin linqvistik analizinin ümumnəzəri prinsiplərini, tərcüməçi fəaliyyətinin və dillərarası nitq prosesinin linqvistik aspektlərinin öyrənilməsi üsullarını sistemləşdirərək müasir dilçilik elminin qarşısında məhz frazeologizmlərin tərcüməsi sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələr durduğunu təsdiqləyir.

Müasir Azərbaycan filologiyasında frazeologizmlərin tərcüməsi problemlərini araşdıran B.Tahirbəyov, B.Hüseynov, M.Paşayeva, E.Allahverdiyeva və başqaları bu elmi platformanın tərəfdarları kimi çıxış edirlər.Bu alimlərin fikrincə, paremio-frazeologizmlərin tərcümədə 1) tam ekvivalenti, 2) qismən ekvivalenti,3) nisbi ekvivalenti, 4) ekvivalenti olmayan ifadələrlə əvəzlənməsinəolduqca ciddi problem kimi yanaşmaqlazımdır.

Məşhurgürcü alim Q.Qaçeçiladze öz növbəsindəbəddii tərcümənin sırf linqvistik baxımından tədqiq olunmasınıobyektiv saymayaraq, "...bu münasibət birtərəfli və yarımçıq olduğuna görə keyfiyyətli tərcümədən söhbət gedə bilməz”– ədəbi və linqvistik aspektləri bəddii tərcümə işinin əsas aparıcı xüsusiyyətlərinə aid edir.Alimin fikrincə, orijinalın yalnız linqvistik aspektlərdən tərcümədəyaradılmasıprensipcə mümkün deyil , əksinə birtərəflidir, aforizmlərin tərcüməsi (yəni– paremio-frazeoloji ifadələrin) də təkcə linqvistik mövqedən,birtərəfli aparılmamalıdır.

Q.Qaçeçiladze bildirir ki,tərcümənin nəzəri əsaslarının ümumi sənətkarlıq baxımından da öyrənilməsi zəruri haldır, ümumiyyətlə, bu tipli mübahisələrdə məsələnin estetik tərəfinin(lakoniklik, diləyatımlılıq vəs.) bir çox önəmli hallarını

nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Dilin əsas funksiyası reallığı sözlə əks etdirməkdirsə, cümlə tipli frazeologizmlərin – UAK-ların funksiyası reallığı aksiomatik obrazlı dillə sabit dil vahidlərinə çevrirmək bacarığı, bədii tərcümənin başlıca funksiyası isə belə fikir – realiyaları olankiçik aksiomatik mətnlərin (oxu: aforistik ifadələrin) cümlə – məfhum səviyyəsinə yüksəlmə (oxu: nominativlik) xüsusi leksikoqrafik vahid kimi qəbul etdirə bilməsi qabiliyyətidir.

b) Paremio-frazeoloji vahidlərin milli spesifikasiyasının tərcümədə verilməsi

Dil hər hansı bir informasiyanı yaradan, ötürən və qoruyan xüsusi funksional işarələr sistemidir. Ferdinand de Sössürün təbirincə, dil nitq prosesində reallaşaraq, mövzusunə və üslubuna görə insanın həyat fəaliyyətinə yönəldilir. Həm real, həm də mənəvi aləmin təsvirində, milli koloritin lingvistik representasiyasında dilin obrazlılıq potensialına böyük ehtiyac duyulur. Məsələ bundadır ki, dilin obrazlılıq potensiallığının frazeologiyasında daha mükəmməl şəkildə əks olunur və bu zaman dilin frazeologiya sahəsi insanın metaforik dərk etmə keyfiyyətinin verbal göstəricisinə çevrilir. Dilin frazeoloji vahidlərinin zənginliyi – çoxsaylı obrazlı ifadələr silsiləsi frazeologiləşən düşüncə modellərinin semantik potensiallığı ilə səciyyələndirilir. Həm leksik-frazeoloji vahidlərin, həm də universal-analitik konstruksiyaaların – qrammatik strukturların çoxmənalılığı dil və mətn relevantlığı, dildən kənar amillərin dil korrelyasiyası, lingvistik kalkaların istifadə məhdudiyyəti və digər qanunauyğunluqlar tərcümə mətni lingvistikasına aid edilən əsas qaydalardır.

Deməli, milli spesifikasiyanın əsas daşıyıcılarından biri olan paremio-frazeoloji ifadələrin tərcüməsi, müəllifin ideya və fikirlərinin tərcümə dilində düzgün ifadə olunması, eləcə də əsərin milli koloritinin qorunması baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, tərcümədə orijinalın milli özünəməxsusluğu, xalqın mədəniyyəti, məişəti, estetik təsəvvürləri ilə bağlı olan milli təbiətinin (sosial-lingvistik, psixolingvistik) həmçinin orijinalın dilinin ən dərin və incə xüsusiyyətlərinin verilməsi tərcümə işinin ən mühüm problemlərindən sayılır, ancaq dilin milli spesifikasiyasının əsas daşıyıcılarından olan və çətin tərcümə edilən frazeoloji birləş-

mələrin, universal-analitik konstruksiyaların, ümumiləşdirici leksik-semantik ifadələrin və s. araşdırılması və effektiv öyrənilməsi yalnız bədii tərcümə nəzəriyyəsinin tətbiqi nəticəsində əldə edilə bilməz.

Bu problemin vacibliyini rus və Qərb tərcümə məktəblərinin yaradıcılarından sayılan A.V.Fyodrov, V.V.Komissarov, V.Rossel, V.Bloje və b., milibədii tərcümə sənəti xadimləri M.Arif, M.Cəfər, C.Baxış, B.Tahirbəyov, V.Qafarov, Elçin və b. bədii tərcüməçi, dilçi və ədəbiyyatşünaslar daöz əsərlərində xüsusi olaraq vurğulamışlar. M.Arifin təbirincə desək, dilin yüksək bədii keyfiyyətinin xüsusi göstəricisi olan frazeoloji “realiyaların” və digər spesifik hallar eyni zamanda (o dildə yazan) müəllif istedadının zənginlik əlaməti sayılır. Tərcümə prosesində müəllifin dilinin təkrarsız milli xüsusiyyətlərini açmadan onun yaratdığı obrazların milli özünəməxsusluğunu da ifadə etmək qeyri-mümkün olur.

c) Frazelogizmlərin müxtəlif tərcümə üsulları

Dili statistik baxımdan deyil, dinamikada öyrənmək, yəni dil vasitələrindən istifadə zamanı onların bədii-semantik funksiyasını müəyyənləşdirmək məqsədilə yaranan “mətn linqvistikası” da, yuxarıda göstərildiyi kimi, dilin milli və obrazlılıq spesifikliyinin əsas təzahür vasitəsi olan UAK-ların araşdırılması və müqayisəli öyrənilməsi, müxtəlif dillə kommunikativ mətnlər arasındakı kontrastiv və ya konfrontativ “tarazlığa” nail olmaq üçün məhz “çətin tərcümə edilənlik” problemlərini həll etməyə çalışır.

Təcrübə göstərir ki, dünyanın müxtəlif sistemli dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətinidir ki, onu Azərbaycan dilində ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, rus dilində olan frazeologizmləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklər yaranır ki, bu çətinliklər rus dili ilə Azərbaycan dilinin aid olduğu flektiv (rus) – aqlyutativ (Azərbaycan) dil sistemlərinin leksik-semantik özəllikləri, qrammatik quruluşları arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Rus dilindəki sabit söz birləşmələrinin leksik-semantik özəlliklərini, yəni rus dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşü realiyalarından və həmin dilin yüz illər boyu tarixi inkişafı nəticəsində formalaşması və sabitləşməsi faktlarını da unutmamaq lazımdır. Buna görə də bir çox frazeologizmlərin müvafiq lüğətlərdə

dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyildir.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən, belə ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamısını eyni dərəcədə saxlamaq imkan xaricindədir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor F.Veysəlli yazır: “İkidilli lüğətlərin hazırlanmasında bir dilin sabit birləşmələrinin başqa dildə verilməsizamanı son dərəcə böyük çətinliklər yaranır. Bu sahə frazeologiya adlanır. Bu elmin vahidini frazema adlandırmaq mümkündür. Frazemlər tərkib hissələrinə parçalanmır, onların tərkibinə daxil olan sözlər öz həqiqimənasında işlənmirlər və əksər hallarda bu frazemlərin adekvat tərcüməsini vermək mümkün olmur. İdiomlar, atalar sözləri, qanadlı və ya müdrik sözlər (müəllifləri bəlli olan ifadələri) frazeologizmlərə aid edilir.” (F.Ə.Veysəlli. Элементы частной и общей лингвистики. I часть, стр.301, Баку, 2011)

İstisna hallarda bir qisim frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdurduqda, onlar arasında müəyyən mənə yaxınlığı tapmaq olur. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin mənə və formaca bəzən birləşməsinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni psixoloji və ictimai-sosial qanunlar üzrə inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Bu zaman həm də oxşar tarixi şəraitlərin, maddi-mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür. Buna görə də bəzi dillərdə həm semantik-üslubi, həm də konstruktiv-refektiv xüsusiyyətləri ilə bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərə də rast gəlmək olur və belə ifadələrin tərcüməsizamanı o qədər də çətinlik yaranmır. Belə tərcümədə müəllifin demək istədiyi fikir daha dəqiq çatdırılır, əsərin milli-bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

Müxtəlif növ frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən ya düzgün seçilməməsi, ya da sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçi tərəfindən frazeologizmlərin yalnız dərk edilməsidir ki, bu da çox zaman əsas mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları düzgün seçməli, dəqiq dərk etməli və maksimal dərəcədə təhrifsiz ifadə edə bilməlidir.

İlk növbədənərcüməçi üçün orijinalda haqqında bəhs olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən etnoqrafik xüsusiyyətlərin dərk edilməsi vacibdir, sonra isə bu xalqın mənəvi varlığının əsasını təşkil edən milli dili, ümumiyyətlə dil mühitini dərinlən bilməsi zəruridir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı müvafiq profilli lüğətlərdən (frazeoloji, etimoloji, etnoqrafik və s.) düzgün istifadə olunmalı, ədəbi-lingvistik, dil və üslub məsələlərinə dərinlən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı hər şeydən əvvəl iki halda: a) tərcümə olunacaq dildə (İD) frazeologizmin milli mahiyyətini anlamağa, b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə tərcüməçinin dilində (TD) dolğun ifadə olunması vacibdir.

Əsasən bu iki tələbin nəzərə alındığı tərcümə prosesində frazeologizmlərin həm semantik, stilistik və struktur-qrammatik xüsusiyyətləri, həm də bu birləşmələrin leksik mənası və üslubi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, məndəkiləksik məna və üslubi differensiallığı müəyyən edilir.

Tərcümə dilinin (TD) normaları İD ilə tutuşdurulur və nəticədə həmin dilin ifadə vasitələri müəyəynləşdirilir. Beləliklə, tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə metodlarının kompleks şərtləri əsasında gedir.

Rus dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə fərqləndiyi üçün, başqa dillərə tərcüməsi zamanı, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümədə bu dillərin frazeologizmləri arasındakı transsemiotik münasibətlər, linqvo-semantik uyğunluq dərəcələri müqayisə edilir.

“Tərcümə nöqtəyi-nəzərindən frazeologizmlər iki qrupa bölünür: I. Ekvivalentli frazeologizmlər (TD-də ekvivalentli olan frazeologizmlər) II. ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentli frazeologizmlərində iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər.”

Tam frazeoloji ekvivalentlər qrupunda dildə sayca çox az olub, semantik məna, leksik tərkib, bədilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından TD frazeologizmləri ilə uyğun gələn, yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir: məs., (ifadə formasında) “Ахиллесова пята” – “Achilles dabanı”, “на седьмом небе” – “göyün yeddinci qatında”, “волк в овчей шкуре” –

“qoyun dərisi geymiş canavar” və s.,(cümlə formasında) “Цыплят по осени считают” – “Cücəni payızda sayarlar”, “Кто не работает, тот не ест”– “İşləməyəndişləməz”.

Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu İD frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə bədiilik və məna baxımından tam yox, nisbətən uyğun gələn TD frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri işlədərkən onların sabitlik, ifadəlilik, emosionallıq əmsallarının nisbi bərabərliyini nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç növə bölünür. Birinci növ natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə İD frazeologizmləri ilə məna uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məs., “işli-güclü adam” – трудоголик, “canını qurtarmaq” – “чудом остаться живым” və s. İkinci növ natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə İD frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin nisbi əvəzlənmələrinə görə frazeologizmlərindən fərqlənilirlər. Məs., “qurdla qiyamətə qalmaq” – “аредовы веки жить”, “ölüm cəzası” – “высшая мера”, “ömrünə zəhər qatmaq” – “отравить жизнь” və s. Üçüncü növ natamam frazeoloji ekvivalentlər TD frazeologizmlərinə məna xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin leksik baxımdan fərqlənən frazeologizmlərdir. Məs., “Kim danışsa da, sən danışma” – “Чья корова мычала, а твоябы молчала”, “Könlü balıq istəyənin quyuğu suda gərək” – “Без труда не вытащишь рыбу из пруда” və s.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər. Belə ifadələr hər birdildə sayca daha çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına TD-də ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcüməçi tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bədiilik, ekspressivlik, məna emosionallığı baxımından bəzi çatışmamazlıqlar olur. Belə məqamlarda analogi tərcüməyə üstünlük verilir, yəni rus dilində verilmiş

frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində bədiilik xüsusiyyətlərini ifadə edə bilən ya tam, ya da qismən oxşar ifadələr əks etdirir. “Boz üzüm varsa da, düz sözündə var” – “Рожа не гожа, да душа пригожа», “Bal tutan barmaq yalar” – “Всеводой быть, без мёду не жить”.

Ekvivalentsiz tərcümənin aşağıdakı növlərinə diqqət yetirək:

Təsviri tərcümə – rusdilində verilmiş frazeologizmin Azərbaycan dilində adekvat və ya analogi tərcüməsi mümkün olmadıqda təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi Azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini, təəssüf ki, qismən itirir. Məs., “Azı bilməyən çoxu da bilməz” – “Кто не признателен за малое, тот неблогадарен за большое”.

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. Rus dilində verilmiş frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir. Məs., “быть не в своей тарелке” – “əhvalı korlanmaq”, “не лезть в карман за словом” – “hazırcavab olmaq”, – “Не выноси мусор из избы” – “Ev bizim, sirr bizim” və s.

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazelogizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin Azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və klassik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə praktikasında geniş yayılıb. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnmədikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri, sadəcə olaraq, TD-nin sisteminə uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Məsələn: antik ədəbiyyatdan götürülmüş frazeologizmlərə baxaq: “Ахиллесова пята” – “Axilles dabanı”, “Домоклов меч” – “Domokl qılıncı”, “Гомерический хохот” – “Homer gülüşü” və s.

Müştərək tərcümə – verilmiş frazeologizmin analogi tərcüməsi onun mənasını

tam olaraq ifadə etmirsə, o zaman bu frazeologizmin analoji tərcüməsi ilə müqayisə edilir. Məs., "Soruşa-soruşa Məkkəyə də getib çıxmaq olar" – "Язык доведёт до Киева", "при царе Горохе" – "Nuh əyyamında" və s. .

Paralel tərcümə – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı parallel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü rus dilində verilmiş frazeologizmin qısa etnoqrafik şərhini verir. Məsələn: "коломенская верста" – Rusiyada ucaboy adamlara deyirlər, Azərbaycanda qarşılığı–uzundraz, hoqqar; "кричать во всю Ивановскую" – Rusiyada tarixi bir məkan boyu səs-küy salmaq, qışqıraraq hay salmaq, Azərbaycanda qarşılığı — səsini başına atmaq, qara-qışqırıq salmaq, vay-şivən salmaq və s. mənasında işlədilir.

Bəzən frazeologizmlər tərcüməçi tərəfindən dəyişikliyə məruz qoyulur. Bu, frazeologizmlərin tərcüməsinin effektiv alınması üçün tərcüməçinin əl atdığı səmərəli üsullardan biridir. Tərcümə zamanı yazıçıların məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilərək işlətdiyi frazeologizmlərə bəzənsərbəst yazıçı frazeologiyası da deyilir. Təbii ki, bu daöz növbəsində dilin və ədəbiyyatın zənginləşməsinə xidmət edir.

Frazeologizmlər müxtəlif leksik-qrammatik yollarla dəyişdirilir: 1) frazeologizmlərə yeni komponentlər daxil etməklə: "Курам на смех" – "Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir", "Утро вечера мудрее" – "Gecənin xeyrindən gündüzünşəri yaxşıdır"; 2) frazeologizmlərin tərkibində ixtisarlar aparmaqla: "Работа горит в руках" – "od kimi işləyir", 3) frazeologizmin komponentlərini başqa sözlərlə əvəz edərək onun leksik və qrammatik tərkibini dəyişmək yolu ilə: "Ему море по колено" – "Araz aşığından, Kür topuğundandır"; 4) frazeologizmi hissələrə ayırmaqla: "Клевета что уголь: не обожжёт, так замазает" – "Böhtan oddan betər yandırar", 5) frazeologizmin bəzi komponentlərini saxlamaqla: "Учёному намёк, глупому тычок" – "Arifə bir işarə də bəsdir" və s.

Eyni bir söz birləşməsinin həm sərbəst, həm də sabit olması bəzən tərcümə prosesində tərcüməçilər üçün böyük çətinliklər yaradır. Məs., "закрывать глаза" – "gözlərini yummaq", "жечь корабли" – "gəmiləri yandırmaq", "У кого что болит, тот о том и говорит" – "Kimin harası ağrayır, orasından da tutur" və s.

Rus dilinin frazeologiyasını dərinlən bilməyən tərcüməçilər bu cür frazeolo-

gizmlərin düzgün tərcüməsini verməkdə çətinlik çəkə bilərlər, ona görə də onlar dərin frazeologizm ehtiyatına malik olmalıdır. Tərcüməçi İD mətnindəki söz birləşmələrinin sabit və ya sərbəst olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Tərcüməçi bu cür frazeologizmlərin məhz hansı mənada işləndiyini mətnin tələbləri baxımından da müəyyənləşdirə bilər.

Tərcümə prosesinə müəyyən dərəcədə təsir göstərəndigər səbəblərdən biri də rus dilində zahirən oxşar, lakin semantik cəhətdən fərqlənən frazeologizmlərin olmasıdır. Rus dilini kifayət qədər bilməmək, tərcümə prosesində diqqətsizlik belə frazeologizmlərin birinin digəri ilə qarışdırılmasına gətirib çıxarır. Məs., “моя хата с краю” – “heç vecimə də deyil”, əslində isə – “bu iş mənim qarışacağım yoxdur”, “читать мораль” – “ağıl öyrətmək”, əslində isə – “ədəb-ərkan öyrətmək” və s. Rus dilindəki frazeologizmlərin müəyyən bir hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır. Məs., “оставаться с носом” – aldadılmaq, pərt vəziyyətdə qalmaq, “положа руку на сердце” – səmimi qəlbdən, tam əminliklə və s. Belə frazeologizmlərin malik olduqları mənələrdən məhz hansını ifadə etdiyini mətnin kontekstindən müəyyən etmək olar. Buna aşağıdakı cümlələri misal göstərə bilərik: “У него песенка спета” – “Onun ömrü başa çatdı” və yaxud “Onun işi bitdi”; “Он пляшет под дудкой” – “O kiminsə çaldığına oynayır” və yaxud “O kiminsə fitvasına gedir” və s.

Müşahidələr onu da göstərir ki, hər bir dilin daşıyıcısı bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edə bilər. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqləri kompleks şəkildə öyrənməyə borcludur. Tərcüməçi tərcümə prosesində orijinaldakı frazeologizmlərin referentiv xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus ifadə vasitələrindən istifadə edərək, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini tapmalı, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə (komponentlərinin dəyişdirilib başqa leksimlərlə əvəz edilməsi) müqayisə etməli, rus dilindəki frazeologizmləri Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı onların “transdillisinonimlərdən” – ekvivalentlərdən, ekvivalent olmayan – analogi, təsviri, antonim, kalka və yahərfi, müştərək, paralel, qrammatik dəyişmələr və s. tərcümə üsullarından geniş istifadə edir.

Tərcüməçi hər hansı bir frazeologizmi düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı

xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara riayət etməlidir: 1)Tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşməli, 2) Orijinalda təsvir olunan xalqın tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərini bilməli, 3) Tərcümə prosesində lüğətdən düzgün istifadə etməli, dil-üslub məsələlərinə kompleks diqqət yetirməli, 4)Hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrinin ekvivalentlərdən maksimum yararlanmalı, 5)Verilmiş frazeologizmin tərcüməsində onların sinonimlərindən istifadə etməyi bacarmalı, 6)Tərcümə metodlarından düzgün istifadə etmək bacarığına malik olmalı, 7)Bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşmamalı, 8)Tərcümə etdiyi mənbə dilin tələblərinə tam cavab verməlidir və s.və ilaxır.

Demək olar ki, hər bir tərcüməçi bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də onların müxtəlif dillərin frazeologizmləri arasındakı fərqləri kompleks şəkildə öyrənməyə borcludurlar. Tərcümə olunan ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr həm orijinal zəmindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə tərcümə oxucusunun dili arasında nəzərə çarpacaq yadlıq da olmamalıdır. Frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli-bədii keyfiyyətlərindən, eləcə də konseptual mövqeyindən uzaqlaşdırılmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin leksik-qrammatik tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapılmalıdır.

FƏSİL 2.

AFORİZMLƏR. AFORİZMLƏRİN BƏDİİ – LİŇQVİSTİK, STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DİLİN UAK-LAR SİSTEMİNDƏ ONLARIN YERİ

2.1. Aforizmlər. Aforizm termininin yaranma tarixi, formalaşması və müasir dövrdəki inkişaf xətti

Aforizm termininin tarixi inkişaf yolunun araşdırması göstərir ki, insanlığın mənəvi təkamül tarixində bu istilah dilin sabit semantik məzmunlu universal-analitik ifadələrini özündə ehtiva edən bir anlayış olaraq həmişə xüsusi ədəbi-ictimai əhəmiyyət daşıyıbmışdır.

İlk dəfə Hippokratın (b.e.ə. V əsr) “Xəstəliklərin müalicəsi” traktatında işlədilən aforizm anlayışı uzun müddət tibbi təyinat məzmunu kəsb etmiş, tədricən terminləşərək müdrik məzmunlu, lakonik janr keyfiyyətinə malik ədəbi əsər məzmunu daşımağa başlamışdır. Fikrimizcə, Hippokratın tibbi traktatının ənənəvi şeir formasında deyil – yəni qafiyəsiz, vəznə, ritmsiz və s. adi, cümlə şəklində yazılması, yəni “aform” – formasız, ənənəvi şeir şəklində deyil, adi cümlə formasında təqdim olunması bu terminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu tibbi traktatdakı “Həyat qısa, incəsənət isə əbədidir” tipli qısa aforistik ifadələrə oxşarkəlamlar sonralar “aforizm” termini altında kütləvi ümumiləşdirilməyə başlamışdır.

Qətiyyətlə demək olar ki, “aforizmlərə oxşar ibarələr” müxtəlif məzmun və qəliblərdə tarixən Hippokratdan da əvvəllər müşahidə olunmuşdur. Hər bir etnosun, xalqın, millətin mədəni inkişaf tarixində xüsusi əhəmiyyətli belə tərbiyəvi və müdrik fikirlər yazının olmadığı dövrlərdə əsasən folklorda (anonim) əks olunmuşdur: “İşləməyən dişləməz!” (Azərbaycan atalar sözü), “Без труда не выловишь рыбу из труда” (rus atalar sözü) və s.

Qədim sivilizasiyalarda – Yunanıstanda (“Menandr işarələri”), Romada (“Stobey antologiyası”), Hindistanda (“Pañçatantra”, “Riqveda”), Misirdə (“Kohemkinin öyüdləri”) və digər ölkələrdə məşhurlaşmış mənbələr və antik filosof, alim və yazıçıların (Hippokrat, Homer, Herodot, Solon, Platon, Epikür, Seneka, Mark

Avrili, Laroşfuka və b.) – böyük bəsirət sahiblərinin lakonikkəlamlarıbu gün dəmüasir sivilizasiya üçünqiymətli humanist irsidir.

Sonralardaha mötəbər dini mənbələrdə (“Tövrat”da, “İncil”də, “Quran”da və s.) ifadə olunmuş müqəddəs ehkamlar da belə səmavi mənəviyyat meyarlarıəks etdirirdi: 1) ”Не суди, да судимым не будешь”(“İncil”dən) ”, 2) Gözəl bir söz (fikir) söyləmək, əfv etmək əziyyət verənsədəqədən yaxşıdır...”(“Qurani-Kərim” Bəqərə surəsi, 263-cü ayə)və s.

Mənəvi mədəniyyət tariximiz sübut edir ki, lap qədim zamanlardan Qədim Şərq və Ümumtürk ədəbi mənbələrində (“Bilqamıs dastanı”, “Qutadqu-bilik”, “Qabusnamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuznamələr” və s.) rast gəlinən,dəyərləndiricilik– ümumiləşdiricilik keyfiyyətləri əxz edənibrətamiz ifadələr vasitəsilə iləən vacib həyatı məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

XI əsrdə Müasir Türkologiya elminin, dünyada tarixi-müqayisəli dilçiliyin özülünü qoymuş Mahmud Kaşğari öz məşhur “Divani Lüğat-it-Türk”(1073-1077) əsərindəsavları – atalar sözü və məsəlləri, hikmətli sözləri-aforizmləri (məs., Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını) leksikoqrafik materiallar qismindətəqdim etmiş, onların müqayisəli sistemli təhlilini vermişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, XII əsrdə Qərbi Avropadaməşhur italyan alimi İohannes Mediolano “Schola Salernitana, sive de consernanda valetudine praecepta metrica” əsərində artıq hazır termin olanaforizm sözününisbətən müasirişlənmə mənasına uyğun olaraq tətbiq edir, daha sonralardahi italyan şairi Aligyeri Dante (1265-1321) də öz “Bəşəri komediya”sında bu istilahiilkın, lakin bir qədər fərqli, “ağıllı və faydalı tibbi məsləhətlər” anlamında istifadə edir.

XV-XVII əsrlərdən etibarənaforizm anlayışı tədricən dahageniş məzmunkəsb edərəkmənəvi-əxlaqi xarakter almağa başlayır. Məşhur Baltasar Qrasianın (1601-1658) “Yararlı öncəgörən, yaxud ağıllı olmaq sənəti” kitabının meydana çıxmasından sonra “aforizm” ifadəsidaha tibbi məzmunlu məsləhətlər (arayışlar) məzmunu deyil, mahiyyətcəyeni, bir çox faydalı dini-fəlsəfi konsepsiyaları özündə əks etdirən xüsusi terminə çevrilir. Bəsirət sahibi Erazm Rotterdamskinin “Adajia” əsəri (XV əsr, Niderland), eləcə də onun “humanistlər kralı” ləqəbini almağına səbəb olmuş

məşhur “Axmaqlığın mədhi” əsəri Qərbdə böyük ədəbi-ictimai hadisə olmuşdur.

Orta əsrlərdən sonra, intibah dövründən başlayaraq (kitab çapı texnologiyasının ixtirası fonunda) “aforizm” termini tədricən spesifik janr adı – didaktik-fəlsəfi görüşlərin qısa mülahizələri kimi yayılmağa başlayır. Buna nümunə olaraq 1550-1660-cı illərdə təkcə Fransada 60 adda aforizmlər kitabının nəşr edilməsi faktını misal çəkmək olar. Təbii ki, bu faktın hansı tarixi zəruriyyətdən yarandığını dəqiqləşdirmək olar. Əsas səbəb isə o dövrlərin dövlət idarəetmə sistemində kilsənin hegemonluğu və bunun nəticəsində dini əhklamların siyasi-əxlaqi fikirlər cildində aforizmləşərək təbliğat məqsədilə nəşr etdirilmələri idi. Qərbi Avropa filologiyasında aforizmlərin – didaktik nümunələrin primitiv elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi tarixini də həmin orta əsrlərə şamil etmək olar. Beləliklə, o dövrlərdə indiki müasir “aforistika” elmi kimi tanıdığımız elmin ibtidai inkişaf mərhələsi başlanır.

Aforizm janrının Qədim Rusiyada intişar tapması faktlarına ən qədim rus anonim ədəbi mənbələrində (XI-XVII əsrlər), o cümlədən, Mitropolit İllarionun (?–1056) “Qanun və bərəkət haqqında”, Monomaxın “Nəsihət”, digər məşhur abidələrdə (məsələn “Ötən illərin əhvalatları”, “Dustaq Danielin yalvarışları”, Kozma Prutkovun məsləhətləri və s.) rast gəlinir. Demək olar ki, bu tarixi salnamələrdəki müxtəlif səpkili öyüdlər, nəsihətverici fikirlər öz dövrünün daha çox siyasi-əxlaqi zərurətindən (kilsə hegemonluğu nəticəsində) yaranaraq, milli-mənəvi zənginləşmə ehtiyacına da cavab verirdi. Əksər orta qədim slavyan abidələrində isə paremiyalar, tarixi məzmunlu aforistik ifadələr (sentensiyalar) çoxluq təşkil edərək, tədricən orta əsrlər Rusiyasında aparıcı ədəbi üsluba çevrilir. XIX əsrdə nəşr olunmuş K. Smittenin “Aforizmlər və ya müxtəlif yazıçıların seçilmiş fikirləri” və M. Poqodinın “Tarixi aforizmlər” kitabları, P. İ. Çadayevin qadağan olunmuş “Hissələr və aforizmlər” toplusu və s. məşhur əsərlər bu janrın artıq ədəbi hadisəyə çevrildiyini sübut edən faktlardır.

Çox ağıllı fikir sahibləri, iti zəkalı və kəskin nitqli adamlar, həyata dərin fəlsəfi baxışı ilə fərqlənən şəxslər – filosoflar, siyasətçilər, sərkərdələr və ya məşhur yazıçılar, müxtəlif xalqları təmsil edən zəka sahibləri, alim-mütəfəkkirlər, dövlət

xadimləri, tarixi şəxsiyyətlər və bu kimi simalar aforistlər – aforizm müəllifləri sayılırdı. “Onlar sözlərdən ustalıqla hörülmüş kompozisiyaya və mənə mükəmməliyinə malikə bir fikir qalası yaradaraq, bu “qalanı” fəth etmək məqsədilə hər bir insanın qarşısına anlamaq və anlatmaq – intellektual dünya yaratmaq vəzifəsini qoymuş söz ustalarıdır.” Peyğəmbərlərin, antik filosofların, xristian, buddist, müsəlman və digər din xadimlərinin, qeyri-adi düha sahibi alimlərin, bədii söz sənəti ustalarının, Şərq mütəfəkkirlərinin, Qərb maarifçilərinin, bir sözlə, dünya “aforistlərinin” həyat və yaradıcılıq təcrübəsi ümumiləşdirilərək məşhur və dərin təsirli ifadələrə çevrilirdi. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin: “İnsan beşikdən qəbir evinə kimi elmə can atmalıdır” kəlamı böyük fəlsəfi həqiqətin sözdə təsdiqini tapmış ifadəsidir.

Tarixən yazının olmadığı dövrlərdə aforizmlər bu və ya digər şəkildə xüsusi elitar təbəqələrdə yaranır və yayılırdı. Yazının meydana gəlməsi və kitabın ixtirası aforizmlərin daha fərqli şəkildə ictimailəşməsinə təkan verdi. Hər bir dövrün, yüzilliyin kəşfləri, tarixi hadisələr, dini təkamül, ictimai-sosial kəlakizmlər – ictimaiyyət və insan həyatında baş vermişən mühüm olaylara aforizmlərdə bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır.

Lakin hər zaman olduğu kimi, internet əsrində də müasir insanın vaxt məhdudluğu səbəbindən irihəcmli əsərləri oxumaq imkanları azaldıqca, yenidən lakonik aforistik mənbələrə ehtiyac güclənir. Öz kəlamlarına görə dünya elektron vasitələrində daha çox sorğu edilmiş müəlliflər: qədim Çin filosofu Konfutsi; Gakya Pandita – XIII əsr Tibet alimi və yazıçısı, “İbrətəməz öyüdlərin qiymətli xəzinəsi” əsərinin müəllifi; Xuan Manuel – XIV əsr ispan yazıçısı, tarixi “Qraf Lukanor” əsərinin müəllifi; Fransua de Laroşfuko – XVII əsr görkəmli fransız nasiri, məşhur “Maksimlər” fəlsəfi külliyyatının müəllifi; XII əsrin böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi – dahiyanə “Xəmsə”nin müəllifi, Türkiyədə Mövlana fəlsəfəsi, ümumtürk dünyasında isə Xoca (Molla) Nəsrəddin lətifələri, Avropada Bernard Şou, Şekspir, Oskar Uayld, Viktor Hüqo, Ziqmund Freyd və Rusiyada Lev Tolstoy, F. Dostoyevski, həmçinin hind yazıçısı Rabindranat Taqor amerikalı Mark Tven kimi unikal şəxsiyyətlər öz aforistik kəlamları ilə bu gün

də milyonlarla internetizləyicisinin daim diqqət mərkəzindədir.

Aforizmlərin özü haqda deyilmiş müdrik ifadələrə diqqət yetirsək, görərik ki: 1) “Aforizm – müdrikliyin cilalanmış almazıdır”. (Mark Avreli), 2) ”Yaxşı aforizm zövqlü insanı müalicə edən şirin qabıqlı acı dərmandır.” (Vilhelm Svebel), 3) ”Əgər aforizmin əlavə izaha ehtiyacı varsa, deməli, o uğursuzdur.” (Lev Tolstoy), 4) ”Aforistik biliklinqvistik güc deməkdir.” (Şarl Jozef de Lin) və s. kimidüşüncələr həqiqəti əks edirir.

Doğrudur, atalar sözlərivə ya məsəllər, eləcə də aforizmlər hər hansı bir elmi kəşftəsiri bağışlamır, amma onlardakıfəlsəfihəqiqətinə güclüintellektual stimulu verir. Dərin müşahidə vətəcrübə süzgəcindənkeçərək mənətiqi ümumiləşmə formuluna çevrilən bu ifadələr mahiyyətcə fikir simvolları –konseptuallıq bildirərək, gələcəkdə müvafiq situasiyalarda illüstrativ-tətbiqi əhəmiyyətə malik olur. Cəmiyyətin və insan həyatınınədəqiq proqnozunu verən universal müdriklik formulları təsdiqə və yənkərahəç bir ehtiyac duymadan (aksiomatik keyfiyyət kəsb edərək) özləri “həqiqət indikatoru” vəzifəsi icra edirlər. Bir çox uyğun situasiyalarda işlədilən “müdriklər belə deyib” və ya “atalar demişkən”, “düz(doğru) deyiblər” və sair bu tipli müşaiyyətedici sözlərlə mətndə situativ – prepozision, interpozision, postpozision mövqelərdə, danışiqda isə subyektiv düşüncələrə obyektiv istinad axtarılır.

İnsan öz başına gələnləri, hərəkət və düşüncələrini müqayisə edərək bu vəziyyətlərə paralellərtapmaq üçün və ya oxşar problemlə məqamlardançıxış yolu axtarmaq məqsədi ilə dəstəkləyici “hazır ifadələr” fenomeninə müraciət edir. Beləliklə, dilin lüğət fonunda söz ehtiyatı ilə bərabər “perspektiv leksik ifadə etmə predmetləri” siyahısında xil edilən aforistik vahidlər kommunikativ funksionallıq kəsb edərək – fikir ehtiyatına çevrilirlər. Bu mənada müvafiq elmi araşdırmalar vasitəsilə aforizmlərin də daxil olduğu dilin frazeoloji universallığının elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi, müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf xətlərinin izlənilməsi məqsədə müvafiqdir.

Aforizmlərin istər miniatür ədəbi janr kimi, istərsə də dilin universal frazeoloji vahidi kimi araşdırılmasına dair çoxsaylı elmi mənbələrin olmasına baxmayaraq, aforistika özü daxil olmaqla, paremiologiyada, frazeologiyada ya bir-birini təkrarlayan mülahizələr, ya da qarışıqlıq yaradan zidd mövqelərlə rastlaşmaq olur. Daha

təəssüfdoğurucu vəziyyət isə kütləvi şəkildə çap olunan aforizmlər lüğətləri, külliyyatları və ya ensiklopediyalarında heç bir mənbə göstərilmədən təqdim olunan səthi elmi tərif və şərhlər, hər hansı bir üslubi seçim prinsipinə əsaslanmayan aforistik materiallar, ümumiyyətlə, sadəcə köçürmələr təsiri bağışlayan bəsit, xaotik leksioqrafik – frazeoqrafik nümunələr “bolluğu”nda müşahidə olunur.

Fikrimizcə, bu sahədə müvafiq monoqrafiyalara və konkretpraqmatik metodologiyaya əsasən müəyyən təcrübi-tətbiqi xarakterli leksiko-frazeoqrafik nümunələri kompleksləşdirən ciddi sanballı lüğət və tədqiqatlara böyük ehtiyac yaranmışdır.

Daha çox istifadə olunan tətbiqi-leksioqrafik mənbələrdə aforizm termininin necə şərh edildiyini izləmək və bu faktı məqsədyönlü tədqiq etmək bir qədəmpriktəsir bağışlayır. (Yeri gəlmişkən deyək ki, aforistikanın bir elm kimixüsusişəkkül tapması və davamlı inkişaf xətti müxtəlif dövrlərdə nəşr edilmiş lüğət və ensiklopediyalarda da əks olunmuşdur.)

Rus filoloji elmində aforizm termininin şərhinə ilk dəfə 1780-ci ildə nəşr olunmuş Rusiya Akademiyasının Lüğətində rast gəlinir. Digərməşhurlüğətlərdə: görkəmli alim, folklorşünas, dilçi V.İ.Dalın məşhur “Velikorus dilinin izahlı lüğəti”ndə(?), M.İ. Muxelsonun(?) ”Rus frazeologiyasının təcrübəsi. Bədii sözlər və məcazlar külliyyatı”, D.N.Uşakovun “Rus dilinin izahlı lüğətli”, İ.N.Timofeyevin və M.D.Venqerovun “Qısa ədəbiyyatşünaslıq lüğəti”, V.K.Vyatkovun “Poetik lüğət”, D.E.Rozentalın və M.A.Telenkovun “Linqvistik terminlərin sorğu kitabı”, O.S.Axmanovanun “Linqvistik terminlər lüğəti”, SSRİ EA-nın nəşri olan “Rus dili lüğəti” (IV cildə), Böyük Sovet Ensiklopediyası,Linqvistik ensiklopedik lüğətvə s. bu kimi dəyərli mənbələrdə aforizmin təyinatı (təriflər) silsiləsi davam etdirilir.

Demək olar ki, hər zaman bəşər sivilizasiyasının fəlsəfi təfəkkür inkişafisəviyyəsinəuyğun olan aforizmlər xalq müdrikliyini, arzu və ümidlərinisintetik şəkildə ümumiləşdirərək ictimai rəyin yazılı dildə aksiomatik (tənzibedilməz) ifadə tərzinə çevrilir. Mövzu müxtəlifliyinə, fəlsəfi, ictimai-siyasi, etik-əxlaqi məziyyətlərinə görə insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edən, onun fəaliyyətini hətta qanun qədər nizamlayan, bəzən tarixi hadisələri də dəyərləndirə biləcək gücə malik olan

aforizmlər paremiya, ibarə və zərbi-məsəllər kimihər bir insan üçün yüksək mənəviyyat anlayışdır.

İnsanların mənəvi axtarışlarının dildə təzahürüolan aforizmlər dərin semantika, parlaq obrazlılıq, rəngarəng üslubi və s. keyfiyyətləri ilə nitqin inkişafına xidmət edən ifadə-şedevrlərdir. Nitq mədəniyyətini yüksəldərək cəmiyyətə xidmətdənənənəvilik və əbədilik prioritetini qazanan aforizmlər elmi və universal-tətbiqi mahiyyəti etibarlı ilə həm ədəbiyyatşünaslığın, həm dilçiliyin, həm də digər humanitar elmlərin (fəlsəfə, ilahiyyat, diplomatiya, politologiya, pedaqogika, sənətşünaslıq və s.) öyrəndiyi aprior kəşimə müstəvisidir. Demək olar ki, bütün bu elmlərə əsasən frazeo- paremioloji ifadələr, o cümlədən də, aforizmlər üçün ortaq vacib şərtlər bunlardır: 1) lakoniklik; 2) nəsihətvericilik, 3) dürüstlük.

Məşhur Brokhauz və Efron ensiklopedik lüğətində aforizmlər eyni zamanda müxtəlif təqdimatlarda: həm ibarə, həm kahin Akiranın müdrik kəlamları, həm də İncildən iqtibaslar və yadigər məşhur müəlliflərdən gətirilmiş sitat deyimlər toplusu şəklində təqdim olunur. Ensiklopedik ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində (V.M.Kojevnikov, Q.A.Nikolayev) bütün lakonik və ümumiləşdirici kəlamları (o cümlədən atalar sözləri və məsəlləri və s.) aforizmlərə aid edildiyi halda, məlum “Aforistika” adlı əsərində T.N.Fedorenko və L.İ.Sokolskaya yalnız müəllifli kəlamları aforizmlər adlandırmağın düzgün olduğunu bildirirlər: “Aforizmlər – qısa, məzmunca dərin, mənaca yekunlaşdırıcı mühakimə olub müəyyən müəllifə məxsus, asan yaddaqalan qısa formalı ifadələrdir”. (3, 50)

L.Tolstoyun məşhur “Aforizmlərin yüksək ifadəliliyi və mənəvi tutumluluğu məhz onun az sözlə ifadə olunmasındadır” fikri ilə alman alimi P.M.Meyerində mövqeyi tamamilə üst-üstə düşür, eyni zamanda, o, aforizmi atalar sözü ilə müqayisədə daha yeni anlayış kimi qəbul edir, paradoksallığı isə onun ən əsas fərqləndirici əlaməti sayır.

Böyük Sovet Ensiklopediyasında da (BSE, 1969-1978) eyni mövqedən olan Meyer-Tolstoy interpretasiyasına əlavə olaraq, belə izahat təqdim edilir ki, aforizmlər müəllifli müdriklik, orijinal fikir qərardadı olaraq atalar sözündən və məsəllərdən bir qədər fərqlənirlər, yəni onlar atalar sözləri ilə müqayisədə “gözlənilməz, qəfil və bədhəyənlən söylənmək ehtimalından uzaq ekspressivlik nümayiş etdirirlər”(5,3).

Qısa Ədəbiyyat Ensiklopediyasının (КЛЭ, 1962-75) təqdimatında isə tam əksinə olaraq, atalar sözləri və məsəllər aforizmlərə aid edilir. Brokhauz və Efron ensiklopedik lüğətində olduğu kimi qədim ədəbiyyatdan gələn paremioloji kəlamları da bu qəbil müdrik sözlər silsiləsinə daxil edilir.

Müasir dövr dünya ədəbiyyatşünaslığının müvafiq nümunələrinə nəzər saldıqda, aforizmlər haqda tarixən davam edən müxtəliflikliliyin indi də bu və ya digər şəkildə davam etdiyini müşahidə edirik. Rus ədəbiyyatşünaslığında təqdim olunmuş iki bir-birinə zidd ədəbi konsepsiya (Tolstoy və Qorki konsepsiyaları) bu günə qədər öz ciddi araşdırmasını gözləyən məsələlər sırasındadır.

Ən son dövrlərdə nəşr edilmiş rus ədəbi leksikoqrafik mənbələrinin araşdırılması göstərir ki, bəzi alimlər qanadlı ifadələri aforizmlərə aid etsələr də, digərləri aforizmlərin özünü qanadlı ifadələrin bir növü kimi təsdiqləməyə çalışırlar.

Beynəlxalq ədəbiyyatşünaslığın məlumat bazasında da “aforizm” anlayışı analogifərqli interpretasiyalarla təqdim olunur. Məsələn, məşhur alman mənşəli “Meyers Enzyklopedisches Lexikon” və “Brokhauz Enzyklopedie” kimi ədəbiyyatşünaslıq qaynaqları aforizmləri güclü təsir qüvvəsinə malik nisbətən müasir və orijinal mühakimə vasitəsi kimi müəyyənləşdirilir. Məhz bu səbəbdən atalar sözü və məsəllər klassik nümunələr olaraq bu anlayışın tərkibinə daxil edilmirlər.

Məşhur “Grand Larousse encyclopedique” fransız ensiklopediyasında (1966-1969) aforizmlər qısa öyüdverici ifadələr kimi xarakterizə olunur, bu çevrəyə aforizm anlayışının tamhüquqlu sinonimləri olaraq atalar sözləri və məsəllər, kəlamlar daxil edilir. Qədim ingilis ensiklopediyalarına uyğun olaraq, “Encyclopedia Britannica”da (1965) aforizm asan yaddaqalan, qısa ifadə olunan, mütləq həqiqəti sözlə əks etdirən anlayış kimi verilir, atalar sözlərinin və ya zərbi-məsəllərin aforizmlərə mənsubluğu barədə isə heç bir söz açılmır.

Göründüyü kimi, busadalandıran nüfuzlu mənbələrdə aforizmlər barədə, onların nəzəri təfsiri barədə yekdil elmi mövqe yoxdur. Müasir filoloqların öz tədqiqat mövzularının daha dərinlən öyrənmək üçün müraciət etdikləri sanballı elmi mənbələrdən aforizmlər haqqında toplanmış təriflər, məlumatlar, şərhlər və s. bu barədə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 1) bu təriflər bir çox hallarda bir-

birini təkrar edir; 2) bu terminin izahı daha çox ədəbiyyatşünaslıq prizmasından verilir; 3) digər növ frazeologizmlərə – dini paremiyalar, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli kəlamlar və s. anlayışları cür və ya əksinə – ziddiyyətli şərh edilir. Baxmayaraq ki, aforizmlər müasir aforistikanın və frazeologiyanın əhatə etdiyi əksər mənbələrdə intensiv leksikoqrafik tədqiqata cəlb olunur, bu faktistər keyfiyyət, istərsə də kəmiyyət baxımından frazeoloji inversallıq nümunələrinin, o cümlədən də, aforizmlərində daha dərinləndirilməsi üçün müəyyən dərəcədə öz bəhrəsini verir. Aforizmlərin ədəbiyyatda xüsusi bir janr kimi öyrənilməsi bu tədqiqat işinin obyektı olmaması səbəbindən biz diqqəti əsasən onun xüsusi dil vahidi olması, universal-analitik klassifikasiyası, struktur-tekstoloji interpretasiyası və s. kimi kateqorial göstəricilərinin daha dərinləndirilməsinə yönəldərək, bu ifadələrin linqvistik-funksional tətbiqi (tərcümə) problemlərini də araşdırmağa cəhd göstərmişik.

Professor İ. Həmidovun fikrincə, aforizmlər yarandığı tarixdən etibarən təbii bizim dövrə qədər xüsusi janr evolyusiyası keçmişdir. Aforizm termininin çoxsaylı tərifləri müxtəlif dövrlər, ölkələr, elmi məktəblər və bu kimi amillər prizmasından verilən təhlillərin nəticəsində yaranmışdır. Bəzən fəlsəfi, bəzən dini, bəzən siyasi, bəzən etik-əxlaqi, bəzən də adi, məişət məsələlərini aktual mühakimələrə çevirən aforizmlərə “əbədi janr” tərfi verən alimlər əslində qarışıq ekspressiv mövqelərini əsaslandırmağa müvəffəq olmuşlar. Həmidov haqlı olaraq qeyd edir ki, “əbədi janr”, “qədim janr”, “müdrəklik nümunəsi” və s. kimi ənənəvi təriflər aforizmlərin linqvistik cəhətdən öyrənilməsində bir qədər “bədi maneə”yə çevrilmişdir. [9]

Son dövrün ən yeni leksikoqrafik mənbələri içərisində A.P. Skvorodnikovun “Rus dilinin ifadə vasitələri, dil və nitq nöqsanları” (2005) – ensiklopedik məlumat lüğətində aforizm termininin izahını bu səpkidən qısa filoloji məqalə – araşdırma kimi qəbul etmək olar.

Demək olar ki, bütün bu mənbələrə əsasən aforizmlər daha çox aşağıdakı xüsusiyyətləri: 1) anonimliyi; 2) lakoniklik tərfi; 3) yekunlaşdırıcılıq məntiqi; 4) qiymətvericilik kriteriyaları ilə seçilir. Quruluşuna görə əsasən bir cümlədən ibarət olan aforizmlər yaddaşlara daha asan həkk olunaraq, bir çox məqamlarda ənənəvi

propozision işlənmə mövqeyində müdrik fikir kapitalına çevrilirlər. Bəzən bu qısa ifadələr – aforizmlər iri həcmli prozaik və ya poetik mətnlərdən də seçilərək həyatda işlədilir. Bu barədə araşdırmamızın növbəti fəslində ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Hər hansı bir fəlsəfi məzmunlu, insan, həyat, ölüm, tarix, gənclik, sevgi, azadlıq, xoşbəxtlik, halallıq, uğur, məğlubiyyət və s. konseptual mövzular barədə “az sözlə dərin fikir bildirmək, incə mətləbləri çatdırmaq” – yəni, daha düzgün anlayış vermək üçün işlədilən aforizmlər həm də elmi tərif xarakteri daşıyaraq, yəni hər hansı bir fəlsəfi tərif şəklində (məsələn: “İsim əşyanın adını bildirir” tipli “İnsan əməklə ucalır” və yaxud, “Məhəbbət həyat deməkdir” və s.) aksiomlar şəklində ifadə olunur.

Beləliklə, aforizmlər – bütün cəmiyyətlər üçün ortaqlıq fəlsəfi dünyagörüşlərinin, həyatı dərk etmə vasitələrinin və mütləq həqiqət axtarışlarının indidə ifadə formasıdır. Əsrlərlə aforizmlərə olan marağın azalmaması, əksinə artması bir daha sübut edir ki, minilliklərin sınağından keçərək hər hansı bir xalqın, ümumilikdə bəşəriyyətin müdriklik göstəricisi olan aforizmlər universal-analitik əbədi dil xəzinəsidir. Aforizmlərlə bərabər pəremiyalar, qanadlı sözlər, hikmətli kəlamlar və s. eyni zamanda bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən vacib tərkib hissəsini, daha dəqiq desək, əxlaqi, etik və fəlsəfi dünyagörüşlərinin dildə frazeologiyaya çevrilmiş və konseptual ifadəsini təşkil edirlər. Öz ifadə üsuluna görə yığcam, mənasına görə tutumlu və sərrast, böyük tərbiyəvi-fəlsəfi əhəmiyyəti ilə fərqlənən bu didaktik nümunələr xalqın bütün təbəqələrinə lazımdır.

2.2. Frazeoloji ifadələr sistemində aforizmlərin yeri

Beləliklə, zaman etibarilə aforizmlərin müxtəlif külliyyatlar, almanaxlar, məcmuələr, seçilmiş əsərlər daxilində geniş intişar tapması bu janrı öyrənən ciddi bir elm sahəsinin yaranmasına da ehtiyac doğurmuşdur. Bu sahədə diqqətə layiq elmi-nəzəri mülahizələr yayılmağa başlayır, ədəbi aforizmşünaslıq və ya aforistika da bu məhz bu zərurətdən yaranır, lakin müəyyən müddət sırf dilçilik prizmasından ciddi bir tədqiqat əsərinə rast gəlinmir. [&]

Daha doğrusu, bir çox araşdırmalarda aforizmlərin lingvistik elmi-nəzəri əsasları

deyil, əsasən onların bədii janr və üslubi mahiyyəti öyrənilmiş, ümumi ədəbi-səciyyəvi xüsusiyyətlər tədqiq olunmuş, yəni ədəbiaforizmşünaslığının əsası qoyulmuşdur. XX əsrin V.O.Klyuçevski, L.İ.Şestov, V.V.Rozanov kimitanınmısrus alimlərinin araşdırmalarında aforizmlər haqqında qiymətləndirmə xarakterli ənənəvimülahizələrifadə olunur. Əslində bu mülahizələr bir qədər ədəbi-nəzəri səciyyələndirmədən uzaq, daha çox fəlsəfi-ictimai dəyərləndirmələridi. Bu faktı onunlaizah etmək olar ki, təxminən XVIII əsrə qədər bir çox humanitar sahələri (dilçilik, ədəbiyyat, tarix və s.) özündə birləşdirən fəlsəfəümumi və aparıcıhumanitar elm sahəsi idi və aforizmlərin öyrənilməsinin, bu elmin ümumiçərçivəsində olsabelə,davam etdirilməsiöz dövrü üçün təqdirəlayiq hadisə idi. Bu mülahizələrdəkütləviistifadə və yayılma səbəblərinə görə digər frazeoloji dil vahidləri ilə müqayisədə daha çox fərqlənənaforizmlərinədəbi-konseptual xüsusiyyətləri, integrativ-funksional keyfiyyətləri analitik təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki,müasir aforizmşünaslığın filoloji elmlər müstəvisində inkişafı, aforistik ifadələrin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu gün də bu və ya digər şəkildəbir çoxhumanitar sahələrlə müəyyən dərəcədə əlaqələndirilir. Müasir fəlsəfə, ilahiyyat, sənətşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və bu kimi ictimai elmlərlə bilavasitə daima təmasda olması aforizmşünaslığın və onun daxil olduğu filologiyanınelmi integrasiyasınıntərkizibedilməz faktıdır.

Bundan əlavə, filologiyanın öz daxilində aforizmlərin həm bədii ədəbiyyat janrı kimi ədəbiyyatşünaslıqda, həm də spesifik dil vahidi kimi (fazeoloji cümlə) dilçilikdə öyrənilməsi problemi bu gün də davam etdirilir.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin nəzər nöqtəsindən aforizmlərin bədii janr, mövzu, məzmun, forma, təsvir və ifadə vasitələri, eləcə də üslubi-kompozisiya və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunduğu halda, dilçilikdə aforizmlərin linqvistik klassifikasiyası, leksik-semantik, qrammatik-struktur xüsusiyyətləri, metaforik-fazeoloji əlamətləri, funksional üslubi, semiotik-konseptual cəhətləri, eləcə də tətbiqi-təcrübi, transformasiya-tərcümə özəllikləri və s. öyrənilir. Demək olar ki, aforizmlər haqqında leksikoqrafların və paremioloqların yalnız öz mövqelərinin diktəsi altında araşdırmaları və ya elmi mühakimələri bəzi məsələləri daha da mürəkkəbləşdirir. Məsələn,

tanınmış rus alimi L. Uspenski “Aforizmlər haqqında qısa məlumat” əsərində ədəbi lakonizmin dərkini yalnız ədəbiyyatşünaslığın köməyi ilə mümkündür – təəssüratını yaradır.[1] Digər tanınmış tədqiqatçı V. F. Rudov isə yazır ki, aforizmlər məhz frazeologiyanın öyrənmə predmetidir, bəzi alimlərin düşündüyü kimi bu məsələnin ədəbiyyat nəzəriyyəsi mövqeyindən aparılan araşdırmalara aidiyyəti yoxdur.[7] Bu sahədə nə qədər belə “tutarlı” dəlil-sübut gətirilsə də, böyük rus alimi Q. L. Permyakova aforizmlərin ədəbi janr olmasını tamamilə inkar edir, atalar sözlərini xalq aforizmləri adlandırır və ümumiyyətlə, aforizmlərin konkret elmi definitiv təqdimatı yoxdur – qənaətinə gəlir. (Bu ifrat mövqelərin məqsədi, bəlkə də, aforizmin yalnız ədəbi janr kimi tədqiq edilməsinin bir qədər qarşısını almaq, yəni bu məsələdə ədəbiyyatşünaslığın “mənimsəmə qətiyyətini” minimuma endirməkdir.)

Fikrimizcə, aforizmlərin əsl filoloji mahiyyətini açmaq üçün yuxarıda nümunə gətirilmiş hər bir yanaşma platformasının ortodoks balansıni mükəmməlləşdirərək, aforizmlər haqqında ümumi filoloji nəzəriyyə hazırlamaq lazımdır. Belə ki, aforistik terminologiyanın istər ədəbiyyatşünaslıqda, istərsə də paremiologiyada qeyri-müəyyən definitiv təfsiri, “kəlamlar”, “müəllifli ya müəllifsiz ibarələr”, “individual və kütləvi aksiomlar”, “xalqı və ya kitabdan gələn ifadələr” və bu kimi çoxsaylı “tərif-təqdimatlar” düzgün elmi qənaətə gəlməyə mane olur. Aforizmlərin tarixi-ədəbi və ya lingvistik şəhrini özündə tam ehtiva edən müstəqil bir elmin, onun nəzəri-praktik hüdudlarının müəyyən edilməməsi (istər milli, istərsə də əcnəbi aforizmsünaslıqda) zidd və qeyri-dəqiq fikirlərin davam etdirilməsinə səbəb olur. Rus və Avropa mənbələrindəki kimi, Azərbaycan və Türkiyə aforizmsünaslığında bu səpkidə materiallar bolluğunda oxşar systemsizlik nəzərə çarpır. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının “özdəyiş”, “vecizə”, “aforizma”, “özlü söz” kimi təqdim etdikləri ədəbi terminlər Azərbaycan filologiyasında ibarə, kəlam, məsəl, zərbi-məsəl və s. istilahlarla ifadə olunur.

Aforizmlərin reallığın fəlsəfi dərkini və anlamı olması nəzəriyyəsinə də bu reallığın fəlsəfi təbiətini əks etdirən anlayışların bədii-lingvistik sintezindən şərhinə çox yaxından aidiyyəti olan bir mənbə olması da ayrıca elmi tədqiqat sahəsindən xəbər verir. Belə düşünmək olar ki, aforizmlərin daha düzgün elmi arşdırılmasına aid

XX əsr tədqiqatları xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Alman alimi Frans Mautner belə qənaətdədir ki, “Aforizm – irrasional fikir kimifərdi, ətraf aləmdən təcrid olunmuş qısa dil ifadəsidir”.[] Digər tədqiqatçı H.Noyman F.Mautnerin fikrini inkişaf etdirərək yazır: “Aforizmlərin təbiətini (məhiyyətini) anlamaq üçün idrak vasitəsi olan dilin ikili xarakterini əsas götürmək lazımdır: dil obraz şəklində, anlayış şəklində olduğundan daha çox ifadə etmək imkanına malikdir, çünki dil simvolik-metaforik gücü ilə idrak anlayışına nisbətən daha dərin qatlara nüfuz etmək keyfiyyətinə malikdir.(?) Noymanın fikrincə, aforizmlərin məhiyyətinidaha düzgün anlamaq üçün onların bilavasitə, fərdi müşahidə ilə kütləviümumiləşdiriciifadəetmə arasında keçid mərhələsi olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Deməli, aforizmlərin elmi-nəzəri məhiyyətinin əsasən ikimüstəqil filoloji sahədə: 1) ədəbi janr kimi – ədəbiyyatşünaslıqda, 2)leksik-frazeoloji vahid, yaxud xüsusi linqvistik kateqoriya kimi – frazeologiyadaparallel olaraq araşdırılması daha məqsədəuyğundur.

Bəs frazeologiyada sabit söz birləşməsi, frazeoloji ifadə (qovuşma, birləşmə)və digər leksik cəhətdən tərkibiparçalanmaz sabit birləşmələr sisteminəbərabər tutulan aforistik birləşmələr (folklorda atalar sözü və məsəllər), yazılı ədəbiyyatda isə aforizmlər (cümlə tipli frazeoloji birləşmələr) nə ilə fərqlənir?Hər ikifrazeoloji predikativ dil vahidi (paremiyalar və aforizmlər) ədəbi-janr, məzmun və struktur xüsusiyyətləri ilə seçilirlər, eyni zamanda öz bitkin cümlə semantikasına ilə ümumi nominativ konseptuallığa malikdirlər. Nümunələrə müraciət edək: “Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin” (atalar sözü) –“insan” konsepti, 2) “Bir gül ilə yaz olmaz” (atalar məsəli) – “səbir” konsepti, 3) ”İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat; yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəalliyət və ağıl (L.N.Tolstoy ”Hərb və sülh”, I cild , səh.120) – “düzgün həyat“ konsepti cümlə tipli frazeologizmlərə sığmış metaforik-abstrakt ifadələrdir. Bu nümunələrformal cəhətdən sadə geniş cümlə quruluşlu, nəqli intonasiyalı, müəyyən şəxslipredikativ birləşməmodelinə malik ifadələr olsalar da,frazeoloji semantiklikkəsb edərək, “abstrakt cümlə” və ya sabitkonseptualmənalı ifadə:müdrilikləmvəzusuəxz edirlər, bu isə kanonok cümlələrə xas olan keyfiyyət deyildir. Frazeologilik –hər hansı bir se-

mantik konseptuallığın müxtəlif xarakterli sabit dil vahidlərinəsiğmasıkeyfiyyətidir.

Aksiomatika, paremiologiyaelmlərinin aforizmlər barədə nəzəri mövqeləribarədə bir qədər qısa şəkildə də olsa, yuxarıda məlumat verilmişdir.[&] Bu elmlərin prizmasından yazılan monoqrafiyalarda aforizmlərin və digər frazeo-paremioloji ifadələrin linqvistik xüsusiyyətləri barədə yazılan bəzi fikirlər mübahisə doğurur.

Məsələn, aforizmlər – sabit söz birləşmələri (oxu: frazeologizm) deyildir, çünki sabit söz birləşmələri bitkin fikir ifadə etmir, aforizmlər isə bitkin sintaktik dil vahidləri – cümlədir; [&] və yaxud: sabit söz birləşmələri həm məcazi məzmunlu leksik-semantik mənə kəsb etmələri, həm də xüsusi qapanmış sintaktik struktura malik olmaları ilə seçilir və aforizmlər də dilin frazeoloji vahidləri kimi sabit semantiklik, sadə və ya mürəkkəb tərkibli, toxunulmaz quruluşlu, nitqdə canlandırılan, konseptual məzmunlu, cümlə tipli frazeojiləşmiş ifadələrdir.

Aforizmlərin elementar təsviri xarakterli təqdimatından tutmuş mürəkkəb differensial təzahür keyfiyyətlərinə qədər nüfuz etmiş bəzi nəzəri fikirlər diqqətimizi cəlb edərək araşdırdığımız mövzuya düzgün istiqamət almağa imkan yaratmışdır. Bu mülahizələrə görə, aşağıdakı relevant kriterilər: 1) fəlsəfi deyərk sistem – şəxs, zaman, yer şərtlərinə uyğunluq (mən-burda-bu zaman); 2) məntiqi-qrammatik verifikativlik – həqiqətə uyğunluq dərəcəsi; 3) təsdiq / inkarkoqnitivliyi (doğru və ya yalan); 4) müəlliflik / anonimlik münasibətləri; 5) invariantlıq-yeni mənə kəsb etməlik, oppozitivlik; 6) müxtəlif modellilik (binarlıq, reduksiya, eliminasiya, kontaminasiya, adaptasiya, okkasionallıq və s. dəyişiklikləri); 7) konseptual işarəlilik (hadisə və ya situasiya fragmentarlığı) paremiyaların, aforizmlərin ümumi analitik səciyyəsidir.

Məlumdur ki, aforizmlər uzun müddət müxtəlif leksioqrafik mənbələrdə linqvistik-struktur, leksik-üslubi, semantik xüsusiyyətləri və qrammatik-sintaktik parametrlərinin təhlili fonunda qismən tədqiq olunmuşdur. Lakin obrazlı bədii dil müstəvisində aforizmlərin linqvistik əlamətlərinin araşdırması göstərir ki, dilin frazeoloji sisteminin elmi definitiv mahiyyəti və differensial xüsusiyyətləri lazımcə öyrənilməmişdir.

Dilinhəm nominativ - koqnitiv, həm siqnifikativ - situativ parametrlərinə ekvivalentlik nümayiş etdirən bu universal-analitik ifadələr eyni zamanda leksik-qrammatik transsintaksis səviyyələr bağlılığını üzə çıxarırlar. Hər bir dilçiyə məlum olan söz – söz birləşməsi – cümlə – mətn yaruslarıarsında bağlılıqlarüzvi şəkildə dilin frazeoloji vahidlərində nümayiş etdirilir. Eyni zamanda, nitqin lüğət fondunu – fikir ehtiyatını təşkil edən bu dil vahidləri cümlənin “nominativ söz”ə , yənikonseptəcevrilməsini də əyani sübut edir.

Aforizmlərin funksional spesifikasiyasının, onun növlərinin dəqiq bölüşdürülməsi, müəllifli – müəllifsizliyi, digər müdrik ifadələrlə (atalar sözləri və məsəllər, parremiyalar, qanadlı sözlər və s.), ibarələrlə mütənasibliyi, ümumiyyətlə, oxşar və fərqli cəhətləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Eyni zamanda aforizmlərdə 1) paradoksalıq (qısa ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti) – L.İ.Timofeev, S.N.Turaev), 2)aksiomatiklik və ya sübutedilməzlik (Ensiklopedik ədəbiyyat lüğəti), 3) yekunlaşdırıcılıq zərurəti, 4) lakoniklik, 5) ümumiləşdiricilik xüsusiyyətləri bir çox mənbələrdə təkrar vurğulanır. Tam qətiyyətlə onu demək olar ki, son iki: lakoniklik və ümumiləşdiricilik mübahisəsiz olaraq bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən ortaq xüsusiyyətlərdir. Aforizmlərdəaksiomatiklik (sübutetməzlik) keyfiyyətinə gəldikdə isə, N.T.Fedorenko, L.İ.Sokolskaya bu xüsusiyyəti “bədi forma ilə elmi məntiqin harmonik birləşməsi” sayırlar. Görünür, bəzi alimlərin qeyd-şərtsiz qəbul etdiyi və bir qədər sxolastik təsir bağışlayan, “məntiqi sillogizmdən və elmi tezisdən analitik nəticə kimi doğan aforizm” tərifiyuxarıdakı ümumiləşdirici fəlsəfi-aksiomatik mühakimələrəəsaslanır. Aforizmlərin müəllifi məlum paremiya, təsdiqə ehtiyacı olmayan aksiom, məntiqi-əqli nəticə-hökmolmaları barədə və s. təriflər bu mənbələrdən qaynaqlanır.

Hər hansı bir bitmiş fikri ifadə edəncümlə sintaktik və məntiqi modallıq, predikativlik və assertivlik, qrammatik və məntiqi verifikativlik kimi zəruri keyfiyyətlər struktur-semantik bütövlüyə xidmət edərək, dilin koqnitiv mahiyyətini müəyyənləşdirir. Nəzəri dilçiliyə frazeoloji predikativ birləşmə, cümlə-hökm, universal analitik konstruksiya və digər terminoloji definisiylarla məlum olan ifadələrin funksional-məzmun keyfiyyətlərinin öyrənilməsi son dövrlərin linqvistik tədqiqatla-

rının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Aforisik ifadələrin maksimal məntiqi-lingvistik səviyyəsi əsas verir ki, dilin və dil vahidlərinin nəzəri -kateqorial interpretasiyasını, funksional-tətbiqi inkişafını bu dissertasiyanın həcmi çərçivəsində sanballı elmi mənbələr üzrə izlənilsin. İndiyə kimi aforizmlər üzrə aparılmış müvafiq istiqamətli araşdırmalar öz spesifik elmi intensivliyi, adekvat prezumpsiyası ilə bu tədqiqat işinin effektivini artırır.

Filologiya elmləri doktoru, professor İ. Həmidovun rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmalarda dilin universal analitik konstruksiyalarının (UAK-lar) – atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər və digər cümlə tipli frazeoloji dil vahidlərinin lingvistik statusu sistemli şəkildə müəyyənləşdirilərək, onların dil- generativ səciyyələri, maksimal abstraktlılığı, obliqator-kateqorial (mütləq) ekvivalentlikləri, konseptual-okkazional (situativ dəyişmə) özəllikləri, performativ-ritual keyfiyyətləri və bir çox kommunikativ-paradigmatik xüsusiyyətləri professional araşdırmalar obyektinə cəlb edilmişdir.

Aforizmlərin differensial əlamətlərinin tətbiqi dil səviyyələri arasında (leksik-semantik, qrammatik-derivation, üslubi-funksional və s.) daha əyani şəkildə üzə çıxdığını müəyyənləşdirən professor İ. Həmidov aforizm və kanonik cümlə; aforizm və UAK; aforizm və paremiya müqayisəsində obliqator fərqlilikləri təyin edərək öz frazeologiyalıq səviyyəsinə görə aforizmlərin aşağıdakı spesifik-kateqorial göstəricilərə malik olduğunu təsbit edir:

1. Aforizmlər müsbət semantik denotativ-siqnifikativ məzmun, lakin mənfi struktur pragmatik-derivasiya nümayiş etdirirlər.

2. Aforizmlər sintaqmatik sərbəstlik kəsb etsələr də, qrammatik kontekstiyaya uyğunlaşmırlar.

3. Aforizmlər məna-motivləşmə keyfiyyətinə görə kanonik cümlələrə oxşasalar da, paremiyalar kimi metaforik-konseptual əlamətlərinə görə (təsdiq / inkar) sabit semantik məna nümayiş etdirirlər.

2.3. Aforizmlərin frazeo-semantik xüsusiyyətləri

Bəşəriyyətin maddi və mənəvi irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesində, insana həyatı gerçəklikləri dərk etməkdə və təcrübələnməkdə müdrik fikirlərin, ibrətamiz “düşüncə düsturlarının” – aforizmlərin tarixi-mədəni rolu danılmazdır. Məhz bu səbəbdəndilinaforistikifadələrininmənəvi-humanist irskimi qorunub saxlanması, nəzəri-praktik araşdırılması və tətbiqi-tərcümə keyfiyyətlərinin yoxlanılması müasir filologiya elminin, xüsusilə də dilçilik elminin üzərinə düşür.

Araşdırmamızın I fəslindərus dilinin frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin çox çətin və məsuliyyətli iş olduğundan bəhs edərək bu çətinliklərin hər iki dilin frazeoloji lüğət tərkibləri arasındakı müxtəlftransformasiya şərtləri ilə(ekvivalent, analoji-adekvat, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə və s.) bağlı olduğunu diqqətə çatdırmışdıq.

Bildiyimiz kimi, aforizmləruniversal-analitik mahiyyəti ilə filologiya elminin həm ədəbiyyat, həm də dilçilik məsələlərini, tətbiqi-praktik prinsiplərini özündə üzvi şəkildə ehtiva edərəkədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin aprior tədqiqat predmetinə çevrilir. Onların ədəbi nailiyyət müstəvisindən müxtəlf dil prizmalarına nəqli problemibu iki müştərək sahənin yaratdığı funksional imkanlar daxilində həll edilə bilər.

Prof. K.Abdullayevin təbirincə, əgər mətnibəşər mədəniyyətinin təfəkkürfenomeni kimi qəbul etsək, onun yaradıcısını – mental, tarixi və mədəni xüsusiyyətləriöz dilində əks etdirəniunikal şəxsiyyət, dilini isə hikmət xəzinəsinin açarı hesab etmək olar. (?) Doğurdan da, mahiyyətəabstrakt “kəşf”, “ideya”, “açıqlama”, “mühakimə” konseptlərinə uyğun aforizmlərictimai təfəkkürün etiraf və dərk etdiyi hadisələrin, cərəyanların, anlayışların, olayların dildə mətn şəklində reallaşan obyektiv inikası fenomenidir.

Dili kod yaxud işarələr sistemi kimi dəyərləndirən müasirsemiotik dilçilik möv-qeyindən yanaşdıqda, tərcümə dillərarası koddəyişmələr (perekodirovanie) prosesi sayılır. Əgər tərcümə bir dilin işarələr sisteminə uyğun olaraq kodlaşdırılmış informasiyanın digər bir dilin işarələr sistemi vasitəsi ilə ifadə olunması hadisəsidirsə, o zaman aforizmlərin tərcüməsi dillərinrelevant oxşarlıqları sisteminin (leksik, qrammatik, üslubi) nisbi uyğunlaşması əsasında reallaşan

inikasınıninikasıdır.

Frazeo-paremioloji birləşmələr hər bir xalqın milli düşüncə kaloritini, tarixi adət-ənənələrini, nəhayət, dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik normalarını əks etdirir. Aforizm kimi mürəkkəb dil formullarının “koddəyişməsi” dillərarası ən mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesidir və müstəqil işarələr sistemlərinin birgə funksionallığı əsaslanır. “Aforizmlər – təkcə bədii nitqin, ədəbiyyatın, fəlsəfənin vacib tərkibi elementi deyil, həm də insan sivilizasiyasının mühüm təfəkkür əlamətidir. Bu sadalanan keyfiyyətlərin başqa bir dildə qorunub saxlanılması aforizmlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərinin tərcümədə identiklik dərəcəsindən asılıdır.” (Dolinin R.A.) Lakin geniş mənada, beynəlxalq mədəniyyətlərarası kommunikasiya çərçivəsində tərcümə, sadəcə olaraq, bir dilin kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsini anlaşıla bilməz, çünki tərcümə prosesində obrazların yalnız qrafik olaraq deyil, dil elementlərinin xarakteri və sistemi daxilindəki münasibətləri də dəyişir. Aforistik ifadələrin tərcümə problemləri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməsi və seçilmiş aforizmlərin yalnız dərk edilməməsi ilə əlaqəlidir.

Fikrimizcə, aforizmlərin ən başlıca fərqliliyi bütöv bir cümlənin struktur-semantik sabitləşməsi (frazolojiləşməsi) məsələsidir, yəni adi bir cümlənin semantik məntiqi-qrammatik (şəxs, zaman, məkan, səbəb-nəticə və s.) kateqoriallıq, sintaktik bölünməzlik və təkzibedilməzlik təyinatı və daxili sabit konstitutiv- struktura malik olmasıdır, yəni hər hansı bir fikrin konseptual məna abstraksiyasına yüksəlmək qabiliyyəti nəticəsində aforizmləşməsi deməkdir.

Məlumdur ki, bədii tərcümənin çoxsaylı nəzəri və praktik problemlərindən ən mühümü orijinalın milli spesifikliyinin tərcümə dilində yenidən yaradılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, daha parlaq milli spesifikliyə malik əsərlər başqa dilə tərcümə zamanı daha çox itkiyə məruz qalırlar. Buna görə də tərcümə mətni əslində “yenidənqavrama” məhsulu, tərcüməçi isə mədəniyyətlərin dialoqu prosesində vasitəçi kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər nəzərə alsaq ki, mətnin anlaşılması tərcümə prosesinin ən vacib amilidir, onda aydın olur ki, tərcümə edilən mətnin adekvat anlaşılması tərcümənin də ekvivalentliyinin əsasını təşkil edir. Bu zaman ekvivalentlik dedikdə, tərcümə mətninin orijinala bütün semantik səviyyələr üzrə: signifikativ,

denotativ, konnotativ; struktur-praqmatik, bədii-estetik və impressiv cəhətdən uyğunluğu nəzərdə tutulur.

Milli spesifikliyin dildə əsas daşıyıcılarından olan paremio-frazeoloji ifadələrin tərcüməsi həm müəllifin ideya və fikirlərinin tərcümə dilində düzgün ifadə olunması, həm də əsərin mental xarakterinin qorunması baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tərcümədə orijinalın milli özünəməxsusluğu, mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti, məişəti, estetik təsəvvürü ilə bağlı olan orijinaltəbiətinin (sosial-lingvistik, psixolingvistik) həmçinin orijinalın dilinin ən dərin və incə xüsusiyyətlərinin verilməsi, müəllif mövqeyinin ifadəsi olan UAK-ların, o cümlədən, aforizmlərin transformasiyası məsələləri tərcümə nəzəriyyəsinin ən mühüm problemlərindən sayılır. Buna görə həmin problemin effektiv öyrənilməsi yalnız bədii tərcümə nəzəriyyəsinin tətbiqi nəticəsində əldə edilə bilməz. Bir çox tədqiqatlarda paremioloji vahidlər dil faktı kimi deyil, əsasən ədəbi janr kimi götürülür və ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən təhlil olunur. Amma bu əslində dil hadisəsi olduğu üçün biz aforizmlərin semantik məna qruplarını araşdırarkən iki semantik qrup müşahidə edirik:

1.Fəlsəfi aforizmlər(aforizm-təriflər və ya aksiomlar);

2.Didaktik aforizmlər (öyüdlər).

1.Fəlsəfi aforizm – insan, həyat, dünya, cəmiyyət, tarix və bu kimi fəlsəfi məfhumlara yanaşma prinsiplərini tamamilə yığcamlaşdıran, müxtəlif düşüncə spektrlərini ümumiləşdirən, əbədi binar (ikiüzlü) “nə nədir?”, “kim kimdir?” tipli sualları konkret cavablandıran və ya hər cür qarışıq situasiyalara aydınlıq gətirən ən zəruri birmənalı tərif (aksiom) deməkdir. “Hərb və sülh” romanından seçilmiş nümunələrə diqqət yetirək:

1) “Война есть наитруднейшее подчинение свободы человека законам бога” – “Müharibə – insan azad fikirliliyinin Allah qanunlarına ən dözülməz mütiliyidir.” (XI, 291)

2) “Простота есть покорность богу” – “Sadəlik–Allahı itaətkarlıqdır.” (XI,299);

3) “Освобождение себя от труда есть преступление” – “Özünü zəhmətdən azad etməkcinayətdir.” (XI,301)

2. Didaktik aforizm – məqsədyönlü olaraq istifadə edilən, müdriklik funksiyası daşıyan, çoxprizmalı “harda, nə vaxt, necə, nə üçün” suallarını lakonik cavablandırmağa çalışan, sabit struktur-semantik kateqoriallığı ehtiva edən, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətli ifadədir. Bu tipli dil vahidləri konseptuallıq kəsb etmiş, predikativ (sintaktik) vahidlər qismində izolə olunmuş müxtəlifmüəllifli hazır fikir ehtiyatıdır:

1) “Человек подобен дроби: в знаменателе то, что он о себе думает, в числителе то, что он есть на самом деле. Чем больше знаменатель, тем меньше дробь.” (“Hərb və sülh”, XII, 63). – “İnsan bir kəsir xəttikimidir, məxrəcdə onunözü haqqında düşündükləri, surətdə isə həqiqətdə kim olduğudur. Məxrəc nə qədər böyükdürsə, kəsir qədər kiçikdir.”

2) “Время проходит, но сказанное во время и на месте слово остается.” – “Zaman ötür, amma vaxtında və yerində deyilən söz qalır.”

3) “Счастье не в том, чтобы делать всегда, что хочешь, а в том, чтобы всегда хотеть того, чего делаешь.” – “Xoşbəxtlik istədiyini eləməkdə deyil, əksinə, elədiyini istəməkdir.”

Aforizmlərin işlənmə yerinə görə də iki növü var: 1) Hər hansı bir mətndən götürülmüş (müstəqil olmayan) – tərkibi aforizmlər və 2) ayrıca bir mətn kimi yaradılmış – müstəqil aforizmlər. (Demək lazımdır ki, daha çox müstəqil aforizmlər müəllifin şəxsi mövqeyini ifadə edir, mətndən götürülmüş tərkibi aforizmlər isə əksər hallarda hər hansı bir obrazın dilindən səslənir və ola bilsin ki, bir çox hallarda müəllifin mövqeyini ifadə etməsin.

Bəzi elmi tədqiqatlarda aforizmlərin bu ikili funksional-semantik təbiətini əsas tutaraq: 1) aforizm – hər hansı əsərin daxili məziyyətlərindən irəli gələn ümumiləşdirici fikirdir; 2) aforizm – özü sərbəst mətn kimi düşünülərək yaradılan fikirdir kimimüvafiq rəylər formalaşmışdır.

Metodik – praktiki ədəbiyyatda bu rəylər kateqorial yanaşma tələb olunur. Bu zaman aforizmlərin həm xüsusi mətn kimi tekstologiyada, həm də dilin frazeoloji vahidləri sırasında frazeologiyada öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Məhz belə fərqli yanaşmalar aforizmlərin tərcümə problemlərinə də bir qədər öz mənfi təsirini göstərir. Müasir filologiya elmində aforizmlərin tərcüməsi ilə bağlı konkret və yekun

elmi-nəzəri konsepsiyanın olmaması da bununla əlaqəlidir.

Aforizmi xüsusi mətn kimi tədqiq edən alimlər (???) onu tərcümənin mətn vahidi kimi (identik metodun istifadəsini əsas götürmək şərtlə) məqbul vahid sayırlar. Bir neçə sadə cümlənin bir bütöv frazeoloji semantiklik kəsb etməsi hesabına qazanılan sabitmikromətn meydana gəlir və bu mikromətnfrazeoloji ifadələrin lakonikliyinə rəğmən, quruluşca geniş tərkibliliyə malik olur və belə birləşmələri tərəddüdsüz aforistik mikromətn adlandırmaq olar:

1) «Жизнь есть все. Жизнь есть бог. Все перемещается и движется, и это движение есть бог... Любить жизнь, любить бога. Труднее и блаженнее всего любить эту жизнь в своих страданиях, в безвинности страданий» (XII, 158)

2) «Любовь мешает смерти. Любовь есть жизнь. Все, все, что я понимаю, я понимаю только потому, что люблю. Все есть, все существует только потому, что я люблю... Любовь есть бог, и умереть, – значит мне, частице любви, вернуться к общему и вечному источнику...». (XII, 63—64).

İstər aforizm – müstəqil mətn, istərsə də hər hansı bir mətndən çıxarılmış aforizm (sitat-aforizm)tərcümə prosesində identik transformasiyaya məruz qalır. Bu identiklik metodu bir aforizmin iki və daha çox dilə tərcüməsindən alınan müxtəlifdillilik paralellərində də gözlənilir. Demək olar ki, “tərcümənin tərcüməsi” zamanı identiklik metodu əsasında mətn vahidi kimi qəbul edilən aforizmtərkibilik və ya müstəqillik xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, eyni təsirəməruz qalır.

Buna görə də aforistik ifadələri düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara kompleks şəkildə riayət edilməlidir:

1. Tərcümə olunacaq mətni və ya aforizmi tam başa düşməli və fərqləndirməli;
2. Orijinalda təsvir olunan xalqın həyat təcrübəsini və millitəfəkkürünü, psixologiyasını təşkil edən xüsusiyyətləri dərinlənməli;
3. Tərcümə prosesində aforizmlərin dil və üslub məsələlərinə dərinlənməli diqqət yetirməli;
4. Hər iki dilə: TD və İD-ə məxsus istifadə və təsvir vasitələrindən düzgün istifadə etməli;

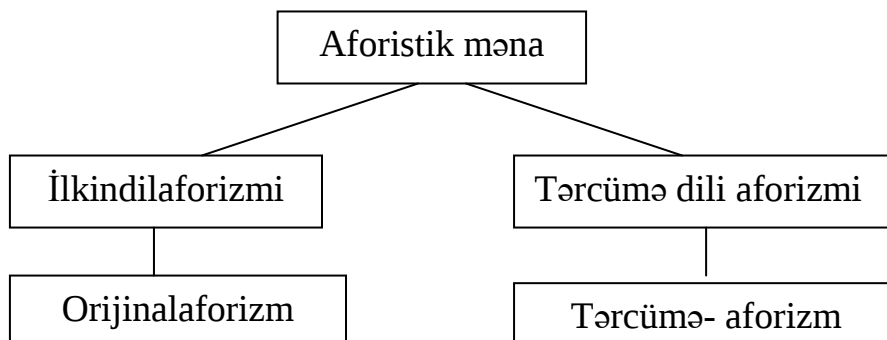
5. Aforizmin tərcüməsində onların birinci növbədə orijinal məzmun ekvivalentlərindən istifadə etməyi bacarmalı, eyni zamanda digər tərcümə üsullarından yararlanmalı;

6. Mətnin aparıcı kontekstindən uzaqlaşmamalı, eyni zamandatərcümə olunduğu dilin (TD) tələblərinə cavab verməli.

Hər bir dil bu və ya digər aforizmi özünəməxsus şəkildə təqdim edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqli semantik-tipoloji xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə öyrənməyə borcludur.

A.V.Fyodorov “Bədii tərcümə haqqında...” adlı kitabında yazır ki, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını arasında yalnız o zaman tam uyurluq yarana bilər ki, həmin prosesin filoloji əsasları öyrənilsin. O, “filoloji əsaslar” dedikdə tərcümə prosesinin linqvistik aspektdən öyrənilməsini nəzərdə tutur. Yəni tərcümə olunan, həm də tərcümə olunmuş dillərin müfəssəl lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu, dil vasitələrinin üslubi xüsusiyyətlərini müqayisə etmək – ortaya çıxan problemlərin ümumi və fərqli cəhətlərinə görə müəyyənləşdirilməsidir. Fyodorov fikrini davam etdirərək yazır: “Orijinalın məzmunu öz-özünə deyil, yalnız forma və ifadə edildiyi dil vasitələri ilə vəhdətdə mövcuddur. Məna hansısa rənglərin, xətlərin, təbiət və musiqi səslərinin köməyi ilə yox, yalnız bir dilin vahidlərinin vasitəsi ilə başqa dildə ifadə oluna bilər... Orijinal mətnlə tərcümə mətninin ekvivalentliyi ilk növbədə mənbənin nəzərdə tutduğu məqsədi (konkret olaraq bilik, informasiya, bədii təxəyyül və s.) düzgün çatdırmaqdır.”[]

Beləliklə, aforizmlərin tərcüməsinin linqvistik əsasları orijinal məndəki mənanın tərcümə dilində yenidən ifadə etmək olduğuna görə həmin prosesi bu funksionallıqla müşahidə etmək olar:

Göründüyü kimi, aforistik mənanın saxlanması və ötürülməsi üçün funksional baxımdan iki dil arasında aforizmlərin dominant (fəlsəfi və ya didaktik) xüsusiyyətlərinin: 1) ümumiləşdiricilik, 2) tərifvericilik (aksiomatiklik), 3) paradoksalq (hər adamın ağına gəlməyən), 4) ikiüzlülük – kim? kimdir/necədir? və yanə? nədir/necədir?, 5) insan, məkan, zaman – kateqorial məntiqi-fəlsəfi vəhdət, 7) üslubi neytrallıq (birbaşlıq), 6) işarəvurmaqlıq (eyhamlılıq) və s. kimi xassələrin tərcümədə tam çatdırılması tərcümə prosesinin əsasını təşkil edir və tərcümənin lingvistik keyfiyyətliliyinin qarantıdır.

Konkret mətn formasında reallaşan dil vasitələrinin funksiyalarını dəqiqləşdirməyə çalışaraq İD-in (ilkin dil) kommunikativ situasiya, məzmun-üslub problemlərinin TD-də (tərcümə dili) necə əks olunmasına diqqət yetirmək lazımdır. Orijinalın məzmunu öz-özünə deyil, yalnız forma və ifadə edildiyi dil vasitələri ilə vəhdətdə mövcuddur. “Məna hansısa rənglərin, xətlərin, təbiət və musiqi səslərinin köməyi ilə yox, yalnız bir dilvahidlərinin vasitəsi ilə başqa dildə ifadə oluna bilər.” (?) Orijinal mətnlə tərcümə mətninin ekvivalentliyi ilk növbədə mənbənin nəzərdə tutduğu məqsədi (konkret olaraq bilik, informasiya, bədii təxəyyül və s.) düzgün çatdırmaqdır.

Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə əlavə olaraq: 1) bəzi hallarda anonimliyi ilə; 2) lakonikliyi ilə; 3) yekunlaşdırıcılıq məntiqi ilə; 4) qiymətvericilik düşüncəsi ilə; 5) didaktiklik məzmunu ilə və s. aforizmlərin universal məna ekvivalentinin çatdırılması deməkdir. Aforistik mətnin struktur-semantik təşkilinin, kompozisiya – lingvostilistik özəlliklərinin tərcümədə verilməsi müəyyən nəzəri transformativ platforma tələb edir.

Doğrudur, öz universal-analitik təbiəti ilə aforizmlər bədii tərcümə nəzəriyyəsinin müəyyən kateqoriyalarına əsasən tərcümə edilir, lakin təcrübə göstərir ki, aforizmlərin tərcüməsi üçün optimal nəzəriyyənin yaradılmasına xüsusi ehtiyac vardır. “Tərcüməçi sərbəstliyinin həddü ilkin tərcümə mətninin kodunu anlamaq səviyyəsi ilə tərs mütənasibdir” – (sitat). “Hərb və sülh” romanının spesifik dil keyfiyyətlərindən sayılan cümlə tipli frazeoloji ifadələrinin xarakterik məzmun sabitliyi, quruluş differensiallığı, analitik düşüncə universallığı, ümumiləşdiriciliyi və

konseptuallığı frazeoloji evrisemiklikdən xəbər verir. Tərcümə zamanı milli dünyagörüşlərini (rus, fransız və digər xalqların nümayəndələrinin simasında) və insanları dünyaya fərdi baxışlarını əks etdirən və müstəqil mental sistemləri xüsusi lingvistik aprobasiyalarla (cümlə, mətn) təsdiq etdirən aforizmlər ifadə olunduqları dillərin qarşılıqlı təsir prosesini də idarə edir. Buna görə də tərcümə edilmiş aforizm əslində “yenidənqavrama” məhsulu, tərcüməçi isə mədəniyyətlərin dialoqu prosesində vasitəçi kimi qiymətləndirilir.

Əgər nəzərə alsaq ki, aforistik mətnin anlaşılması tərcümə prosesinin ən vacib hissəsidir, onda aydın olur ki, tərcümə edilən aforizmin adekvat anlaşılması tərcümənin də ekvivalentliyinin əsasını təşkil edir. Bu zaman ekvivalentlik dedikdə, tərcümə mətninin orijinala həm semantik səviyyələr üzrə: signifikativ, denotativ, konnotativ; həm də struktur-praqmatik, bədii-estetik və impressiv cəhətlərdən uyğunluğu nəzərdə tutulur.

Bu problemin vacibliyini rus və Qərb tərcümə məktəblərinin yaradıcılarından sayılan A.V.Fyodrov, V.V.Komissarov, V.Rossel, V.Bloje və b., Azərbaycan milli tərcümə sənətinin xadimləri – M.Arif, M.Cəfər, C.Baxış, B.Tahirbəyov, V.Qafarov və digər dilçi və ədəbiyyatşünaslar və bədii tərcümə nəzəriyyəçiləri də öz əsərlərində xüsusi olaraq vurğulamışlar.

“Dilin yüksək bədii keyfiyyətinin zəruri şərti olan milli realiyalar və digər spesifikasiyeni zamanda (o dildə yazan) müəllif istedadının zənginlik göstəricisi sayılır. Tərcümə prosesində müəllifin dilinin təkrarsız milli xüsusiyyətlərini açmadan onun yaratdığı obrazların milli özünəməxsusluğunu da ifadə etmək qeyri-mümkün olar.”

Müasir dövrdə mədəni əlaqələrin və ədəbi prosesin onların mahiyyətini təhrif edən ideoloji ehkamlardan azad olduğu bir zamanda dillərin və ədəbiyyatların həqiqi qarşılıqlı təsir mənzərəsinin aforizmlərdə əks etdirməsi xüsusilə aktual xarakter almışdır. Aforizmlərin tərcüməsi ilə bağlı meydana çıxan problemləri araşdırmaq və düzgün nəticə çıxarmaq üçün biz böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyun yaradıcılığına və onun Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “Hərb və sülh” romanının mətninə müraciət etmişik.

Bu əsərin dili həm müəllif təhkiyəsi, həm də surətlərin nitqi səviyyəsində paremio-frazeoloji vahidlərin semantik və üslubi cəhətdən rəngarəng nümunələri ilə (atalar sözləri, paremiyalar, aforizmlər, qanadlı ifadələr və s.) zəngindir. Yazıçının məqsədyönlü şəkildə işlətdiyi aforizmlərlə zəngin olan roman rus xalqının mənəvi dünyasını, ruhunu bütün dərinliyi ilə nümayiş etdirən ifadələr vasitəsilə rus dilinin milli özəlliklərini tam genişliyi ilə əks etdirir. Buna görə də romanın tərcüməsində paremioloji vahidlərin “koddəyişməsi” hər iki dildə universal-analitik konstruksiyalar müxtəlifliyi ilə ifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdəki frazeo-paremioloji vahidlərin müxtəlifliyi və çoxsaylı nümunələrinin son dərəcə mürəkkəb tərcümə işi barədə araşdırmamızın I fəslində bəhs edilmişdir.

Frazeo-paremioloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı ümumi nəzəri mülahizələri “Hərb və sülh” əsərində aforizmlərin tərcüməsində tətbiq etsək, görərik ki, tərcümənin orijinala nə dərəcədə uyğun olub-olmaması xeyli dərəcədə məhz bu tipli ifadələrin leksik-semantik, struktur-sintaktik özəlliklərinin düzgün əks etdirilməsindən asılıdır. Daha doğrusu, keyfiyyətli tərcümə tərcüməçinin hər iki dilin frazeoloji vahidlər sistemini mükəmməl bilməsini tələb edir.

Həmin vahidlərin tərcüməsinin orijinala uyğunluğu həm də tərcüməçinin böyük Tolstoyun fikir dünyasına daxil ola bilmək imkanı ilə ölçülür. L.N.Tolstoy yaradıcılığının bütün parametrləri kimi bədii dilin zənginliyinə görə də dahidir və buna görə də onun hələ XIX əsrdən bəri (1882) Azərbaycan dilinə çevrilmiş bütün əsərlərinin tərcümə mətnləri öz yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmişdir. Bu dəyərləndirməni eyni zamanda “Hərb və sülh” romanındakı UAK-ların hər bir differensial növünün tərcüməsinə də aid etmək olar. Xüsusilə Tolstoy aforizmlərinin tərcüməsində orijinalın məna dərinliyini, bədii ifadə potensialını oxucuya olduğu kimi çatdırılması olduqca çətin bir vəzifə olaraq tərcüməçidən istedad, dil bilgisi və bacarıqla yanaşı həm də geniş dünyagörüşü, gərgin zəhmət tələb edir, çünki böyük yazıçının yaradıcılıq leytmotivi sayılan bu lakonik kəlamları da tərcümə də orijinala yaxın keyfiyyətə malik olmalıdır.

Fikrimizcə, uğurlu tərcümənin əsas göstəricilərindən biri də aforizmlərin

tərcümə edildiyi dildə yeni həyat qazanmasındadır. Təbii ki, böyük fikirlərin lakonik ifadəsi olan aforizmləri dərinlən anlamaq və düzgün tərcümə etmək üçün əsas şərt hər iki dili mükəmməl bilməkdir. Hər bir dil bu və ya digər aforizmi “özünəməxsus şəkildə dərk edir”. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı münasibətləri ətraflı və dərinlən öyrənməyə borcludur. Bir sözlə, tərcümə olunan ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr həm orijinal zəmindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə Azərbaycan dilinin oxucusu arasında nəzərə çarpacaq ögeyli olmalıdır. Bundan əlavə, həm müəllif düşüncəsinin psixoloji məqamlarının milli özünəməxsusluğunu, həm də milli estetik idealın ilk baxışdan gözə görünməyən cəhətlərinin tərcümə mətnində ustalıqla əks etdirilməsi tərcüməçiyə orijinalın ideya-bədii zirvəsini fəth etmək imkanı verir.

S.İ. Ojeqovun “Tərcüməçilər əsasən dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər, belə ki, əksər hallarda frazeologizmləri başqa bir dildə olduğu kimi ifadə etmək mümkün olmur və çox zaman mənasız, gülünc bir ibarə alınır ” – fikrini təsdiqləməklə bəzi rustədqiqatçıları, o cümlədən S.İ. Abakumov, A.A. Reformatski, L.A. Bulaxovski, E.İ. Levintova, Y.M. Volf, M. Ruzikulova, A. Arnold və başqaları frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə adekvat tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edirlər və bunun səbəbini həmin dillərin spesifik frazeologiyilik səciyyəsi ilə əlaqələndirirlər və ya frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini özünəməxsus şəkildə əks etdirməsi ilə izah edirlər.

2.4. Aforizmlərin tərcümə özəllikləri barədə nəzəri müddəalar

L.N. Tolstoyun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi Rusiya – Azərbaycan professional filoloji əlaqələrində çox mühüm yer tutur. Hələ böyük yazıçının sağlığında başlayan bu proses XX əsrin ortalarında ən yüksək səviyyəyə çatmışdır və bu gün də uğurla davam etdirilir.

L.N. Tolstoyun hər bir əsərində istifadə etdiyi bədii priyomların güclü ifadə vasitəsinə çevrilən paremio-frazeoloji ifadələr həm mətn daxili şəraitin (müəllifin dili), həm də mətn xarici reallıqların (rus dili) arasında münasibətlərin mütənəsblik ölçüsü vahidləri kimi çıxış edirlər. “Hərb və sülh” romanında da öz ifadəsini tapmış həyat,

müharibə və sülh barədə müəllifin bədii-fəlsəfi konsepsiyasının, eyni zamanda obrazların daxili aləminin və real həyatın ən dərin qatlarının maksimal dərəcədə əks etdirilməsi üçün bədii dilin dərinlik əmsalı olan paremio-frazeoloji ifadələrdən ustalıqla istifadə edilmişdir.

Tolstoyun bədii yaradıcılığının fundamental tədqiqinə həsr olunmuş elmi araşdırmalar o qədər geniş əhatəlidir ki, bəzən bu biblioqrafik zənginlik içərisindən konkret bizim mövzuya dair zəruri nümunələri seçmək çox çətin olur. Lakin bu tədqiqatların çoxunda paremioloji vahidlər dil faktı kimi deyil, əsasən ədəbi janr kimi götürülür və yalnız ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən təhlil olunur. Hətta “Hərb və sülh”də aforizmləri “bir cümləyə sıxışmış roman - ifadə”, “roman içində roman” və sair bu kimi epitetlər vasitəsilə təqdim etməklə bu faktı daha da qabartmağa müvəffəq olmuşlar.

Amma romanda müşahidə olunan paremio-frazeoloji bolluğun əslində propozisional dil hadisəsi olduğu səbəbindən biz onların müxtəlif semantik mənə qruplarını, funksional-üslubi tipologiyasını üzə çıxarmağa çalışaraq, bu məsələdə özünəməxsus şəkildə köməyimizə çatan tərcümə mətninin spesifik problemlərini araşdırmaya cəlb etmişik. İlk növbədə öz universal ifadə forması, analitik ümumiləşdiricilik mexanizmi ilə dilçilərin diqqətini çəkən aforizmlər həm də tərcümə özəllikləri ilə fərqlənirlər. Onu demək lazımdır ki, aforizmlərin tərcüməsi prosesində nəinki təcrübəsiz, hətta təcrübəli tərcüməçilər də ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu sabit semantik məzmunlu linqvistik differensiallığın, frazeoloji mətn-quruluş korrelyatlığının düzgün anlaşılmaması nəticəsində aforizmlərin yalnız tərcüməsini verirlər. Məhz bu cəhətdən Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi materialları müstəvisində frazeo-paremioloji ifadələrin – universal analitik konstruksiyaların tərcümə keyfiyyətini öyrənmək daha məqsədə uyğun sayılmalıdır.

Fikrimizcə, tərcümə mətninin orijinal mənbəyə maksimal bənzərliyini – yəni semantik və pragmatik eyniliyini əks etdirməklə bərabər sərbəst tərcümə anlayışını da özündə birləşdirən transformativ uyğunluqlar sistemini xatırlamaq yerinə düşərdi: 1. Ek-vivalent uyğunluq; 2. Adekvat uyğunluq; 3. Təsviri uyğunluq. Belə ki, aforizmlərin

tərcüməsinin optimal texnologiyası mətnin bədii tərcüməninə həz bu üç əsas kriteriyasına uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Eyni zamanda bizim əsas məqsədimiz aforizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarət olduğu üçün tədqiqat işi a) mətn nəzəriyyəsinə, b) mətn konsepsiyasına, c) mətn semantikasına, ç) implisit məna nəzəriyyəsinə, d) tərcümə nəzəriyyəsinə – bir sözlə, dilçiliyin (tətbiqi, kommunikativ, mətnşünaslıq və s.) bütövlükdə müvafiq nəzəri mənbələrinə istinadən istiqamətləndirilmişdir. L.N.Tolstoyun həcmcə ən böyük əsəri olan “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə keyfiyyətli, yüksək peşəkar səviyyəli tərcüməsinin bu fikrimizi əyani şəkildə təsdiqləyəcəyi qətiyyətdəyik. Məlumdur ki, istənilən tərcümə növündə ən azı iki dilin mövcudluğu və yəni iki dil sistemi arasında uyarlıqların implisitləşdirilməsi vacib şərt kimi qoyulur. “Hərb və sülh” romanında Tolstoyun məqsədyönlü şəkildə fransız dilindən istifadə etməsi müəyyən çətinliklər yaratmaqla bərabər, əsərə xüsusi dil koloriti gətirmişdir.

Dilçi və tərcüməçilərin marağına səbəb olan ən vacib məsələ aforizmlərin kiçik həcmli adi mətnlərdən fərqləndirilməsi məsələsidir. Müasir dilçiliyin elmi nailiyyətləri sırasında tekstologiya sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər də vardır və bu, minimal tekstlərin (minimalizmlər) məzmun mahiyyəti və linqvistik parametrləri ilə aforizmlərin analoji keyfiyyətlərinin obyektiv müqayisə edilərək fərqləndirilməsidir. Aforizmlərin struktur-kompozisiya, leksik-semantik özəlliklərini araşdıran mütəxəssislərin gəldiyi qənaət budur ki, hər bir aforizm kiçik həcmli mətn olsa da, hər bir kiçik həcmli mətn aforizm deyil.

Nümunələrə diqqət yetirək: 1) «Любовь мешает смерти. Любовь есть жизнь. Все, все, что я понимаю, я понимаю только потому, что люблю. Все есть, все существует только потому, что я люблю... Любовь есть бог, и умереть, значит мне, частице любви, вернуться к общему и вечному источнику...». (XII, 63-64) “Məhəbbət ölümə mane olur. Məhəbbət həyat deməkdir. Hər şey, hər şey ki mən anlayıram, hamısını ona görə anlayıram ki, mən sevirəm. Yalnız sevdiyim üçün hər

şey mövcuddur, hər şey yaşayır. Hər şey ancaq məhəbbətə bağlıdır. Məhəbbət allahdır, ölüm isə o deməkdir ki, məhəbbətin bir hissəciyi olan mən ümumi və əbədi mənbəyə qayıtmalıyam.”(IV cild, səh. 75)

Göründüyü kimi, nümunədəki lakonik düşüncə tərz, məntiqi interpretasiya və ya elmi analiz cəhdinin bədii abstraksiyada uzaq fəlsəfə üzrə mühazirə mətninə oxşadığını – yəni aforizmlənmədiyini sübut edir.

Çevirmə zamanı aforizmlərin struktur-semantik keyfiyyətlərinin kompleks təhlili əsasında onların optimal tərcüməsinə nail olmaq nəticə etibarilə bədii transformasiya nəzəriyyəsinə görə korrelyasiya əməliyyatıdır. Transformasiya korrelyasiyası seçilmiş tərcümə modellərinin müəyyən imkanları ilə aforizmlərin lingvostilistik xüsusiyyətlərinin müqayisə edilməsi deməkdir. Aforizmlərin lingvostilistik əlamətlərinə onların qrammatik, leksik, intonasiya-kommunikativ, fonetik-ritmik, üslubi-praqmatik xüsusiyyətlərinin cəmi kimi yanaşsaq, tərcümədə koherensiya (məzmun-semantik və struktur vəhdət) problemini tamamilə həll etmək mümkündür. Yəni tərcümədə aforizmin koqnitiv dil ifadəsiyəlniz onun lakonizmi ilə mütləq vəhdətdə götürülməlidir.

Tərcümədə aforizmlərin mətninin təkcə struktur-kompozision təşkilinin deyil, həm də semantik-lingvostilistik tərkibinin adekvat verilməsi mövcud problemin həlli məsələsində müəyyən dolğun təsəvvürlər yaradır. Problemin optimal həlli üçün aforizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin TD-də tam əks olunması aşağıdakı hallarda mümkündür:

1. Aforizmlərin lakonikliyinə, yəni onların bədii-estetik formasının maksimal şəkildə saxlanıldığıda;

2. Aforizmlərin lingvistik - koqnitiv representasiyasının xüsusi təqdiminə nail olunduqda;

3. Aforizmlərin kommunikativ-funksional keyfiyyətlərinin kompleks nəzərə alındığıda.

Aforizmlərin mətn koqzeiyası (semantik birliyini təşkil edən qrammatik əlaqələr) tərcümədə a) təkrarlar-rekurens, mətn forikası, parafraz, parallelizm; b) mətn sıxlığı, ellipsis, proforma; c) morfoloji və sintaktik bağlılıq və bu kimi zəruri əlamətləri tam izləndiyi təqdirdə uğurlu tərcümədən danışmaq olur.

Linqvistlər və tərcüməçilər aforizmlərin sətiraltı mənasının mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün minimal mətnin struktur-semantik modellərindən istifadə edirlər. Bu minimal mətn modellərinin yuxarıda haqqında bəhs etdiyimizə) müəllifin başqa müəlliflərdən gətirdiyi aforizmlərdən (sitatlar) və b)müəllifin özünə məxsus olan aforizmlərdən ibarət olduğunubir daha diqqət mərkəzinə çəkərək hər iki mikromətnin spesifik tərcümə metoduna əsasən transformasiya edilə bilmək imkanından yararlanmaq təklif olunur.

“Hərb və sülh” əsərində başqa müəlliflərə və mənbələrə məxsus aforizmlərin tərcümə problemləri barədə onu demək lazımdır ki, Tolstoyun xüsusi məharətlə istifadə etdiyi bu tipli aforizmlər əsasən o dövrdə elitar və yüksəkziyalıtəbəqəyə məlum olan dillərdən (yunan, latın, italyan, alman, fransız və s.) seçilərək tərcümə edilmiş, yaxud qədim slavyan dilli mənbələrdən (bolqar, makedon və s.) götürülmüş məşhur fikirlərdir. Maraqlıdır ki, ədəbi-tarixi mənbələrdəbu tipli ibarələrin əksəriyyətinin Tolstoyun özünün tərcümə etməsi barədə məlumatlar kifayət qədərdir və belə aforizm-tərcümələrinəsərdə uğurlu tətbiqi ilk növbədə “Hərb və sülh”ün orijinal mətninin etno-kulturoloji, milli-konseptual və ictimai-fəlsəfi mahiyyətini artırmışdır.

Verilmiş nümunələri müqayisə edərək, eyni zamanda “tərcümənin tərcüməsi” probleminə də aydınlıq gətirmək araşdırmamız üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır: Napoleon Bonaparta məxsus kəlamınrusca: «От величественного до смешного только один шаг» (“Война и мир”.том IV, стр. 171); Azərbaycanca: “Böyüklüklə gülünlük arasında ancaq bir addım məsafə vardır.”(“Hərb və sülh”. IV cild, səh. 191) variantlarında həm ilkin TD, həm də “tərcümənin tərcüməsində” aforistik relevantlıq keyfiyyətləri ardıcıl olaraq izlənmişdir. Tolstoyun yüksək “tərcüməçiliyi” və ya ikinci müəllifliyi barədə heç bir şübhə doğurmayan bu nümunələrin yazıçının bədii konsepsiyası ilə səsleşdiyini və tərcümənin orijinalamütləq oxşarlığına nail olunduğunu müşahidə edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən “tərcümənin tərcüməsi” problemi həmişə öz semantik kateqoriallığı ilə mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş, bu barədə qiymətli fikirlər söylənmişdir. Bu məsələ haqqında Tolstoyun öz fikri daha yaradıcı təsir bağışlayır: “Hətta anonim tərcüməçilər belə orijinala

hörmətlə yanaşmalı, böyük məsuliyyət daşılmalı, tərcümədə bukvalizmdən (hərfbəhərflə ya hərfi tərcümə) qaçmalıdır”.

Məlumdur ki, Tolstoyun qədim Roma və yunan əfsanələrindən, rus folklorundan, Bibliyadan və onunla bağlı kilsə ədəbiyyatından, eləcə də fransız dilidaxil olmaqla bir çox dillərdən gətirdiyi iqtibaslıyazıçının yaradıcılıq uğurlarında böyük rol oynamışdır. V.Q.Çernışevski bu detallı belə qiymətləndirirdi ki, Tolstoyun dühasının gücündünyavərus ədəbi məxəzlərini dərinlən bilməkdən irəliləyir və məhz “o, insan qəlbinin dialektikasını kəşf etmişdir”.[] (Yeri gəlmişkən bildirək ki, qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya Rusiyada ən çox oxunan kitablardan biriolduğu üçün rus dilindəkiparemiio-frazeoloji ifadələrin,xüsusilə də aforizmlərin böyük hissəsi Bibliyadan qaynaqlanmışdır. Lakin Bibliyadan götürülmüş bibleizmlərlə yanaşımüəllif aforizmləri (Tolstoy özü başda olmaqla digər məşhur rus ədiblərinin aforizmləridünya paremiologiyasının zənginləşməsinə xidmət etmişdir.) həm rus ədəbiyyatının, həm də dilinin bədii paremioloji təfəkkür və məntiqi-tarixi inkişafının göstəriciləridir vədemək olar ki, Rusiyada və dünyada, o cümlədən Azərbaycanda da orta və ali məktəb dərsləklərində daim iqtibas şəkilndə metodiki-illüstrativ nümunəkimiistifadə olunmuşlar.

Təbii ki, “Hərb və sülh” romanını belə tərcümə kəlamları ilə zənginləşdirən müəllif öz dövrünə qədərki tərcümə irsi və tərcümə dili kriteriyaları ilə yaxından tanış idi və o həmyazıçının, həm də tərcüməçinin geniş filoloji savada malik olmasının gərəkliyini xüsusi vurğulayırdı. Tolstoy öz məktublarında bildirirdi ki, dilin və mədəniyyətin inkişafında tərcüməçilərin rolu layiqli qiymətini almalıdır.

A.Puşkinin məşhur aforizmində deyilmiş – “Tərcüməçilər mədəniyyətin poçt atlarıdır”– fikrini Tolstoy da təsdiqləyərək bir çox ədəbi səciyyəli məktublarında Rusiyanın klassik söz sənətkarlarından Epifani, Maksim Grek, M.V.Lomonosov, V.A.Trediakovski, V.V.Jukovski kimi ədiblərin adlarını hörmətlə çəkir, fəxrlə bildirir ki,məhz bu sənətkarların yüksək istedadı sayəsində antik ədəbiyyat nümunələrinin rus dilinə tərcümələridünya səviyyəsində dayanır. Tərcümə sənətində tərcüməçi məsuliyyətini ən vacib amil sayan Tolstoyun özünə məxsus tərcümələrdə – “Bibliyanın dörd kitabı” əsərində və Ezopun təmsil-nağıllarında tərcümə sənətinin ən

vacib şərtlərinə məsuliyyətlə yanaşılır və bu faktor onun tərcümələrinin keyfiyyəti üçün etibarlı təminatçı rolu oynayır. Fikrimizcə, bu “tərcüməçi məsuliyyəti” ifadəsi tərcümə mətninin orijinal mənbəyə ekvivalentliyini – yəni transformasiyanın semantik və pragmatik uyurluğunu əks etdirməklə bərabər, özündə sərbəst tərcümə anlayışını da ehtiva edir, belə ki, Tolstoy üçün tərcümə həm də yazıçının sənət məşğələsinin ölçü vasitəsidir:

“Birinci halda, əgər yazıçının böyüklüyünü yoxlamaq istəyirsənsə, onun başqa dildən etdiyi tərcümənin keyfiyyətinə bax; ikinci halda, yazıçının öz əsəri dənə başqa dillə rahat və itkisiz tərcümə olunursa, deməli, o, uğurlu yazıçıdır. Yazıçı üçün dilin ədəbi missiyası onun ictimai funksiyası qədər böyük və zəruridir.”[] O, jurnalist F.G. Muskatblitlə ədəbi söhbətlərində vurğulayırdı ki, ilkin mətnin müəllifinin fikri ilə tərcümə mətninin müəllifinin fikrini müqayisə etməyi bacaran, yüksək təyinatlı dilçilər səviyyəsinə və bu müqayisəni reallaşdıran zəngin leksikoqrafiyaya malik olmaq hər bir ölkə üçün əvəzedilməz humanitar dövlətçilik göstəricisi sayılır. (V.Y. Laşkinin “Tolstoyun intervyu və söhbətlərindən”. M., “Sovremennik”, 1986, I nəşr) Ümumiyyətlə, Tolstoya görə, yaradıcı tərcüməçilər öz böyük əməyi ilə həm xalqına, həm də ölkəsinə şərəflə xidmət edən şəxsiyyətlərdir.

FƏSİL 3. AFORİZMLƏR VƏ TƏRCÜMƏ

3.1. Aforizmlərin tərcümə özəllikləri

Əgər dilin insanlar arasında ictimaiünsiyyət vasitəçiliyi funksiyası dilçilər tərəfindən birmənalı olaraq təsdiqlənsə, eyni qətiyyətlə uğurlu tərcümənidə xalqlar arasında beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi təqdir etmək lazımdır.

Frazeo-paremioloji ifadələrin tərcüməsi, özgəbir mədəniyyətin, yəni bir dilin inceliklərinə bələd olmaqla bərabər, onu yaradan və ya istifadə edən müəllifin məqsədini, eləcə də mətnin dil və ədəbi kontekstini anlamağı tələb edən incə və mürekkəb əməliyyatdır. Əgər atalar sözü xalq müdrikliyini, ictimai əxlaq dəyərlərini əks etdirsə, aforizmlər konkret müəllifin fərdi təfəkkür dərinliyini və koherent ədəbi-dil üslubunu ifadə edir. Bütövlükdə aforizmlərin semantikasındakı dilin və nitqin dərinliklərinə bələdçilik prosesi əks etdirilir və tərcümə vasitəsilə bu prosesin stereotip və kreativ etalonları (yazılı və şifahi dil potensialları) oxucuya çatdırılır.

Aforizmlərin tərkibindəki sözlərin – leksemlərin semantik məzmun və obrazlılığını, yəni onun aforistik təsir və ekspresivliyini qorumaq, eləcə də, funksional-üslubi özünəməxsusluğunu çatdırmaq tərcüməçi üçün əsas məqsəd və meyardır. Bəzən bu leksemləri daxil olduğu leksik-qrammatik mühitdə dəyişdirmək lazım gəlir. Belə dəyişmələr leksik əvəzlənmələr adlanır, təcrübədə: 1) sinonim əvəzlənmələr; 2) yaxın-mənalı (nisbi) əvəzlənmələr; 3) sözün söz birləşməsi, yaxud müxtəlif qrammatik transformasiyalarla əvəzlənmələri şəklində baş verir.

Müqayisə üçün aşağıdakı nümunələrdə tətbiq edilmiş leksik-qrammatik əvəzlənmə üsullarına diqqət yetirək:

1. “Все детки равны; какой палец не укуси, все больно”. (т. IV , стр.50) укуси (dişləsən)	– “Bütün uşaqların hamısı bərabərdir; barmağın hansını kəssən, ağrıdır.” (IV c., s.58) – kəssən (leksik əvəzlənmə)
2. “Счастье, как вода в бредне:	– “İnsanın bəxti balıq toru kimi bir şeydir,

тянешь, надулась, а вытащишь – ничего нету.” (т.IV, стр. 50). а)счастье(хоşbəxtlik) б)ничего нету(heç nə yoxdur)	suya atırsan dolur, çəkirsən bomboş.” (IVс., səh. 58). - insanın bəxti (söz birləşməsi) - bomboş və s.(yaxınmənalı söz)
3. “Рок головы ищет.” (т.IV, стр.50) –sadə cümlə рок (fələk)- ищет (axtarır)	– “Baş ki, oldu, dərdidə olar.”(IVс., s.58) – tabeli mürəkkəb cümlə -(qəzavü-qədər) -dərd axtarar (əvəzlənmə: söz birləşməsi ilə) və s.

Göründüyü kimi, aforizmlərin tərcüməsi zamanı İD-də sadə sözlərin TD-də sinonimlərlə, yaxınmənalı sözlərlə, söz birləşmələri ilə və ya əksinə; İD-də söz birləşməsinin TD-də sadə sözlərlə, qrammatik əlaqələrin əvəzlənmələri – sadə cümlənin mürəkkəb cümlə ilə və ya əksinə; tabelsizliyin tabeliliklə və ya əksinə tabeliliyin tabeliliklə; eyni zamanda fel zamanlarının əvəzlənmələri, bir sözlə, müxtəlif səpkili qrammatik-leksem əvəzlənmələr baş verə bilər, bu halda yalnız frazeoloji obrazlılıq – ekspressivlik, ekstralingvistik informativ toxunulmazlıq, aforistik məcazlılıq və konseptuallıq son nəticəyə qədər tam toxunulmaz halda, mütləq şəkildə verilməlidir. Belə ki, aforizmlərdəki ekspressivliyin “tərcüməsi” ekstralingvistik informativliyə məxsus aparıcı amildir. Ekspressivliyin “tərcüməsi” həm də koqnitiv konnotativlikdən uzaq denotativliyə mütənasib ekstralingvistik əlamətlərlə realizə olunur. Tərcümənin ekstralingvistik informasiyası aforizmlərdəki tipikləşdirmə gücünə malik leksem əvəzlənmələrdə və abstrakt məna daşıyan bütöv konstruksiyanın universal-analitik mahiyyətində konseptuallıq da təzahür edir. Daha dəqiq desək, aforizmlərdəki obrazlılığın, ekspressivliyin tərcüməsi – tərcümənin transformasiya sisteminin mütəşəkilliyi prizmasından həll edilə bilər. Tərcümənin mütəşəkkil transformasiya sistemi aşağıdakı variantlarda təzahür edir:

1-ci variant. «Sıfır» transformasiya. Bu halda aforizmlərdəki sintaktik konstruksiya olduğu kimi saxlanılır, sözlər də öz həqiqi mənasında verilir, sanki “frazeoloji kalka” yaradılır:

1."Сражение выигрывает тот, кто твердо решил его выиграть." (т.III, стр.?)	1. "Vuruşda o adam udur ki, bu vuruşmada qalib gəlməyi möhkəm surətdə qət etmişdir." (III c.,səh.)
2. "Случай сделал положение, и гений воспользовался им." (т.III, с. 272)	2."Təsadüfivəziyyətyaradır, dahiisə ondanistifadə edir." (III c., s.272)
3."Вино откупорено, надо его пить." (т.III, с. 275)	3."Şərab şüşəsinin ağzı açılmışdırsa, onu içmək lazımdır." (III c., s. 275)
4."Любовь мешает смерти. Любовь есть жизнь. Любовь есть бог."(т.IV, с. 66)	4. "Məhəbbət ölümə mane olur. Məhəbbət həyat deməkdir. Məhəbbət Allahdır." (III c., s.66)
5. "Жена для совета, теща для приветов, а нет милей родной матушки." (т. IV, с. 49)	5."Arvad məsləhət üçün, qaynana hörmət üçündür, amma doğma anadan əziz adam yoxdur." (IV c., s.57)

2-ci variant. Morfoloji transformasiya – bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsi ilə əvəzlənməsi baş verir:

1. "От величественного до смешного только один шаг." (т. I, с 171)	1. "Böyüklüklə gülünlük arasında yalnız bir addım məsafə vardır." (Ic., s.173)
2. "Опытный подкопщик знает, что самое выгодное держать кнут поднятым, угрожая им, а не голове стегать бегущее животное." (т.II, с. 175)	2."Təcrübəli sürücü bilir ki, qamçını heyvanın başına vurmaq yox, bəlkə onun başı üzərində saxlamaq, heyvanı qorxutmaq daha faydalıdır." (IIc.,s.179)
3."Если допустить, что человеческая жизнь может управляться разумом, то уничтожится возможность жизни." (т. II, с.271)	3. "Əgər bəşər həyatının yalnız ağıl ilə idarə oluna biləcəyini fərz etsək, o zaman həyat imkanı da məhv olar." (IIc., s.277)
4."Уговорец – делу родной братец." (т. IV, с.118)	4."Əhdə vəfa lazımdır." (IVc., s.128)

5.“Без снасти и вша не убьешь.” (т. III, с 99)	5.”Əlində yarağın olmasa, heç bit də öldürə bilməzsən.” (IIIс., s.123)
--	--

3-cü variant. Tərcümədə sözünburaxılması, elliptiktransformasiyaformalaşır:

1. “Власть есть только зависимость, существующая между выражением вашего лица и исполнением этой воли другими людьми.” (т. I, с.322)	1.”Hakimiyyət – bir şəxsin iradəsinin ifadəsi ilə bu iradənin başqa adamlar tərəfindən yerinə yetirilməsi arasındakı əlaqədən ibarətdir.” (I с., s.359)
2. “Война не любезность, а самое гадкое дело в жизни, и надо понимать это и не играть войну, надо принимать строго и серьезно эту страшную необходимость.Все в этом: откинуть ложь и война так война,а не игрушка.” (т.II, с.521)	2. “Müharibə nəzakət göstərmək deyil, həyatda pis bir şeydir, bunu başa düşmək lazımdır, anlamaq lazımdır ki, müharibə oyunu oynamaq olmaz. Bu qorxunc zərurətə ciddi yanaşmaq lazımdır. (IIс., s.530)
3.”Бог кого хочет погубить – лишит разума.”(т.III , с.13)	3.”Allah kimi məhv etmək istəyirsə, əvvəlcə aqlını əlindən alır.” (III с.,s.22)
4.”Фатализм в истории неизбежен для объяснения неразумных явлений (то есть, тех, разумность которых мы не понимаем) Чем более мы стараемся разумно объяснить эти явления в истории, тем они становятся для нас неразумное и непонятное.”(т.III, с.8)	5.”Ağıla uyğun olmayan hadisələri (o hadisələr ki, onların ağıla uyğun olduğunu başa düşmürük) izah etmək üçün tarixdə fatalizm zəruridir.” (III с., s.9)

4-cü variant. Tərcümədə sözün əlavə olunması – proteza transformasiyası aparılır:

1.”Царь есть раб истории.”(т.III, с.8)	1.”Padşah belə tarixin quludur.” (III с., s.9)
--	--

2."Есть два источника людских пороков: праздность и суеверие,и что есть только две добродетели: деятельность и ум."(т.I, с.108)	2."İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat, yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəaliyyət və ağıl." (I c., s.120)
---	---

5-ci variant. Tərcümədə sintaktik-qrammatik dəyişikliklər (sintaktik transformasiya –cümlə tipinin dəyişilməsi) baş verir:

1."Час терпеть, а век жить." – mürəkkəbcümlə (т.I, с.50)	1."Birsəatsəbiryüzil ömrə bərabərdir." – sadə cümlə (Ic., s.56)
2."Рок головы ищет." –sadə cümlə (т.,с.50)	2."Baş ki oldu, dərdi də olar." – tabeli mürəkkəb cümlə (I c., s.58)

6-cı variant. Tərcümədə sözün generalizasiyası (sözün "radiusunun" genişlənməsi)

1."Счастье, как вода в бредне; тянешь надулась, а вытацишь – ничего нету." (т.I, с.50)	1. "İnsanın bəxti balıq toru kimi bir şeydir, suya atırsan dolur, çəkirsən – bomboş."(I c. s. 58)
2."Думали о горе, ань радость." (т.I, с.50)	2. "Şər deməsən, xeyir gəlməz."– sərbəst tərcümə. (Ic.s.?)

7- ci variant.Tərcümədə sözün modulyasiyası (modulyativ tərcümə):

1. "Да червь капусту глаже, а сам прежде того пропадает." (т.IV, с.49)	1. "Qurd kələmi içindən yeyər, amma özü kələmdən qabaq məhv olar." (IV c., s.57)
2. "Потная рука торовата, сухая неподатлива." (т.IV, с.100)	2. "Qocalar yaxşı deyiblər ki, tərli əl açıq olar, quru əl xəsis." (IVc., s.107)

8-ci variant. Tərcümədə sözün konkretləşməsi:

1. "Нужно представление об обето-	1. "İrəliyə hərəkət etmək üçün qüvvə
-----------------------------------	--------------------------------------

ванном, чтобы иметь силы двигаться.” (Т.IV, с.120)	olsun deyə, insan qabaqda səfəli bir yeri təsəvvür etməlidir.” (IV c.,s.135)
2.“Бог кого хочет погубить – лишит разума.” (Т.III, с.13)	2. “Allah kimi məhv etmək istəyirsə, əvvəlcə aqlını əlindən alır.” (IIIc., s.22)

9-cuvariant. Tərcümədə sintaktik bütövlüyün sadə və ya qarışıq tipli cümlələrlə ifadə olunması:

1. “Наше тело машина для жизни. Оно для этого устроено. Оставьте в нем жизнь в покое, пускай она сама защищается, она больше сделает одна, чем когда вы ей будете мешать лекарствами.” (Т.III, с.261)	1. “Bizim bədənımız həyat üçün bir maşındır. Bədən bunun üçün qurulmuş- dur. Bədəndə həyatı rahat buraxın, qoy öz-özünü müdafiə eləsin, siz ona dərmanla mane olmasanız, o özü üçün daha çox iş görər.” (III c., s.279)
--	--

10-cu variant. Tərcümədə əlavə şərhdən – sözdən, söz birləşməsindən, cümlədən istifadə etmək:

1.“Без снасти и вша не убьешь (Т. III, с. 99) – “Yaraqsız biti də öldürə bilməzsən.”	1.”Əlində yarağın olmasa, heç bit də öldürə bilməzsən.” (III c., s.111)
2. “Когда человек находится в дви- жении, он всегда придумывает себе цель этого движения.” (Т.IV, с.120)	2. “Hərəkətdə olan adam həmişə öz hərəkətinə bir məqsəd düşünür.”(IV c., s.135)

11- ci variant. Fel zamanlarının əvəzlənməsi (üç fəlsəfi zamanın qrammatik ifadə variantlarının bir-birini əvəzləməsi):

1. “Опытный подкопщик знал, что самое выгодное держать кнут поднят- ым, угрожая им, а не по голове сте- гать бегущее животное.” (Т.III, с.175)	1. “Təcrübəli sürücü bilir ki, qamçını heyvanın başına vurmaq yox, bəlkə onu başı üzərində saxlamaq, heyvanı qorxut- maq daha faydalıdır.” (IIIc., s.197)
---	--

2. “Случай сделал положение и гений воспользовался им.” (Т.І, с.243)	2. “Təsadüfi vəziyyət yaradıb, dahi isə ondan istifadə edir.” (Ic.,” s.272)
--	--

12-ci variant. Fel şəkillərinin, təsriflənən və təsriflənməyən formalarının əvəzlənməsi:

1.“Вино откупорено, надо его выпить.”(Т.ІІІ, с.227)–qısa feli sifət.	1. “Şərab şüşəsinin ağzı açılmışdırsa, onu içmək lazımdır.” (IIIc., s.275)–məchul növ fel
2. “Проснулась любовь, проснулась жизнь.” (Т.І, с.183)–felin xəbər şəkli	2.Məhəbbət oyananda həyat da oyandı.” (Ic., s.203)–feli bağlama

13-cü variant. Tərcümədə isimlərdə kəmiyyət əvəzlənmələri()

1. “Иногда обстоятельства бывают сильнее человека.” (Т.І, с.151)	1. “Bəzən şərait insandan daha güclü olur.” (I c., s.172)
--	---

14-cü variant. Tərcümədə təsvirin genişləndirilməsi baş verir, təəssüf ki, bu da aforizmlərin ən vacib şərtini – qısalığı, lakonikliyi pozur.

1.”Все есть, все существует только потому, что люблю. Все связано одной ею.” (Т.ІІІ, с.66).	1.”Hər şey ki, mən anlayıram, hamısını ona görə anlayıram ki, mən sevirəm. Hər şey ancaq məhəbbətlə bağlıdır.” (IIIc., s.74)
---	--

“Hərb və sülh”-ün Azərbaycan dilinə tərcüməsində eliminasiya hadisəsi – aforizmlərin başqa dilə çevrilməsi zamanı avtosemantiklik – sinsemantiklik kontekstlərinin prinsiplərinin bir-biri ilə tərs-mütənəsiblik təşkil etməsi hadisəsi dədiqqəti çəkir.

Məlumdur ki, eliminasiya – orijinalın müəllifi (avtosemantiklik) ilə tərcümənin müəllifi (sinsemantiklik) arasında baş verən ideoloji fikir (məfkurə üslubu) ayrılığı deməkdir. Originalın müəllifinin ideya aparıcılığının – avtosemantikliyin aforizm üçün ən vacib şərtlərdən biri kimi tərcüməçi tərəfindən kölgələnməsi, yəni sinsematikliyə uğraması, əslində, o qədər də təhlükəli hal sayılmır. Amma aforizmlərin

transformasiyası zamanı eliminasiya hadisəsi böyük bir uğursuzluğun başlanğıcını qoya bilər. Belə bir nümunədə yürüdülmə fikri: “Tarixi hadisələrdə ən ibtidai şərt allahların iradəsidir, sonrakı şərt isə tarixi mövqedə duran ən görkəmli adamların, yəni tarixi qəhrəmanların iradəsidir.”(L.Tolstoy “Hərb və sülh”, 4 cild, səh.80) , təbii ki, təkallahlığı qəbul edən insanlar üçün bu kəlam düşünlən effekti verə bilməz. Lakin antik dünyəvivə tolerant düşüncə tərzini əks etdirən aforistik ifadələrin mahiyyəti hazırlıqlı oxucuya normal təsir bağışlayır.

Bu variantlardan əlavə, tərcümədə qarışıq tipli transformasiyalar:

a) mürəkkəb cümlənin sadə cümlə ilə və ya əksinə:

orijinalda: “Всё приходит во время для того, кто умеет ждать.”(Т.ІІІ, с.177)	tərcümədə: “Gözləməyi bacaran adam üçün hər şey vaxtında gəlir.”(IIIс., s.216),
--	---

b) ixtisarlara:

orijinalda: “Ум—это то, что группирует события и делает выводы, а способность спокойно созерцать ход всех этих событий — воля сильнее ума.” (Т.ІІІ, с.180)	tərcümədə: “Ağıl hadisələri qruplaşdırır və nəticələr çıxarır.” (IIIс, s.218),
--	--

c) bir dilin realiyələrini digər dilin realiyələri ilə əvəz edilməsi:

orijinalda: “Царь есть раб истории.” (т.ІІІ, с.8)	tərcümədə: “Padşah belə tarixin quludur.” (IIIc, s.11)
--	---

vəs. hallarbaş verir.

Yuxarıda göstərilən misalların qeydə alındığı romanın rus və Azərbaycan tərcümə variantlarının səhifə nömrələri arasında fərqi nə qədər böyük olduğunu görürük. Fikrimizcə, bu “əhatəli detalçılıq” faktı “Hərb və sülh” kimi onsuzda geniş həcmli romanın tərcüməsinin hədsiz dərəcədə uzun alınmasına səbəb olmuşdur. Müəyyən mənada romandakı aforizmlərində tərcüməsinə təsir edən bu səbəb onların lakonikliyi pozmaqla yanaşı aforistikliyini də bir qədər zəiflətməmişdir. Azərbaycan dilinə daxil olmuş Tolstoy aforizmləri içərisində adıçəkilən romandan olan aforizmlərin sayı, təəssüfki, müəllifin o biri əsərlərinə nisbətən azdır.

Bundan əlavə, romanda sadə xalq nümayəndəsi olan Platon Karatayev surətini bir müdriklik nümunəsi kimi xarakterizə edən frazalar uğursuz alınmışdır. Məsələn, Platonundili ilə deyilmiş “Лег–свернулся, встал–встряхнулся” ifadəsini adi bir tərcümə cümləsi ilə verilmək əvəzinə “Üçdə alacağım yox, beşdə verəcəyəm” müvafiq Azərbaycan məsəli ilə verilsəydi, daha koloritli tərcümə alınardı. Axı Tolstoyun adi bir rus kəndlisini, böyük yunan filosofunun adı ilə Platon adlandırması bu obrazın fərqli xarakterinə, mənəvi dərinliyinə və xalq müdrikiyinə simvolik işarə idi. Onun dili ilə səslənən paremioloji ifadələr sözün əsl mənasında romanın xəlqi və milli keyfiyyətlərini təlqin edirdi. Pyer Bezuxov kimi öz rus soy-kökündən uzaq düşmüş, psevdo patriot insanlara həyat dərsi vermək “səlahiyyətini” Tolstoy müjrik Platona “həvalə etmişdi”, yəni bu obrazın düzlu-məzəlivə ibrətamiz məsəlləri ilə müəllif əsir düşmüş Pyerin acınacaqlı düşüncə tərzinə, müharibə və sülh bərədə fəlsəfi baxışlarına dərinədən nüfuz edir.

b. “Hərb və sülh” romanında işlənmiş aforistik mövzular

“Hərb və sülh” əsərində işlənən aforizmlərin mövzularını əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaqla, ümumiyyətlə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, bədii ədəbiyyatda öz kardinallığı ilə fərqlənən bu janrın hər bir dildə xüsusi frazeoloji mətn mahiyyəti vardır.

1.	Mənəvi-etik	“İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat, yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəaliyyət və ağıl.” (Ic., s.120)
2.	Siyasi	“Hakimiyyət bir şəxsin iradəsinin ifadəsi ilə bu iradənin başqa adamlar tərəfindən yerinə yetirilməsi arasındakı əlaqədən ibarətdir. (IIIc., s.359)
3.	Tarixi	“Tarixi hadisələrdə ən ibtidai şərti allahın iradəsidir, sonrakı şərt isə tarixi mövqedə duran ən görkəmli şəxsiyyətlərin, yəni tarixi qəhrəmanların iradəsidir.” (IVc., s.80)
4.	Fəlsəfi	“İrəliyə hərəkət etmək üçün qüvvə olsun deyə,insan qabaqda şəfalı bir yer təsəvvür etməlidir.” (IVc., s.135)
5.	Satirik /yumoristik	“Deyirlər dinsizdir, amma onun da allahı var.” (IVc., s.99)
6.	Mənəvi-dini	“Əgər Allah və gələcək həyat varsa, onda həqiqət də vardır. İnsan üçün ən böyük xoşbəxtlik ona çatmaq uğrunda çalışmaqdır.” (Ic., s.123)
7.	Sosial-ictimai	“Ancaq axmaq adamlar öz bəxtlərini qumarda sınaya bilirlər.” (Ic., s.56)
8.	Məişət tərbiyəsi	“İşi gətirib bu yerə çatdırmaqdan, səhv etdiyini elə o başdan boynuna almaq daha nəcabətli olardı.” (Ic., s.28)
9.	Müxtəlif məzmunlu axtarışlar (kim?, nə?, harada?)	“Həyatda yeganə və əsl xoşbəxtlik yaxşılıq eləməkdir və yaxşılıq eləməkdən duyulan həzzdir.”(Ic., s.115) “Lakey üçün böyük şəxsiyyət yoxdur, o, böyüklüyü öz arşını ilə ölçür. (IIIc., s.192)

3.2. Paremio-frazeoloji ifadələrin başqadillərə tərcüməsinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti

“Az sözlə dərin fikir bildirmək, incə mətləbləri çatdırmaq” üçün, hər hansı bir fəlsəfi, həyatiməfhumu, insan, həyat, ölüm, tarix, gənclik, sevgi, azadlıq, xoşbəxtlik, halallıq, uğur, məğlubiyyət və s. mövzuları əhatə edən aforizmlərin kilitəbiətinin əsastutaraq, yəni— 1) aforizmə hər hansı əsərin daxili məziyyətlərindən irəliləyən ümumiləşdirici fikr inteqridimidir; 2) aforizmə özü sərbəst fikr kimi düşünlərə yaradılan məndir— müvafiq elm rəylər formalaşmışdır. Metodik-praktiki ədəbiyyat daburəylərə kateqorial yanaşma tələb olunur. Buzanan aforizmlərin həm xüsusi mətn kimi tekstologiyada, həm də dilin frazeoloji vahidləri sırasında frazeologiyada öyrənilməsi zərurətə meydan açır. Məhz belə fərqli yanaşmalar aforizmlərin tərcümə problemlərinə də müəyyən qədər öz mənfi təsirini göstərir. Müasir filologiyada aforizmlərin tərcüməsi ilə bağlı konkret və yekun tərcümə nəzəriyyəsinin olmaması da bəzən səbəblərlə əlaqələndirilir. “Mətn— müxtəlif ölçülü transformativ cümlə konstruksiyalarının birməqsədə yönəldilmiş mənalarməkanıdır.” (N. Xomski) Məlum tərcümə mətnlərinin: 1) elmi ədəbiyyat, 2) ictimai-siyasi, 3) bədii, 4) rəsmi-təbliğat növlərinin hər birinin müəyyən tərcümə metoduna ehtiyacı yaranır.

Aforizmin xüsusi mətn—tərcümənin mətn vahidi kimi tədqiq etsək, onu identik metoddan istifadə edərək tərcümə etmək olar. Yuxarıdakı fəsilə bəzən identiklik metoduna bəzən aforizmin kivi daha çox dilə tərcüməsindən alınan müxtəlif dillilik paralellərində də gözlənilir. Deməkdir ki, “tərcümənin tərcüməsi” zamanı identiklik metodu əsasında mətn vahidi kimi qəbul edilən aforizmin tərkibilik və ya müstəqillik xüsusiyyətinə baxmayaraq, eyni təsirə məruz qalır, yəni istərsə də hər hansı bir məndən çıxarılmış aforizm (tərkibi aforizm) tərcümə prosesində identik transformasiya məruz qalırlar. Tərcümə mətni əslində “yenidən qavrama” məhsulu, tərcüməçi isə mədəniyyətlərin dialoqu prosesində vasitəçikimi qiyətləndirilir. İngilis alimi A. Taytlinin fikrində: “Tərcümə zamanı millidünya görüşlərinin və

müəlliflərin dünyaya fərdi baxışlarının özəlliklərini əks etdirən müəyyən qayda təşkil olunmuş ifadələrin transformasiyası prosesinə verir” – sərbəst tərcüməyə olan ehtiyacı yaradıcı qarşılanması öztəşdiqini tapır .

Məsələ bundadır ki, hər bir “frazeloyi toxunulmaz mətn” bir dil çərçivəsində belə müxtəlif variantlarda ifadə edilə bilər. Bəs tərcüməçi bu variantlardan hansına üstünlük verməlidir və semantik uyurluq nəyə əsaslanmalıdır? Məzmun ekvivalentliyi, forma identikliyi, orijinalın tərcümədə maksimum anolojiyi – tərcüməçidən tələb olunan bu zəruri kriteriyalar yaradıcı semantik uyurluğa dəlalət edir. Mətn linqvistikasının nəzəri əsaslarının təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən yuxarıda təqdim olunmuş tərcümə mətnləri klassifikasiyasına tərcümə öz qanunauyğunluqlarını təyin edir.

Tərcüməçi hər dilin linqvistik relevantlığını, yəni sözün daşıdığı məna yükü ilə gerçəklik arasındakı oxşarlıq dərəcəsini nəzərə alaraq onu semantik uyurluğa cəlb edir, baxmayaraq ki, bu meyar, hər bir dildə müxtəlif səpkilərdə reallaşdırıla bilər. Yəni tərcümə prosesinin əsasını iki dil arasında məna və funksiya baxımından ümumi sayılan vasitələrin seçilməsi təşkil edir.

Semantik tərcümə nəzəriyyəçiləri J.Nayda və Ç.Tayber tərcümənin praktik və nəzəri məsələlərini qruplaşdıraraq belə nəticəyə gəlirlər ki, çevirim prosesi əsasən iki metoda söykənir: 1) bilavasitə keçid metodu (formal uyurluq qaydalarına ardıcıl əmələetmə), 2) bilvasitə keçid metodu (əlavə şərhə cəlbətmə, strukturdəyişmə üsullarına üstünlük vermə). Birinci metoda nisbətən ikincini daha məqsədə uyğun sayan bualimlər belə hesab edir ki, semantik uyurluğu müxtəlif dil sistemlərində mövcud olan ümumi formaları aşkarlamaqla orijinal və tərcümədəki məzmun eyniliyi xatirinə formallıqdan kənar kateqoriyalara da əl atmaq lazımdır. Tərcümə zamanı dilin universal analitik konstruksiyaları, o cümlədən aforizmlərinə yalnız abstrakt mənanın saxlanması şərti ilə uğurlu dəyişikliyə uğraya bilər. Bu zaman aforizmlərin tərcüməsində məna ümumiliyinə nail olmaq ən perspektivli nəticə sayılır.

Tərcümədə ekvivalentlik səviyyələri nəzəriyyəsinin banisi V.L.Komissarov aforizmlərin (frazelozizmlərin) tərcüməsi kimi mürəkkəb və çoxcəhətli problemə həsr olunmuş dəyərli fikirlər söyləmişdir, bunların ən əsası isə frazelozizmlərin

tərcüməsi üzrə xüsusi nəzəriyyənin yaradılmasıtəklifidir. V.L.Komissarovun “Tərcümə nəzəriyyəsi” kitabında tərcümənin linqvistik analizinin ümumnəzəri prinsiplərini, tərcüməçi fəaliyyətinin və dillərarası nitq prosesinin linqvistik aspektlərinin öyrənilməsi üsullarını sistemləşdirərkən “tərcüməolunmazlığın”, o cümlədən frazeologizmlərin tərcüməsi sahəsində dətəxirəsalınmaz vəzifələr durduğunu təsdiqləyirdi.

Doğrudan da, belə bir xüsusi nəzəriyyənin – tərcüməçi üçüncüddi strategiya rolu oynayaraq frazeologizmlər kimi “tərcüməolunmazlığın” mühafizəkar xüsusiyyətlərinə tamamilə fərqli aspektlərdən yanaşan, spesifik tərcümə normalarına malik olan, intensiv variantlı adekvatlıq və ya ekvivalentlik tətbiq edən yeni tərcümə nəzəriyyəsinə böyük ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, digər siyasi, iqtisadi, mədəni-sosial arenalardan özünün daha yüksək mənəvi məsuliyyəti ilə fərqlənən ədəbi-bədii arenada tərcümə sənəti spesifik funksionallığa malikdir vədillərin bütün potensial imkanlarını üzə çıxarmaq üçün bir növ monitor rolunu oynayır. Bir çox geosiyasi, hərbi, ictimai-iqtisadi münasibətləribədii inikas mənbəyinə (V.Q.Belinski) çevirə bilən tərcümə“hadisəsi” hər hansıciddi, fundamental bədii əsərvəsitəsilə müxtəlif dillərin fərqli xüsusiyyətlərini dərk etməyə də şərait yaradır.

Müxtəlif sistemli dillərin tərcümə baxımından öyrənilməsi son dövrlərmüqayisəli-tipoloji dilçilikdə analitik təhlillərin nəzəri ümumiləşdirmə funksiyasına təkan verir. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf perspektivləri artıq keyfiyyətə də fərqli münasibətlər kontekstindən izah olunur. Bu zaman tərcüməyə münasibət və ona verilən xüsusi tələblər daha böyük aktualıq kəsb edir, çünki məhz tərcümə sənətxalqların tarixi-mənəvi təkamülündə böyük rol oynayaraq, dünyanın müxtəlif coğrafi-mənəvi qütbləri arasında “xüsusi körpü”(Nayda) vasitəsilə mənəviyyat yöküdaşımı, Qədim Yunan, Roma, Ərəb, Hindistan, Türk, Çin, Slavyan mədəniyyətlərini bir-birinə tanıtmışdır. Eləcə də bəşər sivilizasiyasının Homer, Nizami, Şekspir, Dante, Höte, Tolstoy və bu masştabda olan digər dahilərinin yaradıcılığı ilə tanış olmaq tərcümə sənətinin böyük missiyası sayəsində mümkün olmuşdur.

Dillərin maddi-mədəni resurs zənginliklərini üzə çıxaran tərcümə sənəti milli dillərin də inkişaf edərək zənginləşməsində vacib rol oynayır. Bir qədər geri gedərək, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində tərcümə sənətinin tarixi inkişaf xəttinə nəzərsəlsək, görürük ki, doğma dilimiz stereotip transformasiya şərtlərinə uyğunlaşaraq bu müddət ərzində çox dəyişmiş, leksik fondunu xeyli zənginləşdirmişdir.

Görkəmli rus yazıçısı M.Qorkinin təşəbbüsü ilə dünya ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrinin tərcümə edilərək (və ya yenidən redaktə olunaraq) o zamankı SSRİ xalqlarının ixtiyarına verilməsi Azərbaycan oxucuları üçün də əlamətdar tarixi şans yaratdı. Azərbaycan dilinə dünya söz mədəniyyəti inciləri içərisində Avropanı təmsil edən Şekspir, Bayron, Balzak, Heyne, Şiller, Hüqo və s., Rusiyanı təmsil edən Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski və s. yazıçıların sənət nümunələri də tərcümə olundu. Beləliklə, o dövrdə baş verən "bədi tərcümə bumu" Azərbaycan ədəbi mühitinə də zəngin ədəbi irslə, qabaqcıl ideyalar və məfkurə tərzləri ilə tanış olmaq, bu xəzinələrdən öz bədii inkişafı üçün vacib şeylər əxz etmək imkanı yaratdı. Həmin dövrdə Rusiyada fəaliyyət göstərən tanınmış tərcüməçilər pleyadasına M.L.Loziński, T.L.Sepkina-Kupernik, S.Y.Marşak, H.M.Lyubimov, E.D.Kalaşnikova, H.L.Daruzes, O.P.Xolmskaya və bu kimi sənətkarlar cərgəsinə Azərbaycandan da müqəddir monumentalist tərcüməçilər – A.Şaiq, B.Musayev, M.Arif, M.Rzaquluzadə, Cahanbaxış, Ə.Şərif və başqaları qoşuldu və milli tərcümə sferasında bu proses tezliklə öz töhvələrini verdi.

Çoxəsrlik tərcümə fəaliyyəti ərzində universal tərcümə nəzəriyyəsi (qanunlar sistemi) yaratmağa müəyyən cəhdlər edilsə də, praktika bu elmi həmişə qabaqlamış, fərdi tərcümə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməyə üstünlük vermişdir. Sərbəst tərcümə tərəfdarlarının fikirləri daha yaradıcı təsir bağışlayaraq dilin "ən çətin" ifadələrinin – frazeologizmlərin tərcümə edilməsinin nəzəri prinsiplərinin, primitiv şəkildə də olsa, əsasını qoymuşlar. A.Fyodrov haqlı olaraq qeyd edir ki, istər ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də digər sahələrdə araşdırmalar zamanı mətnin dil məsələlərini öyrənmək, onu kompleks-elmi şəkildə araşdırmaq, müəllif və tərcüməçinin yararlandığı dil vasitələrinin paralel təhlil etmək zərurəti ən vacib məsələdir.

Konkret mətn formasında reallaşan dil vasitələrinin funksiyalarını dəqiqləşdirməyə çalışaraq, İD- in (ilkin dil) kommunikativ situasiya, məzmun-üslub problemlərinin TD-də(tərcümə dili) necə əks olunmasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki sinonimlər cərgəsinin birinə diqqət yetirsək, bu fikrin təsdiqini tapırıq: vaxt, tarix, dövr, müddət, zaman, çağ, məqam, an sözləri eyni mənə komponentini ifadə edir. Lakin tərcümə zamanı kontekstin tələbi ilə bu sözlərdən birini seçmək lazım gəlir. Təbiidir ki, orijinalda insan həyatı haqqında danışılarsa və tarix sözünə üstünlük verilərsə, bu ifadə tərcümədə həyat tarixçəsiifadəsi şəklində deyil, həyat vaxtı, həyat müddəti və ya həyat dövrü və s. ifadələri şəklində işlədilsə, gülünc və məntiqsiz səslənər, çünki bu sözlərin hər birinin öz emosional tutumu var. Tərcümə prosesində orijinaldakı fikrin tərcümədə dəqiq ifadəliliyi hər iki dil sistemində vahidlərin tam tənəsübü nəticəsində yaranır, bunun dərəcəni isə ədəbiyyatşünaslıq deyil, məhz dilçilik müəyyənləşdirir.

Dillər arasındakı müqayisəli qanunauyğunluqlar və ziddiyyətlər sistemi tərcümə prosesində daha əyani xarakter alır. Məlumdur ki, tərcümə müəyyən bir dildə ifadə olunmuş fikrin başqa dildə ifadə edilməsi kimi səciyyələndirilir. Tərcüməyə verilmiş bu tərif o zaman nisbi xarakter daşıyır ki, aforizmlərin tərcüməsində semantik toxunulmazlıqformal leksik-qrammatik əvəzlənməyə məruz qalsın, bir dildə ifadə olunmuş fikir başqa dildə heç də aforistiklik kəsb etməsin.

Bununla belə, yalnız dillər arasındakı ümumi semantik strukturun şərti oxşarlığı, nisbi funksional eyniliyi müstəvisində tərcümə prosesi gerçəkləşə bilər. Lakin bu “eyniliyin” və ya “ümumiliyin” şərti və nisbi tərəflərinin müəyyənləşdirilməsi hər bir dilə məxsus spesifik fonetik, leksik, qrammatik quruluş müxtəlifliyi digər dilin müvafiq səviyyələri arasında kəsişmə nöqtələri tapılanda reallaşa bilər.

C.Ketfordun “Denotativ tərcümə nəzəriyyəsi əsasında situativ model” üsuluna uyğun olaraq, rus və ingilis dillərində ayrılıqda semantik baxımdan fərqli göstəricilərə malik olan formalar məhz situasiyaların oxşarlığı ilə ekvivalent ola bilər, deməli, situasiya lingvistik anlayış kimi, yeni leksik-semantik münasibətlərin yaranmasına xidmət edir. Denotativ nəzəriyyə üçün sözün denotativ məzmunu situasiyaya uyğunlaşdıraraq dəqiqləşdirilir. Aforizmlərdəki denotativ məzmun (situativlik) bu

nəzəriyyəyə tam uyğunlaşdırılan tətbiqi məliyyatla həyata keçirilə bilər.

Tərcümə prosesini tamam fərqli bir cəhətdən izah edən müasir Amerika alimi N. Xomski söz, sabit ifadə, cümlə və yəhər hansı nitq vahidi formullarının tərcüməsini strukturalist mövqedən reallaşdırmağın tərəfdarı kimi çıxış edir. Onun fikrincə, tərcümə prosesi formadan semantikaya doğru istiqamət götürməlidir və yalnız bu zaman əsl kommunikativ məqsədə çatmaq olar. N. Xomskinin “tərədici qrammatika” ideyasına əsasən, dil bir işlək mexanizm kimi saysız-hesabsız struktur kombinasiyalardan ibarətdir, bu kombinasiyalar arasında qrammatik cəhətdən düzgün sayılan, lakin abstrakt məzmunlu cümlələr real nitqdə işləklik dərəcəsinə görə “özünü doğrultmaya bilər” – yəni fəal istifadədən kənarda qala bilər. Abstrakt məzmunlu cümlələr (həmçinin paremiyalar, aforizmlər) “tərədici” transformasiyalar vasitəsi ilə dildə ənmünasib və adekvat sintaktik modelli ifadələrə çevrilməklə fəal situativ funksionallıq nümayiş etdirirlər.

Fikrimizcə, N. Xomskinin bu mövqeyi transformativ tərcümə nəzəriyyəsinə təkan verərək əsasən tərcümədə sintaktik strukturların yaranma və inkişaf etmə prinsiplərini müəyyənləşdirir. Transformativ tərcümə nəzəriyyəsi tədricən genişləndirilərək tərcümə prosesində bütün dil qrupları üçün ümumi sintaktik strukturlar müstəvisində semantik eynilik əldə etməyə yönəldilir. Formal cəhətdən müxtəlif məzmunlu strukturların eyni çeşidlənməsi ilkin dilin – (İD) tərcümə dili ilə (TD) əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Təəssüf ki, transformativ nəzəriyyə törəmə transformaların ekvivalentliyi məsələsinin araşdırılmasına ciddi əhəmiyyət vermir və, beləliklə də, cümlətipli frazeoloji birləşmələrin, həmçinin aforizmlərin tərcüməsində yarımqıclıq təəssüratı yaranır. Yəni aforizmlərin – dilin bütöv sintaktik fiqurunun başqa dilə tərcüməsində transformativ nəzəriyyə törəmə ekvivalentliyinə qarşı çıxmaqla prioritet nəticədən uzaqlaşır.

Transformativ nəzəriyyəni tərcümə üçün ümumi model kimi qəbul etməyən A. D. Şveytser nitq parçalarının (oxu: aforizmlərin) yaranmasında leksik-qrammatik vasitələrin qarşılıqlı təsirini xüsusi əhəmiyyətli və ən vacib şərt saymışdır. “Komponent təhlil” modeli ideyasını ön plana çəkən alim sözün mənasının tərkib hissələrinə və ya semantik komponentlərə bölünməsi ilə xarakterizə olunan, həmçinin onların

birləşməsinə və struktur təşkilini araşdıran yeni təhlil üsulu kimi tətbiqetməyi təklif edir. Semantik komponentlərin üç növünü ümumi, differensial və əlavə komponentlərin məcmusu şəklində analiz edərək bunun tərcümə nəzəriyyəsi üçün müstəsna əhəmiyyəti olduğunu vurğulayır, komponent təhlil üsulunu transformativ tərcümə nəzəriyyəsinin əlavəsi kimi qəbul edir.

D.İ.Şveytser fərqli baxış bucağından düşünürdü: "... Sözlərin komponent strukturu və semantik sahələrin konfigurasiyası hər bir dil sistemi üçün spesifikdir". Şveytser dilin UAK-larının tərcüməsi zamanı leksik-sintaktik problemlərin tamamilə həll edilməsi üçün özünün komponent təhlilə əsaslanan "semantik model"indən istifadəsini təqdir edir.

Beləliklə, yuxarıda qısa şəkildə təqdim edilən bu nəzəriyyələrin əsas məqsədi tərcümədə mətnlər arasında məna ekvivalentliyini təmin edə biləcək qanunauyğunluqlar sistemli şəkildə öyrənmək məqsədi güdür və onlardan hər biri öz həll üsullarına görə düzgün olsa da, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin heç də hamısını əhatə etmir.

Məhz bu səbəbdən direktiv tərcümə nəzəriyyəsi yaratmaq zərurəti də meydana çıxır və bu üç əsas: semantik, transformativ, denotativ nəzəriyyələrin əsas prinsiplərini özündə birləşdirən, bütün dillərə tətbiq edilə bilən vahid transformasiya nəzəriyyəsi yaratmaqla onu, yəni direktiv tərcüməni "ekvivalentlik səviyyələri nəzəriyyəsi" adlandırmaq daha məqbul sayılmalıdır.

A.V.Fyodorovun "Tərcümə nəzəriyyəsinə giriş" kitabında birmənalı olaraq tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsinin yaradılması zəruriliyi və mümkünlüyü elan edilmişdir. Beləliklə, tərcümə fəaliyyəti bütünlükdə ümumfiloloji xarakter kəsb etmişdir. Tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsinin inkişafı isə öz növbəsində dilçiliyin bir çox problemlərinin həllinə imkan yaratmışdır. Dil və nitq vahidlərinin qarşılıqlı münasibətləri, ilkin dil (İD) ilə tərcümə dilinin (TD) qarşılıqlı müqayisəli münasibətləri və digər oxşar hallar (avtentik, uyğun transformasiyalar) diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Tanınmış fransız dilçisi J.Munen tərcümə fəaliyyətini istisnasız olaraq linqvistik proses kimi qəbul edilməsini və linqvistik özəyi olan tərcümə modelinin hazırlanmasını daha məqsəduyğun sayır və mətn linqvistikasının nəzəri əsaslarının

təməl prinsiplərini müəyyənləşdirən tərcümə öz qanunauyğunluqlarını təyin edir.

Beləliklə, mətn linqvistikasının əsasları qoyulmuş (bəzən bu, tərcümə linqvistikası da adlandırılır) və dil vahidinin ifadə planının sintaktik və semantik quruluş təsvirləri sistemli şəkildə öyrənilməyə başlamış, həmçinin dil vahidlərinin nitq vahidləri daxilində spesifik funksiyası və bu birliyin müxtəlif mətn konteksti tipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, fikri kommunikativ dil və nitq fiqurları (diskurs) tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Diskursun həm də tərcüməçi vasitəsilə reallaşan yaradıcı proses olması təsdiqlənmişdir. Bundan əlavə, “autentik,” “uyğunluq” terminləri tərcümə linqvistikasına qəti şəkildə daxil edilmiş və dillərin müxtəlif leksik-semantik kombinasiyalarını tutuşdurmaq yolu ilə bir çox uyarlıqları üzə çıxarmağa nail olunmuşdur. İ.İ. Retsker “Tərcümə nəzəriyyəsi” kitabında məhz linqvistik “qanunauyğunluqlar”a əsaslanaraq tərcümənin dil uyarlıqlarının ekvivalent, analogi, adekvat əvəzlənmələr adlandırılmasını təklif etmiş və frazeologizmlərin, o cümlədən atalar sözlərinin ekvivalent tərcüməsinin verilməsini məqsədə uyğun saymışdır.

O qeyd etmişdir ki, atalar sözündəki mənanın bütün ekvivalent keyfiyyətləri ilə (stilistik, forma) tərcümə mətninə ötürülməsinə baxmayaraq, zəruri nəticə alınmadıqda müqabil dildə eyni kommunikasiya məqsədi daşıyan atalar sözünün adekvat olaraq verilməsi daha məqsədə uyğundur. Nəzərə alsaq ki, atalar sözündəki situativlik, frazeoloji leksik tərkib, sabit qrammatik-sintaktik quruluş tərcümədə tam fərqli alınabilir, amma eyni kommunikasiya məqsədilə hər iki ekvivalent atalar sözünün (istər İD-də, istər TD-də) kommunikasiya məqsədinin eyniliyi bir dildə sinonim fikirlər leksikonunun olması deməkdir və nəticədə şərti məna identikliyinə səbəb olan situasiya (təsvir) əvəzlənməsi baş verir. Müqayisə edək: rus atalar sözü – “Семь раз отмерь, один раз отрежь” və Azərbaycan atalar sözü – “Yüz ölç, bir biç”.

Tərcümədə ekvivalentliyin bir neçə tipi məlumdur və bu tiplərin bir arada “qəbul edilməzliyi” təbii haldır, lakin bəzi istisna hallarda semantik perefraz etmək xatirinə, daha doğrusu, orijinaldakı məzmunun (məlumatın, informasiyanın) – semanın çatdırılması üçün kombinə olunmuş ekvivalentliyə əl atılır. (Misal)

Situasiyanın tələbilə bir dil üçün yararlı qrammatik struktur digər dil üçün qeyri-ışlək ola bilər, yəni rus dili üçün işlək olan paremioloji cümlə quruluşu (“Человеку

свойственно ошибаться ”) Azərbaycan dili üçün qeyri-işlək ola bilər (“İnsanaməxsusdur yanılmaq ”), bu zaman ifadənin sema ekvivalenliyi saxlanılsa da (“Hər bir insan səhv edə bilər ”), rema ekvivalentliyi pozulur. Buraya hər bir dilə məxsus cümlədə söz sırası, cümlə üzvlərinin bir-birini əvəzləməsi və bir çox qrammatik əvəzlənmələr də (vektorial dəyişmələr, təsdiq/inkar və s.) daxildir. Paremio-frazeoloji ifadələrin tərcüməsi isə mürəkkəb və çoxsahəli “əməliyyat” olaraq, öz müxtəlif aspektləri ilə əsasən ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sistemlərinin elmi postulatlarına söykənir. Müasir dövrdə tətbiqi-nəzəri dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın, psixologiyanın, mədəniyyətşünaslıq və ölkəşünaslığın, linqvokulturologiya və bir çox humanitar elmlərin müvafiq araşdırma obyektlərinin koordinasiə müstəvisinə çevrilmiş tərcüməşünaslığın öz növbəsində digər aprior sahələrə – ədəbi, linqvistik, psixoloji, tarixi və s. bölünməsinə baxmayaraq, linqvistik tərcüməşünaslıq tərcüməyə dilçilik hadisəsi kimi yanaşır. Deməli, linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi dilçilik qanunlarını və qanunauyğunluqlarını, dil normalarını, ümumiyyətlə, dilçilik sistemini bütövlükdə (ümumi dilçilik, müqayisəli dilçilik, tətbiqi dilçilik, mətn dilçiliyi və s.) əhatə edərək tərcümənin ümumlingvistik əsaslarını müəyyənləşdirir.

İ.P.Vine, J.Darbeli, R.Yakobson, J.Müenen və başqa məşhur alimlər müxtəlif sistemli dillərin oxşar və fərqli vahidlərinin tərcümə prosesində işlənmə tezlikləri əmsallarını aydınlaşdıraraq linqvistik tərcümənin müxtəlif üsullarını sistemləşdirməyə cəhd göstərmişlər.

R.Yakobsonun “Tərcümənin linqvistik aspektləri barədə” məqaləsində ilk dəfə olaraq dilçiliyin bir çox sahələrinin inkişafında tərcümənin mühüm nəzəri əhəmiyyətinin olduğunu göstərmişdir. O, tərcüməni bir işarə sisteminin digər işarə sistemə transformasiyası kimi təqdim etmiş, tərcümənin dildaxili, dillərarası və semiotiklərarası növlərini fərqləndirmişdir. J.Müenen isə dilçilikdə əldə edilən elmi nailiyyətlərin tərcümə fəaliyyətinə böyük təsir etdiyini təsdiqləyərək məşhur “Tərcümənin nəzəri problemləri” kitabını dillərin semantik strukturunun fərqlənməsi, dildə üzvlənmə spesifikasi, habelə dildə xalqın mədəniyyətinin və tarixinin əks olunması problemlərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. Müenenə görə, “prinsipial

tərcüməolunmazlıq” (oxu: frazeologizmlərin tərcüməsi) məsələsi konstruktiv dilçiliyin imkanları daxilində öz həllini tapa bilər.

Amerika alimi Y.Naydanın “Tərcümə etmək elminə dair” tədqiqatında Bibliyanın spesifik tərcümə problemlərindən söhbət açılmış, mətnin semantik interpretasiyasının reseptorun (tərcüməçinin) öz interpretasiyası kimi nəzəri-referentiv, motiv və linqvistik ötürmə üsulları ilə dəqiqləşdirilməsinə müvəffəq olunmuşdur. “Tərcümə modeli”, dinamik ekvivalentlik, tərcümədə maksimal anlaşma və təbiilik keyfiyyətləri, tərcümədə söz buraxma, artırma, dəyişdirmə üsulları kimi “texniki” ifadələr də Y. Naydaya məxsusdur.

Alman alimləri O.Kade və A.Noybert tərcümənin kommunikativ funksiyasını, tərcümədə pragmatik-eksplisit üsulu, tərcümədə təsadüfilik və ya qanunauyğunluq prinsiplərini izləmişlər.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsinin qarşıya qoyduğu əsas vəzifələrikompleks şəkildə nəzərdən keçirsək,—1)Tərcümənin (prosesin) əsasını təşkil edən dillərin daxil olduğu linqvistik sistemlərin tipoloji quruluş xüsusiyyətlərini və funksional qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq; 2)Tərcümənin linqvistik tədqiqat obyektini olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onu başqa dil vasitəçiliyi növlərindən fərqləndirmək; 3)Tərcüməçilik fəaliyyəti növlərinin sxeminiisləmək; 4)Orijinal və tərcümə mətnlərinin kommunikativ bərabərdəyərlilik əsaslarının tərcümə ekvivalentliyinin mahiyyətini təşkil etdiyini aydınlaşdırmaq; 5)Dillərin müxtəlif kombinasiyaları üçün özəl və xüsusi tərcümə nəzəriyyəsinin ümumi prinsiplərini işləmək; 6)Orijinalın mətninin tərcümə mətninə çevrilməsində tərcüməçinin tərcümə prosesi üzrə nəzəri mövqeyinin ümumi prinsiplərini hazırlamaq; 7)Pragmatik və sosiolinqvistik faktorların tərcümə prosesinə təsirini araşdırmaq; 8)“Tərcümə norması” anlayışını müəyyənləşdirmək və tərcümənin keyfiyyəti prinsiplərini hazırlamaq və s. – görürük ki, bu vəzifələr UAK-ın tərcüməsində də özünü doğruldur.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsində linqvistik sahə olaraq dilçiliyin qrammatika, leksikologiya, leksikoqrafiya, semasiologiya, üslubiyyat, sosiolinqvistika, psixolinqvistika bölmələrinin və bir çox müvafiqhumanitar profilli elmlərin tədqiqat metodlarından və kriteriyalarından geniş istifadə edilir. Bu zaman,qarşılıqlı olaraq,

tərcümə nəzəriyyəsinin tətbiqi aspektləri əsasında universal istiqamətli lüğətlərin və müxtəlif sorğu kitabçalarının tərtib edilməsi də eyni məqsədə xidmət edir.

Tərcümə prosesində orijinal və tərcümə mətnləri arasında funksional, struktur və məzmun eyniləşdirilməsi dilçilik metodologiyası əsasında (məsələn, müqayisəli metod) aparılır.

İki müxtəlif dilli mətnlərin maksimal məzmun eyniliyi tərcümədə ekvivalentlik adlanır. Yuxarıda göstərilən tərcümədə funksional eyniliyiekvivalentliyin əsas tələblərindən biri sayılır. Belə ki, tərcümədə izlənilən əsas kommunikasiya məqsədi tərcümənin ən kiçik vahidi olan cümlənin (söyləm, mühakimə) mənasını kommunikativ aktda tam məzmunu ilə açıqlamağa müvəffəq olmaqdır. Bu məzmunun tam və qüsursuz ötürülməsi ilə bağlı orijinalın və tərcümənin arasındakı münasibətlər: 1) “orijinalın” (ən kiçik mətn vahidi) leksik tərkibinin və sintaktik strukturunun ötürülməsi; 2) orijinalın və tərcümənin leksik tərkibləri və sintaktik strukturları arasında semantik-struktur eyniliyinin əldə edilməsi faktları üzərində qurulur.

Tərcümədə ekvivalentliyin bu eyniliklər (funksional, struktur, məzmun) əsasında yerinə yetirilməsi bir çox mətn və ifadələrin uyarlıq dərəcəsinin ötürülməsi ilə heç də düz mütənasiblik təşkil etmir. Müşahidələr göstərir ki, tərcümə prosesində frazeoloji vahidlərinin əksəriyyəti bu ekvivalentliyin göstərilən eyniliklərinə (funksional, struktur, məzmun) lazımi reaksiya vermir.

Orijinalın məzmun xüsusiyyətlərinin əsas cəhətlərini – kommunikasiya məqsədi və situasiya təsvirinin verilməsi üsulları nitq kommunikasiyasının spesifikasiyasını təşkil edir, əsasən insanların məqsədyönlü həyat fəaliyyəti ilə, ətraf aləmlə və bu ətraf aləmin insan təfəkküründə əksəlmə formaları ilə bağlı olur. Bütün dillərdə bu universal bağlılıq tamamilə oxşar nitq ünsiyyətinin təzahürünə çevrilir, yeni müxtəlifdilli mətnlərin kommunikativ bərabərləşməsi imkanları törəyir.

Sabit ədəbi dil normalarının hökm sürdüyü dildə belə diferensiallıq heç də normativliyə zidd əlamət kimi qəbul edilmir, əksinə, həmin antik ifadələrin nitq mədəniyyətinin yüksəlişindəki rolu təkzibedilməzdir.

Paremioloji ifadələr də söz birləşmələri kimi dilin iki sahəsi – leksika və qrammatika ilə yaxından bağlı olaraq, ümumi nəticə etibailə dilin leksik səviyyəsində

xüsusi lüğət tərkibinə yeni, frazeoloji vahid kimi daxil olurlar.

Ola bilsin ki, məhdud mənada da bu kimi ifadələr leksik tərkib yaradırlar. Leksika bir dil təbəqəsi və sistemi olaraq dilin digər fonoloji və qrammatik sistemlərindən fərqlənir. Bu, onunla əlaqədardır ki, dilin leksik sistemi, hər şeydən əvvəl, “dilın lüğət tərkibi” kənar müdaxilə üçün bilavasitə açıqdır. Yeni sözlər, ümumiləşmiş ifadələr üçün (atalar sözləri, zərb məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlərə və s) müraciət edən hər bir kəs bu leksik sistemdən faydalana bilər.

Dil mürəkkəb ictimai faktor olduğu üçün cəmiyyətin həyatında baş verən hər bir mühüm hadisə bu və ya digər dərəcədə dildə öz əksini tapır. Aforizmlərdə bütöv epoxa və dövrün dili, fəlsəfəsi səslənir, atalar sözlərində olduğu kimixalqın tarixi, adət və ənənələri, ictimai-siyasi dünyagörüşü, mənəvi-fəlsəfi təfəkkür tərzı, elmi-təcrübi inkişaf xətti onun dilində metaforik göstəricilərlə əks etdirilir.

Dilçilik elminin invariant-metodik məntiqi üsulunun köməyi ilə tədqiq olunan hər bir dil vahidi kimi aforizmlər də öz funksional xüsusiyyətlərini müvafiq mücərrəd modelləşmə şəklində yuxarıda sadalanan amilləri ilə reallaşdırır. Təbii ki, bu üsulun mahiyyəti təfəkkür qanunlarını dilə tətbiq etməklə yeni dilçilik qanunlarını üzə çıxarmasıdır. Eyni zamanda dilin həyatı idrak proseslərindən birinə çevrilməsi də bu zaman təkzibedilməz fakt əhəmiyyəti daşıyır. Dilin həm zahiri əlamətlərinin, həm də daxili əlamətlərinin öyrənilməsi (prolinqvistik və linqvistik sistemləşdirmə) aforizmlərin tədqiqində bir çox “oxşarlıqları” üzə çıxarır.

Mövzunun mürəkkəbliyinə baxmayaraq, hər halda daha mühüm və əsas “oxşarlıqları” göstərmək olar ki, paremioloji vahidləri müqayisəli öyrənərkən onların ümumi və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilməsində istifadə edilsin. Bu mənada müqayisə-tutuşdurma metodu həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Bu metod tipoloji tədqiqatlarla sıx əlaqədardır. Frazeo-paremioloji vahidlərin (aforizmlərin) bəzi funksional-praktik xüsusiyyətlərini tipoloji metodun köməyi ilə daha aydın müşahidə etmək olur.

V. Humboltun dil və təfəkkür barədə elmi-nəzəri konsepsiyasının əsas müddəalarından biribudur ki, dil insanın reallığı dərk etmə və əks etdirmə vasitələrindən ən vacibidir. Bu müddəanı dilin həm də ekstralingvistik keyfiyyətlərinin inkişafına, onun

praktik-funksional əhəmiyyətinin daha da artmasına yönəldilmiş obyektiv bir elmi mövqe kimi nəzərə almaq olar. Mədəniyyətin incəsənətlə, ədəbiyyatın dillə manifestasiyası məhz bu istiqamətdə reallaşaraq, ictimai təfəkkürün ifadə formasına çevrilə bilər. İnsan təfəkkürünün dərinliklərindən süzülüb gələrək, öz məzmun və forma göstəriciləri ilə ictimai təfəkkür vahidinə çevrilən aforizmlərə həsr olunmuş bəzi elmi-nəzəri mənbələrdə, təəssüf ki, onların daha çox bədii-fəlsəfi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir. Aforizmlərin məhz dil xüsusiyyətlərini, leksik-qrammatik əlamətlərini konkretləşdirərək, abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə proseslərinin geniş diapazonundan bəhs etmək, eləcə də, onların-fraze-paremioloji definisiyasını araşdırmaq çox böyük səy tələb edir. Cümlə tipli sabit söz birləşmələri digər qrammatik birləşmələrdən əsaslı surətdə fərqlənir və semantik, forma, üslub xüsusiyyətlərinə görə hər bir dildə spesifik struktur-tekstoloji çalarlara malik olur.

Təbii ki, tərcümənin nəzəri əsaslarının ümumi sənətkarlıq baxımından da öyrənilməsi də zəruri haldır, ümumiyyətlə, bu tipli mübahisələrdə məsələnin estetik tərəfinin də bir çox önəmli hallarını nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Müxtəlif tipli (informasiya, ictimai-siyasi) tərcümə materiallarının müəyyən dillərə tərcüməsi zamanı fərdi üslub kölgədə qalır, beləliklə, informativ tərcümə dillər arasında formal münasibət kimi səciyyələndirilməyə başlayır.

Dilin əsas xüsusiyyətlərdən biri reallığı əks etdirməkdirsə, cümlə tipli frazeologizmlər, yəni UAK-lar reallığı subyektiv (obrazlı) şərh edən dil vahidləridir. Fikirrealiyaları kimi təqdim edilən aforistik ifadələrcümlənin məfhum səviyyəsinə düşməsi (nominativlik)– leksik vahid kimi qəbul edilməsi məsələnin dərinliyindən xəbər verir.

Dili statistik vəziyyətdə deyil, dinamikada öyrənmək, yəni dil vasitələrindən istifadə zamanı onların funksiyasını müəyyənləşdirmək məqsədilə “mətn linqvistikası” deyilən dilçilik sahəsi yaranmışdır. Sözsüz ki, konkret mətnlər arasında semantik tarazlığa məhz bu üsullarla nail olmaq mümkündür.

Həm leksik-frazeoloji vahidlərin, həm də universal-analitik konstruksiyaların – qrammatik strukturların çoxmənalılığı dil və mətn relevantlığı, dildənkənar amillərin dil korrelyasiyası, linqvistik kalkaların istifadə məhdudiyyəti və digər

qanunauyğunluqlar tərcümə mətni linqvistikasına aid edilən əsas qaydalardır.

Bu sahənin görkəmli tədqiqatçısı Noybert dilçilikdə adekvat tərcümənin əsas şərtlərindən sayılan: 1) mətnə bütöv halda yanaşılmasını, 2) mətnə dildənkənar amillərin nəzərə alınmasını, 3) dil işarələrinin təbiətinin öyrənilməsini, 4) dil işarələrinə (morfem, söz, söz birləşmələri, cümlə, mətn) qeyri-dil işarələri ilə (kommunikativ obrazlılıq, ekspressivlik, ritmika, intonasiya) birlikdə kompleks yanaşmanın tətbiq olunmasını israr edir.

Koduxov isbat edir ki, “dil sistemi yalnız dildə mövcud olan şeylər deyil, eyni zamanda dildə, onun normasında və nitq təzahürlərində mümkün olan şeyləri əhatə edir. Elə bir dil yoxdur və ola da bilməz ki, o özünün bütün imkanlarını həyata keçirmiş, potensial ehtiyatlarını tükətməmiş olsun. Əgər belə olsaydı, dil inkişaf etməyə, təfəkkürün və ünsiyyətin yeni tələbatlarını ödəməyə qabil olmazdı, ümumiyyətlə, o, ən vacib ünsiyyət vasitəsi olmaqdan qalardı”.

Demək olar ki, bütün dilçilik terminləri lüğətlərində dil sistemi və frazeoloji dil vahidləri barədə müəyyən ziddiyyətli fikirlər vardır.

Tərcümə vahidi probleminin müəyyənləşdirilməsi məsələsi son dövrlər bir çox nəzəriyyəçi alimləri düşündürür. Fransız və ingilis dillərinin müqayisəli stilistika müəllifləri olan avropalı alimlər Vune və Darbelni tərcümə vahidi olaraq sözün götürülməsini qəbul etmirlər. Bu zaman onların əsaslandığı mövqe budur ki, 1) söz heç də dəqiq “quruluşa” – morfoloji sərhədə malik olmayan, 2) müxtəlif birləşmə imkanları olan və ən başlıcası, 3) “işarəlik” məzmunu daimi olmayan (birmənalı olmaması faktı), 4) şifahi və yazılı nitqdə fərqli münasibətlər bildirən dil vahididir. Dəqiq tərcümə vahidi kimi söz tək deyil, semantik birləşmə şəklində götürülməlidir.

Nəzəriyyənin həqiqət olması təcrübə vasitəsilə yoxlanılır. “Müqayisəli stilistika”nın müəllifləri şifahi, sinxron və məşin tərcümələrini fərqləndirərək tərcümə vahidinin ölçüsü olaraq ümumiyyətlə dillər arasındakı fərqlənmə vahidlərini əsas götürməyi üstün tuturlar. Məsələn, yazılı tərcümə zamanı söz də, söz birləşməsi də, sintaqm da, bütöv cümlə də, abzas da və hətta mətnin özü də tərcümə vahidi kimi götürülə bilər.

Bədii əsərin tərcüməsi zamanı isə, hər sözün, hər replikanın, hər cümlənin

tərcüməsi müəllifin ideya-bədii yanaşmasından asılı olaraq, yəni əsərin ideya xətti, janr üslubu, fərdi təhkiyə üslubu, məzmunun nəqlolunma tərzü və surətlərin tipik səciyyəsi baxımından aparılmalıdır.

İlk növbədə isə, tərcümə obyektinin spesifik material xüsusiyyətləri, orijinalın məzmun və forma keyfiyyətləri əsas tutularaq tərcüməçinin müəlliflə məqsəd paralelliyi ön plana keçir.

Bu sadalanan faktlar yuxarıda söylənilən fikri bir daha təsdiq edir ki, bəzi hallarda bir sözün dəqiq tərcüməsi nəinki bir cümlə, hətta bütöv bir mətn çərçivəsində izlənilir və ola bilsin, bu sözün qarşılığı lüğətdə qəbul edilmiş söz deyil. Ona görə də son dərəcə məsuliyyət hissi ilə əvvəlcə tərcümə olunan mətnin hissələri ilə orijinal mətnin hissələrini tutuşdurmaq, sonra isə tərcümə olunmuşla orijinalı bütövlükdə müqayisə etmək məqsədəuyğun olardı.

Sintaktik buxvalizm tərcüməçi üçün ən böyük xəta sayılır, o, hər bir dilin leksik-qrammatik normalarının pozulması olmaqla bərabər, həm də müəllifin demək istədiyi fikrin təhrif edilməsinə səbəb olur. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazımdır ki, tərcümə vahidi olaraq sintaktik bütövlük götürülməlidir.

Dilinmetaforikləşmə -- məcazlaşma məhsuluolanUAK-laronunantroposentristfunksiyasınareallaşdıransintaktikvahidlərdir.Metaforizasiya–metaforikləşmə bədiitəxəyyüldilimkanları vasitəsilə reallığı əksətdirmə üsuludur.Deməkolarki, reallığınabstrakt əksətdirmə şəklində ümumiləşdirilməsidirvə bununlada, həyatı gerçəkliyinfiziki-hüquqimənimsənilməsideməkdir.Zaman, məkan, reallıqkimianlayışlarındildə qneseoloji-fəlsəfitəsəvvürlərinbədiitəqdimatıdır.Paremiyalardakı metaforikləşmə dilindaxiliimkanları hesabına – sözünleksik-semantikvariantivliyi, qrammatik-strukturmüxtəlifliyi hesabına əldə edilir.

XX əsrinonuXXI əsrin əvvəllərində Azərbaycandaictimai-siyasi, ədəbi-fəlsəfitəkamülprosesinin ənyenimünasibətlərzəminində və Avropayönümlüəlaqələrmüstəvisində tərcümə sənətidə proqressivtarixi-mədəni əhəmiyyətədaşıyır.K.Sultanova, L.Səmədova, E.Allahverdiyeva, D.Mehdiyeva, A.Ələkbərova, F.Əsgərovvə digərlərininmonoqrafiktədqiqatları

rusdilindənAzərbaycancaya, F.Vəlixanova, Ş.Ələkbərova, S.Salayeva, N.Məmmədov, N.Babayevvə başqalarınıntədqiqatışlərində isə Azərbaycan dilindənruscaya çevrilmiş bədii əsərlərintərcümə məsələləriniaraşdırılır. Avropadillərinə tərcümə problemləridə sondövlərtədqiqatobyektinə çevrilmişdir.

B.Tahirbəyovun “Tərcümə problematikası tərcüməçiliyinpredmetikimi” adlanan doktorluqdissertasiyasındatərcüməninelmi -qneseoloji əsasları tədqiqedilir.

V.Humboltagörə, hər hansı birpredmetintəsviri, müxtəlifdillərintəsvirgücündənasılı olaraq, fərqlitəqdimolunabilər.Birdilin ətrafaləmə münasibətinindigərdilinmünasibətindənköklü şəkildə fərqlənməsimaraqdoğursada, zənginlikdən faydalanmaq məsələnin ən optimalvariantı sayılır.Məlum hadisəyə fərqlibaxışınifadə vasitəsidildə təzahüredirvə birdildəşiyıcısınınbu fərqliliyidigərdildəşiyıcısına ötürmə spesifikasi dayənə dil imkanlarından nasılı olur.

Birdil sistemində digərdil sisteminə ötürmə prosesihadisənin məzmun, məqsəd və peşəkarlıq prizmasından keçərək realizə edilməsinə proses sayılır və bu hadisə hər hansı ciddi, fundamental bədii əsər vasitəsi ilə müxtəlif dillərin fərqli xüsusiyyətlərinin idrək etməyə şərait yaradır, çünki dil qədim və müasir millimədəniyyəti güzgüsüdür.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf perspektivləri artıq keyfiyyətə də fərqli münasibətlər kontekstində nəzərlənir. Buzamən tərcüməyə münasibət və onə verilən xüsusi tələblərdə hələ böyük aktuallıq kəsb edir. Tərcümə prosesinin çox pilləli, çox faktorlu xarakterini rəhbərlik etməyə, adresat və onun dil-mədəniyyət normalarına “sədaqət” prinsiplərindən qaynaqlanır.

“Tərcüməçinin nəsrdə kölə, şeirdə rəqib” olması barədə rus klassiki V.A.Jukovskinin söylədiyi fikir bir çox təcrübə məqamları üzə çıxarır.

Dissertasiyanın mövzusunə – frazeoloji ifadələrin transliterasiyası probleminə əsasən, tərcümənin lingvistik prinsipləri çərçivəsində həll etməyin mümkünlüyünü göstərməktə tətbiq edilçiliyin inkişaf etdirilməsi zərurəti irəli gəlir.

Dilində xiləmə sistemində nəsihi quruluşuna keçid edilməsi, koqnitiv düşüncənin əks etdirilmə mexanizminin tərcümədə açığa çıxması,

konkret olaraq dilin frazeologiyahidlərinin mükəmməl ifadələrindən biri olan aforizmlərini implisit və eksplisit xüsusiyyətlərinin tərcümədə çatdırılması üsulları bu mövzunun yeniliyindən xəbər verir.

Nəzəri baxımdan dissertasiyada aforizmlərin müəllif frazeologizmlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bir sıra nəzəri məsələləri ilk dəfə olaraq araşdırılmış, əldə edilən nəticələr frazeo-paremiologiyahidlərinin tərcümə problemlərinin əsaslıca prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Rus və Azərbaycan dillərinin semantik və formal aspektlərdən öyrənilməsinin mövzusunun təsviri və müqayisəli metodlar əsasında araşdırılmasına, çoxsaylı tərcümə nümunələrinin orijinalı ilə tutuşdurulması isə tədqiqatda qarşılaşdırma üsulundan istifadə olunmasına ədalətdir.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti istər rus, istər Azərbaycan dili çərçivəsində, istərsə də birdildəndigərinə keçid zamanı baş verən linqvistik faktların müəyyənləşməsində, həmçinin ənənəvi tərcümə intensivliyini, onun dilvahidlərinin funksional keyfiyyətlərinin bu və ya digər dilsituasiyalarında öyrənmək baxımından faydalı hesab edilə bilər.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə tarixi son yüz illiklərə təsadüf etsə də, tərcümə sənətimizdə yenibirmərhələnin başlanmasından xəbər verir. XIX əsrin I yarısında filosof-şair ensiklopedik təfəkkür sahibi A.Bakıxanovuna çatdığı buyen isə hifə sayəsində hər ikidən bir-birinə qarşılıqlı bədii tərcümə ədəbi fikir tariximizdə çox əhəmiyyətli bir hadisə kimi öztədiqini tapır. A.Bakıxanovun təməlini qoyduğu bu əlaqəni biz sonralar M.F.Axundov, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, R.B.Əfəndiyev, X.Qaradaği, A.Səhhət, A.Şaiq kimi yaradıcı ziyalıların tərcümələrində izləyirik. Həmin dövrlərdə nəşr olunmuş “Əkinçi”, “Kəşkül” qəzetlərində əksini tapən tərcümə sənəti bütövlükdə maarifçilik ideyalarının milli və inqilabi ruhuna xidmət etmişdir.

L.N.Tolstoyun öz dil imkanlarını və ədəbi potensialına görə ən böyük əsəri olan “Hərb və sülh” romanı Azərbaycan dilinə görkəmli tərcüməçilər Beydulla Musayev və Məmməd Arif tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə vasitəsilə

Azərbaycan oxucusu böyük Tolstoyun bədiidühasınındərinliklərinə baş vurmaqımkən qazanmışdır. Qeydetməkləzımdırki, çoxsaylısənballı elmi-tənqidiməqalə və digər mənəbələr də butərcüməinin ədəbixüsusiyyətləritədqiqədilmiş, qisməndə onundil-üşlubisəciyyəsinə nəzəryetirilmişdir.

Deməkləzımdırki, ümumiyyətlə, böyük Tolstoyun Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsifaktının özü Azərbaycan ədəbimühiti üçüntarixi əhəmiyyətlibir hadisə olmuşdur. Tolstoy yaradıcılığının həmdil, həmdə ədəbi-bədiixüsusiyyətləri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mütəmadi olaraq Azərbaycan filologiyaya elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ən müxtəlif mövqelərdən araşdırılan Tolstoy yaradıcılığı, sözün əsl mənasında, elmi-ədəbi istedadın nümayiş meydanı olmuşdur.

Tolstoy və onun bədii irsi haqqında yazılan yüksək səviyyəli elm mənəbələrində əsasən ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən şərh olunan əsərlər çoxlu təşkil edir. Təəssüflə qeydetməkləzımdırki, son dövrlərdə bu mövzuda yazılan elmi araşdırmalar azdır, lakin bizə elə gəlirki, Tolstoy irsinin araşdırılması və öyrənilməsinin həmişə vacib və davamlı olması mühüm vəzifə kimi qarşımızdadurur.

XX əsrin 50-ci illərində “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidövrünə görə çox əlamətdar ədəbi-tarixi hadisə idi. Lakin butərcümə ilə yenidən tanış olduqda onun bir çox üstüncə hətələri ilə yanaşı müəyyən qüsurlarında olduğu nəzərdən qaçmır. Olabilərki, XX əsrin ortalarında özdövrünün bədiidilkeyfiyyətlərini əks etdirərək ərsəyə gələn bu əsər, ümumilikdə, sırası oxucuları tələblərinə cavab verir, amma daha obyektiv cəsinə yanaşaraq tərcümədə dahiyənə romanın orijinal səviyyəsinə görə itələ bətdikdə, Tolstoy dühasınına foristik ifadələrinin bəzən adiləşdirilərək prozaik “sıradan bircümləyə” çevrildiyini görürük. (əlavə: forizmlərin yənləş tərcüməsinə konkret nümunələr – səh: 110, 112) Müasir ədəbi-elmibaxış, fikrimizcə, butərcümənin bir çox hallarda itirdiyi “əsərdə xilində əsər” olana forizmlərə daha diqqətli münasibəttələ bədir və gələcəkdə bu işə daha böyük məsuliyyətlə yenidən yanaşmağın zəruriliyini göstərir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir faktə diqqət yetirək: butərcümələr romandakı forizmlərin oxucuya çatdırılmasında özünündil (qrammatik-sintaktik)

keyfiyyətləri baxımından orijinal axeyli uduzur.

Məlumdur ki,

frazoloji ifadələrin tərcüməsi sonda rəcə böyük dil bilgisivə məsuliyyət tələb edir. Cümlə tipli pəremiyaların (universal sabitləşmiş cümlə – ifadələrin) birtipi olan müəllifli fraze-pəremiyaların, yəni aforizmlərin tərcüməsi zamanı yol verilmiş bir çox xətalar (leksik, qrammatik və b.) tərcümənin keyfiyyətinə əsaslı salır. Təəssüflə qeyd etməklə zımındır ki, bu kimi qüsurlarında davamlılığı

artıq müasir Azərbaycan tərcüməçilik sənətində arzu edilməz “ənənəyə” çevrilmişdir.

Buda öznövbəsində ədəbi ərsəyə orijinaldan uzaq, qeyri-dəqiq və çox səthi tərcümə məhsullarının baş alıb getməsinə səbəb olmuşdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Tolstoy nəsrinin ənmöhtəşəm nümunəsi olan «Hərb və sülh» romanının yüksək bədii ümumiləşdirmə keyfiyyətində xüsusi rol oynayan universal analitik konstruksiyaların tərcüməsində nəzərə çarpan bəzi funksional-üslubi və ya qrammatik-semantik səthiliklər oxucunu məyus edir.

Misallara müraciət edək: «Есть два источника людских пороков: праздность и суеверие, и два добродетели: деятельность и ум.» (s. 108 I c.)

Tərcüməsi: İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat, yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəaliyyət və ağıl. (s. 120, I c.) / Tərcümə edən M. Arif /

Bu tipli müqayisəbrdə tərcüməçinin şərhçiliyi açıq-aydın seçilir. Tolstoy qeyri-adiliyi kölgədə qalır. Koloritli lakonizm qrammatik xırdaçılığa qurban gedir.

Beləliklə, Tolstoyun «Hərb və sülh» romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil materialının müqayisəli – stilistik təhlili onu göstərir ki, adı çəkilən əsərin tərcümə uğurları ilə yanaşı səthi tərcümə halları da vardır. Bu hallar romanın gələcək yeni nəşrlərində redaktə zamanı aradan qaldırılmalıdır, həm də belə nöqsanlara bir daha yol verməmək üçün gələcək tərcüməçilər işə daha məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Keyfiyyətli tərcümə nəticəsində meydana gələn uğurlu aforizmlər dilin pəremioloji fonduna daxil olaraq motivləşmə və mentalaşma (milliləşmə) kəsb edirlər.

L. Tolstoyun aforistik irsinin Azərbaycan dilinin universal kəlamlarına çevrilmiş nümunələrini nəzərdən keçirək:

1) “Если афоризм нуждается в пояснениях, значит он не удачен.” (“Əgər aforizminizə ehtiyacı varsa, deməli, o, uğursuzdur.”)

2) “Все мысли, которые имеют огромные последствия, всегда просты.” (“Böyük təsir gücünə malik olan fikirlər həmişə sadə olur.”)

3) “Человек подобен дроби: в знаменателе то, что он о себе думает, в числителе то, что он есть на самом деле. Чем больше знаменатель, тем меньше дробь.” (“İnsan bir kəsir kimidir, məxrəc onun özü haqqında düşüncələri, surət isə həqiqətdə kim olduğudur. Məxrəc nə qədər böyükdürsə, kəsro qədər kiçikdir.”)

4) “Счастлив тот, кто счастлив у себя дома.” (“Yalnız öz evində xoşbəxt olankəs həqiqi qədən xoşbəxtdir.”)

5) “Жениться надо всегда так же, как мы умираем, то есть только тогда, когда невозможно иначе.” (“Evlənməyimiz də ölümümüz kimi olmalıdır – yəni daha başqa çıxış yolu qalmayanda.”)

6) “Время проходит, но сказанное слово остается.” (“Zaman ötür, amma deyilənsöz qalır.”) – “Deyilən söz yadigardır.” (S.Vurğun)

7) “Счастье не в том, чтобы делать всегда что хочешь, а в том, чтобы всегда хотеть того, чего делаешь.” (“Xoşbəxtlik istədiyini eləməkdə deyil, əksinə, elədiyini istəməkdədir.”)

8) “Все бедствия людей происходят не столько от того, что они не сделали того, что нужно, сколько от того, что они делают то, чего не нужно делать.” (“İnsanların bədbəxtliyi lazım olanı etmədiklərindən daha çox lazım olmayanı etdiklərindən törəyir.”)

9) “Чем легче учителю учить, чем труднее ученикам учиться.” (“Müəllim üçün öyrətmək nə qədər asan olursa, şagird üçün öyrənmək bir o qədər çətin olur.”)

10) “Освобождение себя от труда есть преступление.” (“Özünü zəhmətdən azad etmək cinayətdir.”)

Bir çox mənbələrdə – folklorda, bədii ədəbiyyatda, publisistik əsərlərdə işlədilən universal analitik dil konstruksiyalarının sonradan “sitatlı şaraq” istifadə olunma prosesi də frazeojiləşməyə, müəyyən konseptuallaşmaya aparan denotativ üsuldur. Məsələn, nağıl qəhrəmanının təsviri ilə bağlı bu ifadə: “Aya deyir, sən çıxma, mən

çıxım, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım“ – gözəllik konseptuallığı kəsb edən, frazeoloji denotativliyi şərtləndirən sabit konstruksiyalı cümlədir və o, sitatlaşaraq işlədilərkən güclü təsir qüvvəsinə malik hazırqəlib ibarəyəçevrilmişdir.

NƏTİCƏ

Müasir dünyanın mənəvi inkişaf yolları tarixən beynəlxalq iqtisadi-siyasi və ictimai-mədəni münasibətlərin qarşılıqlı təsir və bəhrələnməmərhələsindən başlanır. Ətraf aləmin, həyati gerçəkliyin və nəhayət, bütün dünyanındərk edilməsində özəl (kollektiv və ya fərdi) təsəvvürlərin ümumiləşmiş lakoniktəəssürata çevrilməsi əsasən söz sənətinin və onunla bilavasitə əlaqədar olan digər sahələrin (fəlsəfə, mədəniyyət, illahiyyat və s.) qarşılıqlı dinamik inkişafı ilə bağlıdır.

Bu dissertasiya işinin həcmi səviyyəsində araşdırılan mənbələr göstərir ki, bir dildə öz əksini tapmış müdrik fikir zənginliyinin başqa dillərə tərcüməsi daha çox xalqlararası mədəni əlaqələrin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Doğrudan da, tərcümə sənəti yarandığı gündən xalqların ictimai-mədəni integrasiyasına şərait yaratmışdır, bu da öz növbəsində beynəlxalq qloballaşma ideyalarını uğurla həyata keçirməyə, insanlar, xalqlar və dövlətlər arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirməyə yönəldilmiş tətbiqi - linqvistik fəaliyyət sahəsidir.

Eyni zamanda müdrik fikir zənginliyinin əks olunduğu aforistik dil öz xalqının yüksək düşüncə əmsalından xəbər verir, çünki dil – milli təfəkkürün güzgüsüdür. Bu dilin güzgüsündə isə onun ifadə vahidlərinin – səs, söz, söz birləşməsi, cümlə, mətn səviyyələrinin üzvi harmoniyası, dərin fəlsəfi konseptual düşüncə semantikasına əks olunur.

Dissertasiya işində dilin universal analitik konstruksiyalarının – UAK-ların nəzəri-tətbiqi araşdırılması, müasir rus və Azərbaycan dilləri müstəvisində tipoloji - müqayisəli öyrənilməsi, həmçinin UAK-ların xüsusi növü olan aforizmlərin frazeoloji olmuş dil vahidləri kimi linqvistik özəlliklərinin tədqiq edilməsi və aktual tərcümə problemlərinin öyrənilməsi mütəxəssislərə daha dolğun elmi nəticələr əldə etmək imkanı verir. Predikativ tipli frazeoloji birləşmələr qrupunun və onların tərcümə modelinin müəyyənləşdirilməsi üçün cümlənin bütüncü intessentiv parametrlərinin (fonetik-morfoloji, qrammatik-sintaktik, məntiqi-semantik və s.) sistem halında öyrənilməsi nə qədər vacibdirsə, bütöv cümlənin leksik vahidə çevrilməsi hadisəsinin də paralel linqvistik cərəyanlarla (mətnşünaslıq,

tərcüməşünaslıq və s.) qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməsinə o qədər zəruridir.

Dilin paremio-frazeoloji ifadələrinin tərcümə problemlərinin bədii tərcümənin lingvistik prinsipləri çərçivəsində həll etməyin mümkünlüyünü sübut etmək üçün həm dəyuxarıda göstərilən şərtlərin (tekstoloji, transformativ) intensiv təsir əlaqələrini araşdırmaq lazım gəlir. Aforizmlərin tərcüməsinin də aid edildiyi bədii tərcümə sahəsinin ümumi dilçiliklə əməli (təcrübi) və nəzəri əlaqəsi həm də dillərin referativ tərcümə meyarlarının araşdırılması baxımından çox böyük elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda aforistik ədəbi qaynaqların təcrübi-lingvistik tədqiqatları tarixin qədim qatlarına təsadüf etsə də, müasir dövrün – yəni internet əsrinin beynəlxalq nanotələbləri qarşısında acıq qalmamaq üçün klassik irsimizə yenidən nəzər salmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dünya xalqlarının bir-biri haqqında əldə edə biləcəyi informasiya bir mənbədən – internetdən müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dillərdə (tezaus informasiyalar: elmi-siyasi, ictimai-tarixi məlumatlar, xəbərlər, incəsənət və mədəniyyət növlərində: didaktik folklor nümunələri, bədii-aforistik janrları və s. şəklində) ötürülür, ən başlıcası isə, bu müxtəliflik elektron-kommunikativ dil vasitəsilə realizə olunur. Xalqımızın keçdiyi tarixi-mədəni inkişaf yoluna nəzər saldıqda da bu qənaətə gəlmək olar ki, aforizmlərin həmişə reallığın – həqiqətin subyektiv dərkində həyatı biliklərimizin zəruri paylaşma tezausu rolunu oynamışdır. (Tezaus yunanca xəzinə semantikasi daşıyır, həm də spesifik mənada xüsusi kibernetik resurs termini və ümumi anlamda məlumatlar, anlayışlar, təriflər lüğəti və s. bildirir.)

XX əsrin generativ transformasiya grammatikasının banisi, modernist lingvistik düşüncə sahiblərindən olan N. Xomskinin fikrincə: insan yalnız istifadə etdiyi dilin ifadə edə biləcəyi qədər bilik əldə edir. Yəni insanın lingvistik imkanları ona bilik toplamaqda və bu biliyi reallaşdırmaqda xidmət edir. []

A. Vejbitskaya isə müasir dünya dilçiliyində daha kreativ mövqe tutaraq qlobal xaos mühitində fərdin və ictimaiyyətin dilinin ümumiləşdirici xüsusiyyətlərinin dilçiliyin missionerlik şərti kimi üzə çıxarmağı əsas məqsəd sayır, yəni fərd və ictimaiyyət bir-birini bu “ümumiləşdiricilik zəmində” və ya “gerçəkliyin

subyektiv şərh” olan aforistik dildə anlama bilər – qənaəti ilə vəziyyətdən çıxış yolu arayır.

Fikrimizcə, aforistik dil dedikdə, inandırıcı prioritetə malik düşüncə (paremiyalar, aforizmlər və s.) vasitəsi ilə gerçəkliyin dildə metaforik ifadə olunmasına – ədəbi-fəlsəfi tipikləşməsinə və ya ümumiləşdirilməsinə nail olmaq üçün hər şeyin fövqündə duransimvolik anlaşıma dili nəzərdə tutulur.

Milli dilin aforistik ifadə imkanları yüksək fikir abstraksiyasının ifadəsi olan aforizmləri lakonik cümlə şəklində yaradaraq gerçəkliyin cəld və müdrikcəsinə anlaşılmasına təkan verir, beləliklə də, milli və ya fərdi düşüncə etalonu qlobal obyektivlik postulatına – gerçəkliyin çevik dərk edilməsi elminə çevrilir. Məsələn: bu aforizmdə əks olunmuş fikir – “İnsanın pis əməlləri üçün iki mənbə vardır: bekarçılıq və mövhumat, yaxşı əməlləri üçün də iki mənbə vardır: fəaliyyət və ağıl” (L.N.Tolstoy “Hərb və sülh” romanı) – hər kəsin qəbul etdiyi ən düzgün qənaətdir. İstər milli, istərsə də qeyri-millidüşüncə xəzinəsinin nadir inciləri olan aforizmlər – “hazırqəlib ifadələr” gələcəyə ünvanlanmış “müdriklik” resurslarıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mətn – mikromətn rakursundan elmi-praktik bilikləri paylaşma keyfiyyətlərini səciyyələndirən aforizmlərmüxtəlif nominativ-koqnitiv situasiyalarda dilin hazır fikir ehtiyatları kimi tətbiq edilə bilər. Hər bir dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin bəşər mədəniyyətinə, intellektuallığa bəxş etdiyi aforizmlər müxtəlif konseptual mövzularla (insan, həyat, dünya, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, ədalət, məhəbbət və s.) həm də dünya aforizmlər tezarusunun tərkib hissəsini təşkil edir.

Nəzəri baxımdan dissertasiyada aforizmlərin – müəllifi frazeologizmlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bir sıra nəzəri məsələləri ilk dəfə olaraq araşdırılır, əldə edilən nəticələr frazeo-paremioloji vahidlərin tərcümə problemlərinin ən başlıca prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Frazeologizmlərlə zəngin əcnəbi ədəbi-bədii qaynaqların tərcüməsi problemlərini Azərbaycan dilinin geniş referentiv tərcümə potensialı sayəsində həll etmək böyük elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Rus və Azərbaycan dillərinin frazeo-paremioloji ifadələrinin semantik və formal aspektlərdən öyrənilməsi mövzunun təsviri və müqayisəli metodlar əsasında

araşdırılmasına, bir çox tərcümə nümunələrinin orijinalı ilə tutuşdurması isə tədqiqat işində qarşılaşdırma üsulundan istifadə olunmasına dəlalət edir.

Dissertasiya işinin elmi-nəzəri praktik əhəmiyyəti: Müasir Azərbaycan müstəqildövlət olaraq xarici ölkələrlə və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər qurmaq, onlarla müxtəlif xarakterli iqtisadi-siyasi, mədəni-diplomatik əlaqələr saxlamaq və bir çox digər mühüm əhəmiyyətli vəzifələri həyata keçirmək əzmindədir.

Belə bir məsul dövrdə ölkəmizdə xarici dilləri mükəmməl bilən və bu dillərin paremio-frazeoloji sistemini və bu sistemin pragmatik-funksional özünəməxsusluqlarını, üslubi inceliklərini dərinlən mənimsəmiş mütəxəssislərə böyük ehtiyac duyulur. Bu məqsədlə gələcəkdə daha böyük nailiyyətlər əldə etmək üçün müxtəlif sistemli dillərin paremio-frazeoloji ifadələrinin digər dillərə tərcümə problemlərinin öyrənilməsində müasir nəzəri - linqvistik platformaların müəyyən edilməsi çox vacibdir.

Aforizmlərin istər rus, istərsə Azərbaycan dilində müəssisində yaradılmasını, eləcə də bir dildən digərinə transformasiyası zamanı baş verən bir çox linqvistik dəyişikliklərin müəyyən edilməsi, həmçinin ana dilimizin tərcümə intensivliyinin, onun paremio-frazeoloji dil vahidlərinin funksional keyfiyyətlərinin bu və ya digər tətbiqi situasiyalarda öyrənməsi baxımından faydalı hesab edilə bilər. Diqqətinizə təqdim edilən bu tədqiqat işi Azərbaycanda müvafiq istiqamətdə aparılan fundamental araşdırmaların davamı olaraq problemin praktik elmi-tətbiqi səviyyədə öyrənilməsi və icra edilməsi məqsədinə yönəldilmişdir.

“Hərb və sülh” romanının yazıldığı XIX əsrdən başlayaraq Lev Tolstoy yaradıcılığında müasir intellektual düşüncənin bədii-fəlsəfi istinad mənbəyinə çevrilmişdir. Tolstoyun aforizmlərinin dünya dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə uğurlu tərcüməsi ona “bütün zamanların ən yaxşı yazıçıları reytinginin lideri adını qazanan müəllif” şöhrəti gətirməklə bərabər bir daha sübut etdi ki, ümumiyyətlə dillər bir-birindən başlıca olaraq ifadə edə bilmədikləri ilə deyil, ifadə edə bildikləri ilə fərqlənirlər.

Xüsusi ləfz və ya frazeoloji tərkibi (və ya daha yüksək ölçülü frazeoloji dil

vahidini) başqa bir diləyalnız o zamantam adekvat çevirməkəolur ki, bu tipli dil vahidləriniekvivalent kombinasiya vasitəsi ilə ifadə etmək mümkün olsun , yəni bu vahidlərdə ifadə olunmuş informasiya tərcümədə özünün dolğun əksini tapa bilsin. Tərcümə nəticəsində aforizmlərin dominant xüsusiyyətlərinin, yəni 1) aksiomatiklik (tərif vermək), 2) paradoksallıq (hər adamın ağına gəlməyən), 3) ikiüzlülük (kim? – kimdir/necədir? və ya nə?-nədir/necədir?), 4) kateqorial fəlsəfi dəyktiklik (insan, məkan, zaman vəhdəti), 5) neytrallıq (bitərəflilik), 6) işarəvurmaqlıq (eyhamlılıq) və s. keyfiyyətlərinin üslubi tənasübü alınsın. (Şərti olaraq bədi transformasiya tənzimləməsi zamanı orijinal dil aforizminə bərabər tərcümə dili aforizmi ifadə edilməlidir.)

“Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi nümunəsində ədəbi - bədi əsərlərin orijinal dil keyfiyyətlərindən sayılan müəllifli paremio-frazeoloji vahidlərinin – cümlə tipli frazeoloji ifadələrinin xarakterik məzmun sabitliyi, quruluş-kompozisiya differensiallığı, analitik-semantik universallığı, ümumiləşdirici fəlsəfi konseptuallığı müasir dilçilik sistemində nəzəri- transformativ filoloji evrisemikliklə bağlı bir çox problemlərin həllinə təkan verir. Tərcümədə praktik olaraq yenidən yaradılan paremio-frazeoloji vahidlər tərcüməçidən çox böyük ustalığ tələb edir. Hər iki dilin leksik-semantik və struktur-differensial cəhətlərinə dərinlə bələd olmayan tərcüməçi qarşısında duran vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz. Rus dili frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir yaradıcı işdir. Bu çətinliklər rus dili ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Rus dilində verilmiş frazeologizmin Azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsinə nail olmaq üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə etməlidir. Bunların sırasına ekvivalent, analogi, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə üsulları daxildir.

Frazeoloji birləşmələrin hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formaları əks etdirməsini nəzərə alınmaması səbəbindən belə ifadələr Azərbaycan dilinə çox zaman yanlış tərcümə edilir. Bu ifadələrin yanlış tərcüməsinin əsas səbəblərindən biri onların verilmiş

məndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin bu frazeologizmlərim leksik-semantik xüsusiyyətlərini yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır.

Buna görə də tərcüməçi hər hansı bir aforizmi Azərbaycan dilinə düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara riayət etməlidir:

1. Tərcümə olunacaq aforizmin mənasını tam başa düşməli;
2. Aforizmin məxsus olduğu müəllifin məqsədini (anonim aforizmin isəaid olduğu xalqın milli varlığını və məramını) bilməli;
3. Tərcümə prosesində lüğətdən düzgün istifadə etməli, dil və üslubi məsələlərinə diqqət yetirməli, TD-yə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə etməli;
4. Aforizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən istifadə etməyi bacarmalı;
5. Tərcümə metodlarından düzgün istifadə etmək bacarığına malik olmalı;
6. Aforizmin bədii-metaforik kontekstindən uzaqlaşmamalı;
7. Tərcümə olunduğu dilin kompleks tələblərinə cavab verməli;
8. Tərcüməçi bu dillərin metoforik sistemə nüfuz etməyi, bununla da tərcümə etdiyi aforizmi “yenidən yaratmaqla” öz bədii təfəkkür süzgəcindən keçirməlidir.

Müasir Azərbaycan filologiyasının tətbiqi dilçilik sahəsində son dövrlər dilin paremio-frazeoloji vahidlərinin formal-qrammatik, struktur-semantik, funksional-tətbiqi özəlliklərinin tədqiq edilməsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsində, bir sözlə, güclü dövlət quruculuğunun inkişafında mühüm rol oynayan beynəlxalq dillərin tədrisinə, nəzəri-təcrübi tədqiqinə, tətbiqi-metodoloji araşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılır. Aforizmlərin də daxil olduğu paremio-frazeoloji dil sisteminin elmi-nəzəri şərh, xüsusi metodoloji araşdırılması fonunda müasir klassifikasiyalara ehtiyac vardır. Frazeologiyanın transdil inkişaf xarakterini əyani şəkildə əks etdirən aforizmlərin başlıca morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlərini, vacib struktur özəlliklərini, semantik-üslubi funksionallığını, konseptual-frazeolojiləşmə imkanlarını, dilin frazeoqrafiya fonduna daxil olma üsullarını,

kommunikativ-linvokulturoloji istifadə aspektlərini, linqvistik terminoloji parametrlərini ümumiləşdirilərək, sosiolinqvistik tətbiqi sahədə tərcümə problemlərinin həllində nailiyyət qazanmaq olar. Xarici dillərin paremio-frazeoloji sisteminin və bu sistemin spesifik vahidi olan aforizmlərin tərcümə problemlərinin öyrənilməsində indiyədək qazanılmış tətbiqi-təcrübi nailiyyətlərimizi, elmi-nəzəri və mədəni irsimizi obyektiv təhlil edərək bu sahədə gələcəktə əqqi üçün zəruri nəticələr çıxarılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT VƏ LEKSİKOQRAFIYA MƏNBƏLƏRİ

Azərbaycan dilində:

1. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə / Azərb.SSR EA Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. - Bakı : Elm , 1978 .
2. Axundov A."Ümumi dilçilik" –Bakı, Şərq-Qərb nəşr., 2006 ,ISBN10 9952-34-017-6/ ISBN13 978 9952- 34-017-4
3. Alməmmədov A. L.Tolstoy və Azərbaycan ədəbiyyatı: "Dərs vəsaiti".-B., 1972.- 112 s.
4. Arif M. L.N. Tolstoy: (vəfatının 50 illiyi).- Bakı, Yazıçı nəşr.,1960-58 s.
5. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992 , 562 s.
6. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978. 467s.
7. Babaşova G. Frazeoloji semantika və sintaktik vahidlər, "Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri",BSU,Ümummilli lider H.Əliyevin 88 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfrans,4-7 may,2011, .- s.96
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970,190s.
9. Cəfərov S. Azərbaycan dilində idiomlar, S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat seriyası), 1955, № 9.
10. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962. səh 59-62.
11. Əliyev R. Müasir Azərbaycan dilində tərcümənin nəzəri və praktik məsələləri, Dissert. işi,Bakı,2007.
12. Əliyev K.Y. Bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri, Bakı, 1996.
13. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Bakı, 1980,107s.
14. Həkimov M.İ. Xalqımızın deyimləri və duyumları, Bakı, Maarif, 1986.
15. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət, Bakı, 2006.
16. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı,1979, 290s.

17. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 320s.
18. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 166 s. ISBN 978-602-233-621-9
19. Hüseynova K. Tərcümə zamanı emosional-ekspressiv vasitələrin təsviri ifadə üsulları ,Dissert. işi, Bakı, 2002
20. Xəlilov A. Mahmud Kaşqarının "Divani Lügəti-it Türk" lüğətində paremioloji vahidlərin struktur-semantik təhlili, Dissert. işi, Bakı, 2006
21. Xəlilov S. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin bəzi semantik xüsusiyyətləri haqqında, M.F.Axundov adına APDİ-nin Elmi əsərləri, XII seriya, № 3, Bakı, 1966.
22. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. "Ünsiyyət", Bakı, 2000, 375s.
23. Комиссаров В. Н. Лингвистик перевод. М., 1980, 241s.
24. Quran-i Kərim (N.Qasımoğlunun tərcüməsində), Azərbaycan türkcəsində açıqlama, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 368 səh.
25. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, "Nurlan" nəşr., 2003. 450s. . (A. Qurbanov "Müasir Azərbaycan dili", I cild , Bakı, 2003, səh. 356-386.)
26. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum, 2-ci nəşr, Bakı, Maarif, 1984.
27. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası, 2-ci cild, Bakı, Nurlan, 2009, 284s.
28. Mahmudova T. Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümənin nəzəri problemləri, Dissert. işi, Bakı, 1999
29. Mirzəliyeva M. Türk dillərində frazeologiyanın nəzəri problemləri, AMEA, Bakı, 1996.
30. Mürşüdoğlu Y. Alman dilində atalar sözləri və məsəllər və onların ingilis, Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları, Bakı, Nərgiz-R, 1997.
31. Rəhimov İ., Nağıyev V. İkitərəfli tərcümə, Bakı, Azər nəşr, 1972.
32. Rəhimzadə N.R. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr, AKD, Bakı, 1967.
33. Rəhimzadə N.R. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində verilən frazeoloji vahidlər haqqında, Azərb. EA Xəbərləri №2, 1980.

34. Rzayeva S. Frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları, Dissert. işi, Bakı, 2006.
35. Seyidov Y. Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri, Bakı, ADİ nəşri, 1964.
36. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966.
37. Seyidov Y. Sözüün qüdrəti, Bakı, Yazıçı, 1989.
38. Tahirbəyov B.H. Atalar sözü və zərb məsəllərin tərcüməsi, Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1965.
39. Tolstoy L.N. "Hərb və sülh", I-IV cildlər, Bakı, Azərnəşr, 1978
40. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında, Bakı, Ünsiyyət, 2001.

Rus dilində:

41. Авалиани Ю. Ю. К семантической структуре и контекстуальным связям фразеологических единиц в разнотипных языках. // Вопросы фразеологии романских и германских языков. Самарканд, 1981. С. 140-147.
42. Авалиани Ю. Ю. К системным связям фразеологических единиц. // Азербайдж. респ. конф. По вопросам языкознания и методики обучения иностранным языкам. Баку, 1968. С. 5-7.
43. Агеев В. Н. Семиотика. М., 2002. 256с.
44. Адилов М. Роль переводов в обогащении лексики азербайджанского языка фразеологизмами, Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей (Материалы IX Всесоюзного координационного совещания), Баку, 1968.
45. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972. 215с.
46. Акуленко В. В. Лексические интернационализмы и методы их изучения. // Вопросы языкознания. 1976. № 6. С. 50-63.
47. Алексеева И.С. Введение в переводоведения. Учебное пособие. М.: Изд-во "А С А Д Е М І А", 2004, с. 180-201
48. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в системе современного русского языка.

Волгоград, 1993. 140с.

49. Алефиренко Н. Ф., Золотых Л. Г. Проблемы фразеологического значения и смысла. Астрахань, 2000. 220с.
50. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. М.: Academia 2002.
51. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта: Теоретическое исследование. Волгоград: Перемена, 2003. 248с.
52. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. Волгоград, 1999. 273с.
53. Алефиренко Н.Ф., Валюх З.О. Теоретические основы фразео-графической репрезентации формально-содержательной вариантности фразеологизмов // Проблемы русской и общей фразеографии. Новгород, 1990
54. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. Волгоград, 1999. 273с.
55. Алехина А. И. Идиоматика современного английского языка. Минск, 1982.-279 с.
56. Алефиренко Н.Ф., Валюх З.О. Теоретические основы фразеографической репрезентации формально-содержательной вариантности фразеологизмов // Проблемы русской и общей фразеографии. Новгород, 1990. - С.230
57. Аллахвердиева Э.М. Лексико-фразеологическая и структурно-семантическая эквивалентность в художественном переводе, АКД, Баку, 1987.
58. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Д., 1963. 208 с.
59. Аникин В.П., Кирдан Б.П., Селиванов Ф.М. Русские пословицы и поговорки, М., Художественная литература, 1988.
60. Аннинский Л. А. Меч мудрости или русские плюсы -Москва.:Алгоритм, 2006, 336 с. ISBN 978-5-9265-0690-4
61. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 1,2. М., 1995.
62. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, Казань, Изд-во Казанского университета, 1989, 126 с.,ISBN 5-7464-0099-8
63. Артемова А.В. Эмотивно-оценочная объективация концепта «женщина» в семантике фразеологических единиц (на материале английской и русской

- фразеологии): Автореф. дис. . канд. филол. наук. Пятигорск, 2000. 16с.
64. Арутюнова Н. Д. Истина и судьба // Понятие судьбы в контексте разных культур. М., 1994. С. 302-316.
65. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика. М., 1979.
66. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М., 1999. 896с.
67. Архангельский В. Л. Проблема устойчивости фразеологических единиц и их знаковые свойства. (На материале современного русского языка). // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968.-С. 37-43.
68. Архангельский В. Л. Соотношение и взаимодействие фразеологического уровня с единицами других уровней современного русского языка. // Уровни языка и их взаимодействие. М., 1967.-С.6-7.
69. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964. 225с.
70. Афанасьев А.Н. Древо жизни, Избранные статьи, М., Современник, 1982, 464с.
71. Ахманова О.С. Словосочетание, В кн."Вопросы грамматического строя", Москва, 1955,455 с.
72. Ахманова О.С., Задорнова В.Я. Теория и практика перевода в свете учения о функциональных стилях речи // Лингвистические проблемы перевода. – Москва, Изд-во МГУ, 1981, 312с.
73. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. М., 1987, М., Высшая школа, 1964, 255 с.
74. Бабкин А.М. Идиоматика и грамматика в словаре // Со-временная русская лексикография. 1980. Л., 1981.
75. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники, Ленинград, «Наука», Лен. Отделение, 1970.
76. Бабушкин А. П. Культура, когниция, перевод // Социокультурные

проблемы перевода. Воронеж, 1998. С. 10-16.

77. Бабушкин А. П., Жукова М. Г. Перевод реалий в свете проблем когнитивной семантики // Проблемы культурной адаптации текста. Воронеж, 1999. С.11-13.
78. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996. 104с.
79. Байрамова Л. К. Фразеологические универсалии. // Динамика фразеологического состава языка. Тезисы международной научной конференции 24-25 ноября 1999 г. Курган, 1999. С. 8-9.
80. Баласанова А.Л. Социолингвистическая природа новых устойчивых комплексов фразеологического характера в английском языке. // Вопросы фразеологии романских и германских языков. Самарканд, 1981. С. 74-78.
81. Балашова Л. В. Вербальная коммуникация и ее отражение в идиоматике русского языка // Прямая и непрямая коммуникация. Саратов, 2003. С. 93-109.
82. Балашова Л. В. Метафора в диахронии (на материале русского языка XI - XX веков). Саратов, 1998. 216с.
83. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с фр. М.: Изд-во иностр. лит., 1955. 416с.
84. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. 394 с.
85. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Пер. с фр. М.: ИИЛ, 1955. 416 с.
86. Баранов А. Н., Караулов Ю. Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю). М., 1991.
87. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. М.: Знак, 2008. С. 27-65.
88. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики// Изв. РАН. Сер. лит. и яз. Т.56. 1997. № 1. С.11-21.
89. Баркова Л.А. Английские фразеологизмы как источник страноведческой информации. // Вопросы английской фразеологии, вып. 287. М., 1987. С. 4-

14.

90. Бархударов Л.С. Язык и перевод, Изд. 2-е, Москва.: Издательство лки, 2008. 240 с.
91. Бахшиева А.Ш. Идентичные модели паремиологических единиц в разносистемных языках: на материале русского, азербайджанского и английского языков / науч. рук. И. Г. Гамидов, АҚД, Баку, - 2008
92. Беликов В.И. Паремии как объект лексикографии // Международная конференция по компьютерной лингвистике «Диалог 2008» Материалы конференции //
93. Беликов В.И. Паремиологические заметки // знак: Сб. статей по лингвистике, семиотике и поэтике, –М., Русский учебный центр, 1994.
94. Белянин В.П. Фразеология подростков как языковая субкультура// Фразеология в контексте культуры. М.: Школа "Яз. рус. культуры", 1999. С.114-117.
95. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
96. Благова Г.Ф. Пословица и жизнь: Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе. М.: Восточная литература, 2000.- 222с.
97. Блумфилд Л. Язык, М.: : Прогресс, 1968 , 608 с.
98. Блэк М. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Бенджамина Ли Уорфа) // Новое в лингвистике. Вып. 1. М.: Изд-во иностр. лит, 1960.-С. 199-212.
99. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 384 с. (т. 1), 392 с. (т. 2).
100. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. С. 25-36.
101. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та 2000. 123с.
102. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Перемещение в пространстве как метафора

- эмоций // Логический анализ языка. Языки пространств. М., 2000. С. 277-288.
103. Булыгина Т.Г., Шмелев А.Д. Чем обусловлена транзитивность знания? // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995. М., 2003. С. 79-84.
104. Бурова Н. Е. К вопросу о лексико-фразеологической системе. // Фразеология 2000: Материалы Всероссийской научной конференции «Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы». Тула, 2000. С. 68-69.
105. Бюлер К. Теория языка. М.: Прогресс, 1993. 502 с.
106. В. В. [Вешнев В.] Афоризм // Литературная энциклопедия: В 11 т. — [М.], 1929—1939. Т. 1. — [М.]: Изд-во Ком. Акад., 1930. — Стб. 279—280.
107. Ваганова Е. Ю. Афоризм как тип текста в аспекте интертекстуальности : На материале немецкого языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.04. — Калининград, 2002. — 261 с.
108. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1987. - 480 с.
109. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. — М.: Соцэкгиз, 1937. — 410 с.
110. Вёглин Ч. Ф. Многоступенчатый перевод (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике). - М., 1978. - С. 168-184
111. Вежицкая А. Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны // Вопросы языкознания. 1993. № 4. С. 18-22.
112. Вежицкая А. Культурная обусловленность категорий "прямота" vs. "непрямота" // Прямая и непрямая коммуникация. Саратов, 2003. С. 136-159.
113. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М., 2001.
114. Вежицкая А. Русские культурные скрипты и их отражение в языке // Русский язык в научном освещении. № 2 (4). М., 2002. С. 6-34.
115. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 1999. -

116. Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. М., 2001.-272 с.
117. Вежицкая А. Сравнение градация - метафора // Теория метафоры. М., 1990.-С. 37-53.
118. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. М. 1997. 416с.
119. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Рус. язык, 1980. 320 с.
120. Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М., 1978. - С. 157-167)
121. Виноградов В.С. Введение и переводоведение, -М.,ИОСОРАО,2001, 224 с.
122. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977.-312 с.
123. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике, Изб. труды, М., Наука, 1975.280с.
124. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва :Наука, 1977,340с.
125. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. История советского языкознания, Хрестоматия, М.,1988.
126. Власова Н. А. Современное фразеогнездообразование в русле антропологической парадигмы. // Фразеология в аспекте науки, культуры, образования. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Челябинск, 2001. С. 211-216.
127. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Международные отношения, 1986. – 320с.
128. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001. № 1. С. 64-72.
129. Воробьев В. В. Лингвокультурология (теория и методы). М., 1997. 331с.

130. Воронина С.М. Тема состязательности: англо-русские оценочные параллели // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. Волгоград -Архангельск, 1996. С.60-66.
131. Войшвилло Е.К. Понятие. М., 1967. 286с.
132. Гак В. Г. Сопоставительные исследования и переводческий анализ (Тетради переводчика)-М., 1979. - С. 11-21)
133. Гак В. Г. Языковые преобразования. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 764 с.
134. Гак В.Г. Отображение сокровенного смысла // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. М., 2004. С. 489-497.
135. Гак В.Г. Языковые преобразования. М., 1998.
136. Гамидов И. Г. «Некоторые вопросы перевода паремиологических единиц (журнал «Мутарджим», Баку, №3, 1997).
137. Гамидов И.Г., Новрузов Р.М. Аксиоматические выражения: вопросы типологии и перевода, Баку, Мутарджим, 1997, 92с.
138. Гамидов И.Г. Аксиоматика: теоретические вопросы анализа универсально-аналитических конструкции и вопросы их перевода (совместно с Р.Новрузовым), Баку, «Мутарджим», 1999, 180 с.
139. Гамидов И. Г.Философия грамматики пословиц и афоризмов. Баку, Сабах, 2001, 272 с.
140. Гамидов И.Г. «Соотносительность паремии и фразеологических единиц //сборник статей «Научные этюды», Баку, 1997.
141. Гамидов И.Г. Михелсон как фразеолог и фразеограф //Ученые записки БСУ, №1, 206 стр. www.bsu_az.org/phil_gram_ilyas_ru/htmlsk
142. Гамидов И.Г. Семантика и структура предложения, Баку, Изд.АПУ им. Н.Туси, 1992,75с.
143. Гамидова Л.И.Образование фразеологических единиц на базе пословиц и поговорок (на материале русского и азербайджанского языков), Дис. ... канд.филол.наук.10.02.19,Баку, БСУ,2008
144. Гарбовский Н.К. Теория перевода. -Москва, Изд-во МГУ, 2004, с. 324-349

145. Гасанов А.А. Сложные предложения с фразеологически связанными частями в современном русском языке, Канд. дисс., Баку, 1966.
146. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. М., 1995. 480с.
147. Гвоздарев Ю.А. Современный русский язык. Лексикология и фразеология Феникс, ИКЦ "МарТ" 2009, 310с.
148. Гвоздарев Ю.А. Рассказы о русской фразеологии, М., Просвещение, 1988, 190 с.
149. Глаголевский П. Синтаксис языка русских пословиц, СПб., 1874, (оттиск из «ЖМНП», ч. 156);
150. Глотова Е. А. Внутренняя форма как элемент фразеологического значения. // Динамика фразеологического состава языка. Тезисы международной научной конференции 24-25 ноября 1999 г. Курган, 1999. С. 18 - 19.
151. Гольцекер Ю. П. К вопросу о методах передачи идиоматических выражений в переводах с близкородственных языков. // Труды Самаркандского гос. ун-та, вып. 179. Самарканд, 1971. С. 26-34.
152. Грабарова Э.В. Лингвокультурологические характеристики концепта «смерть» // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград: Перемена, 2001. С. 71-78.
153. Григорьева О. Н. Когнитивные аспекты исследования русского языка // Русский язык: исторические судьбы и современность. М., 2001. С. 96-99.
154. Гринцер Н.П. Греческая: очевидность слова и тайна значения // Логический анализ языка. Избранное. 1988 1995. М., 2003. - С. 25-37.
155. Грицко М. И. Глагольные фразеологизмы русского, английского и французского языков в сопоставительном аспекте. Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20. — Новосибирск, 2005
156. Гришина Н.В. Концепт вода в языковой картине мира (на основе номинативного и метафорического полей русского языка XI-XX вв.). Автореф. канд. филол. наук. Саратов, 2002. 24с.
157. Грянкина Е. С. Семантика фразеологизмов в сознании носителей русского языка (На материале русских и английских фразеологизмов в буквальном

- переводе). Дис. ... канд. филол. наук:— Барнаул, 200472.
158. Гудок В. С. Афоризм и пословица. Вопросы русской литературы [Текст] / В. С. Гудок; Львов, 1967, вып. 2. – 296 с.
159. Гузикова, В. В. Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц [Текст] / В. В. Гузикова; М.: 2004. – 124 с.
160. Гулузаде Я. Художественный перевод и литературные связи. Б.: Мутаржим, 1999, 180 с.
161. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание. СПб., 1859.
162. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 2000. 400 с.
163. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. С. 370-381.
164. Гусев Н. Н., Где искать канонический текст «Войны и мира», — «Толстой и о Толстом. Новые материалы», сб. II, М., 1926;
165. Гусейнов Б.Г. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского на азербайджанский язык, АКД, Баку, 1967.
166. Гусейнов И.А. Проблема достижения адекватности перевода пословиц с английского на азербайджанский язык, АКД, Баку, 1988.
167. Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц, Уч. записки АГУ, Серия литературы и языка, №5, 1966.
168. Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. Ростов-на-Дону, 1979. 112с.
169. Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. Ростов-на-Дону, 1979. 112с.
170. Диброва Е. Н. Парадигматические и синтагматические отношения в лексике и фразеологии. Ростов-на-Дону, 1982. 97с.
171. Дмитриева О.А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материале французского и русского языков): Автореф. дис. .

- канд. филол. наук. Волгоград, 1997. 16с.
172. Добровольский Д. О. и др. Сопоставительная фразеология (на материале германских языков). Владимир, 1990. 80с.
173. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии (I) И В Я. 1997. № 6. С. 37-48.
174. Добровольский Д.О. Фразеологическая номинация и лингвистика универсалий. // Сб. науч. тр. МПИИЯ, вып. 232. М., 1984. С. 16-28.
175. Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Идиоматика в тезаурусе языковой личности // Вопросы языкознания. 1993. №2. С.5-15.
176. Добрыднева Е. А. Коммуникативно-прагматические преобразования фразеологизмов. // Фразеология 2000: Материалы Всероссийской научной конференции «Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы». Тула, 2000. С.237-239.
177. Добрыднева Е. А. Современная русская фразеология: категориальные признаки и коммуникационные сходства. Волгоград, 1998. 88с.
178. Долгополов Ю. А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале английского, французского и русского языков): Автореф. дис. канд. филол. наук. Казань, 1974. 27 с.
179. Долинин Р. А. «Интерпретация текста, М., Просвещение, 1985, 288 с.
180. Дубова М.Е. К вопросу о дифференциации лексического и фразеологического значения. // Динамика фразеологического состава языка. Тезисы международной научной конференции 24-25 ноября 1999 г. Курган, 1999. -С. 25-26.
181. Дубровская О.Г. Русские и английские пословицы как лингвокультурные единицы. Тюмень, 2002. 163 с.
182. Ермакова О.П. Пространственные метафоры в русском языке // Логический анализ языка. Языки пространств. М., 2000. С. 289-298.
183. Ефимова Н.Н. Онтологизация концепта «риск» в английской фразеологии: Автореф. дис. .канд. филол. наук. Иркутск, 2000. 19с.
184. Есперсен О. Философия грамматики. Пер. с англ. — М.: ИИЛ, 1958. — 404

с.

185. Жигарина Е.Е. Современное бытование пословиц: вариативность и полуфункциональность текстов, АКД, М., 2006.
186. Жуков В.П. Русская фразеология. М., Изд. Высшая школа, 1986, 310 с.
187. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М.: Изд. МГУ, 1962.
188. Иванова Е. В. Пословичные картины мира. СПб., 2002. 155с.
189. Иллюстров И.И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках, Изд-е 3-е, СПб, 1915.
190. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 390с.
191. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Ин-т языкозн. РАН, 1992. - 330с.
192. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976.
193. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.
194. Касевич В. Б. Языковые и текстовые знания. // Вопросы языкознания. 1990. №6. С. 98-101.
195. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. — М.: Наука, 1986, 298 с.
196. Кацюба Л. Б. Культурологический аспект пословиц (на материале пословиц о труде). // Фразеология в аспекте науки, культуры, образования. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Челябинск, 2001. С. 219-222.
197. Кнорина Л.В. Нарушения сочетаемости и разновидности тропов в генетивной конструкции // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995. М., 2003. С. 260-268.
198. Кобозева И. Г. «Смысл» и «значение» в «наивной семиотике» // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С. 183-186.
199. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 352с.
200. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974, 133 с.

201. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Кн. 2. Добро и зло. СПб., 2001.
202. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. СПб., 2000.
203. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб., 2002. 447с.
204. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и в языке. М., 1990.-107с.
205. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 1990, 253 с.
206. Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж, 1989.-191с.
207. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М., 2003. 348с.
208. Королькова А. В. Русская афористика в контексте фразеологии : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.02.01 / Елец. гос. ун-т им. И. А. Бунина. — Елец, 2006. — 34 с.
209. Костомаров В. Г., Бурвикова Н. Д. Современный русский язык и культурная память // Этнокультурная специфика речевой деятельности. М., 2000. С. 23-36.
210. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. М.: Педагогика-Пресс, 1994. 248с.
211. Кошарная С. А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. Белгород, 2002. 287с.
212. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: Монография. Волгоград: Перемена, 2001. 495с.
213. Крылова Т. Понятия чистоты и порядка в названиях человеческих свойств: специфика слов с положительным и отрицательным значением // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка. М., 2003. С. 366-376.
214. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // ИАН СЛЯ. 1997. Т. 56, № 3. С. 22-31.

215. Кубрякова Е.С. Язык и знание. М., 2004. 400 с.
216. Кузнецов А. М. Когнитология, «антропоцентризм», «языковая картина мира» и проблемы исследования лексической семантики // Этнокультурная специфика речевой деятельности. М., 2000. С. 8-22.
217. Кузьмин П.П. Старинные русские народные пословицы и поговорки, Пенза, 1958.
218. Кулишкина О. Н. Русский афоризм XIX — начала XX веков: эволюция и сферы влияния жанра : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.01.01 / С.-Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2004. 41 с.
219. Кулишкина О.Н., Шестов Л.В. Афоризм как форма творчества «из ничего». – Русская литература: 2003, №1, 223 с.
220. Кунин А. В. Английская фразеология (теоретический курс). М., 1970.
221. Королькова А. В. Русская афористика в контексте фразеологии : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.02.01 / Елец. гос. ун-т им. И. А. Бунина. Елец, 2006. 34 с.
222. Крикманн А.А. Некоторые аспекты семантической неопределённости пословицы, Паремнологический сборник, Пословица, Загадка, (Структура, смысл, текст), М., 1978.
223. Кунин А.В. Имплицитность – один из системообразующих факторов фразеологической семантики: Об имплицитном компоненте фразеологического значения // Сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореца. – М., 1986. – Вып. 262. – С. 20-28.
224. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986.- 384 с.
225. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. М., 1972. -288 с.
226. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение. М., 2003. 400 с.
227. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. / Пер. с англ. М.: УРСС, 2004. 320 с.
228. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. М., 2004. 792с.

229. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // НЗЛ. Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. М., 1988. С. 12-51.
230. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М., 1990.
231. Ларин Б.А. «Очерки по фразеологии» (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов) - Москва, 1977. – с.125-149
232. Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. За справедливостью пустой // Логический анализ языка. Языки этики. М., 2000. С. 281-293.
233. Леонтович О.А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения: Монография. Волгоград: Перемена, 2002. 434с.
234. Лингвокультурологические проблемы изучения национальных концептосфер. Йошкар-Ола, 2003. 198с.
235. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997. С. 280-287.
236. Ломоносов М. В. Труды по физиологии. Поли. собр. соч. - М.-Л.: изд-во АН СССР, 1952, т. 4.- 605с.
237. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек текст - семиосфера-история. М.: Школа "Яз. рус. культуры", 1999. - 464с.
238. Лотман Ю.М. Структура художественного текста, Москва, Искусство, 1970, 384с.
239. Любимов Н.М. Перевод искусства. М., 1982, Изд-во Советская Россия, 132 с.
240. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты / Научные труды Центроконцепта. Архангельск: Изд-во Поморского госуниверситета, 1997. Вып. 1. С. 11-35.
241. Макеева И.И. Семантика глаголов беспорядочного движения // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка. М., 2003. С. 395-404.
242. Макеева И.И., Рахилина Семантика русского плыть плавать: синхрония и диахрония // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. М., 2004.-С.

176-187.

243. Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. М., 1989. 201с.
244. Мальцева Д.Г. Страноведение через фразеологизмы: пособие по немецкому языку. М.: Высшая школа, 1991. 172 с.
245. Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии, Канд. Диссерт., Баку, 1996.
246. Мамедова Р.А. Фразеологические единицы предикативной структуры в русском языке, Кандит. Диссерт., Баку, 2002.
247. Мамедова А.Дж. Фразеологические способы выражения пословиц и поговорок в турецком и русском языках, Кан-дит. Диссерт., Баку, 2007.
248. Мамонтов А.С. Язык и культура: сопоставительный аспект изучения. М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. 187с.
249. Манякина Т.И. Языково-стилистическая характеристика жанра афоризмов (на материале немецкого языка): Автореф. дис. .канд. филол. наук. Киев, 1981. -24с.
250. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. М., 1997.
251. Мелерович А. М. Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка. Ярославль, 1979. 79с.
252. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. 2000. 4. С. 39-45.
253. Михеев М.Ю. Отражение слова "душа" в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики)// Фразеология в контексте культуры. М.: Школа "Яз. рус. культуры", 1999. - С. 145-158.
254. Михельсон М.И. Ходячие и меткие слова. Сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов (иносказаний), 2-е изд-е, СПб, 1896.
255. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Опыт русской фразеологии. –М, ТЕРРА, 1994, в 2- т., Сборник образных слов и

иносказаний,<http://slovari.yandex.ru/dict/mikhelson>

256. Мирам Г.Э. Профессия:переводчик, -М.,Изд-ство Ника-Центр , 2006, 160 с.
257. Миронова Н. Н. Билингвистические и бикультурные проблемы художественного перевода,журнал «Зна-ние...»№1,2004,стр.108-116
258. Мокиенко В.М. Славянская фразеология, М.,Высшая школа, 1980.
259. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1989. 287с.
260. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка, Л., Наука, 1977.
261. Москвин В. П. Русская метафора. Семантическая, структурная, функциональная классификация. Волгоград: Перемена, 1997. 91с.
262. Мунэн Ж. Лингвистические проблемы перевода.Перевод как языковой контакт (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М., 1978. - С. 36-41)
263. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М., Изд. вост. лит., 1961.
264. Нарзикулов А. Французская фразеология и вопросы французо-узбекского перевода: Автореф. дис. канд. филол. наук. Л., 1969. 23с.
265. Нерознак В.П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. Омск: Изд-во Омск.гос.пед.ун-та 1998. С.80-85.
266. Нефедова Л. А. Прецедентные тексты современных немецких афоризмов (на материале книги заметок и афоризмов Элмара Шенкеля/ Нефедова Л. А.// Филологические науки. — 2005. — N 4 — С. 84 — 93
267. Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. М., 1993.- 188с.
268. Никитина Т. М. Проблемы изучения этнокультурной специфики фразеологии. Псков, 1998. 205с.
269. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка), Лексикографический сборник, Вып. П., М., 1974.
270. Ольшанский И. Г. Концепт значение - межкультурная коммуникация //

- Филология и культура. В 2 ч. Тамбов, 2001. Ч. 2. - С. 18-19.
271. Онипенко, Н. К. Грамматика крылатых выражений/ Н. К. Онипенко, Е. Н. Никитина// Русская словесность. — 2006. — № 4. — С. 56-63
272. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990, С. 68-81.
273. Павиленис Р. И. Проблема смысла. М., 1983. 297с.
274. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. М., 2004. -607с.
275. Павлович Н.В. Язык образов. М., 2004. 527с.
276. Палашевская И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингво-культурах: Автореф. дис. . канд. филол. наук. Волгоград, 2001. 24с.
277. Панкратова С. М. Валентность единиц лексико-фразеологического уровня (на материале немецкого языка). Л., 1988. 160 с.
278. Панченко Н. Н. Средства объективации концепта «обман» (на материале английского и русского языков): АКД. Волгоград, 1999.
279. Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. М.: ИИЛ, 1960. 500 с.
280. Пеньковский А. Б. Радость и удовольствие в представлении русского языка // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С. 148-155.
281. Пеньковский А. Б. Радость и удовольствие в представлении русского языка // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С. 148-155.
282. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока, М., Наука, 1979.
283. Пермяков Л.Г. «От поговорки до сказки» (заметки по общей теории книги). М., изд-ство «Наука», 1970, 310с.
284. Пермяков Г.Л. Паремиологический эксперимент. Материалы для паремиологического минимума. Полторы тысячи русских пословиц, поговорок, загадок, примет и других народных изречений, наиболее распространенных в живой разговорной речи. М, 1971. - С. 49-35
285. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти В.Я. Проппа. М.: изд-ство «Наука», 1975. - С. 247-274.
286. Пермяков Л.Г. Основы структурной паремиологии /Сост. Г.Л. Каприз/—

Москва, изд. «Наука», 1988, 236с.

287. Петрова Н.Д. Национально-культурные семы в структуре значения английских фразеологических единиц// Вопросы филологии. 1999. №2. -С. 14-20.
288. Пешковский А.М. Избранные труды, М., Учпедгиз, 1959.
289. Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Безумие как лексикографическая проблема (к анализу прилагательных безумный и сумасшедший) // Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995. М., 2003. С. 494-501.
290. Поливанов Е. Д. Избранные работы. Труды по восточному и общему языкознанию. М.: Наука, 1991. 623 с.
291. Полонский А. В. Категориальная и функциональная сущность адресатности. М., 1999.-491с.
292. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2001.
293. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 2000. 30 с.
294. Попович Р. И. Соотношение фразеологии французского, молдавского и русского языков: Автореф. дис. канд. филол. наук. JL, 1967. 18 с.
295. Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии). // Фразеология в контексте культуры. М., 1999. С. 18-21.
296. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. - С.8-69.
297. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1894.
298. Потебня А.А. Эстетика и поэтика, М., Искусство, 1976.
299. Потебня А.А. Из записки по русской грамматике, Т.3, М., Просвещение, 1968.
300. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894. Изд. 5-е. М.: URSS, КРАСАНД, 2012,168 с.

(Лингвистическое наследие XIX века). ISBN 978-5-396-00444-3

301. Пропп В.Я. Морфология сказки. Л.: Academia, 1928. 152 с.
302. Пузырев А.В. Образ истины в русском языковом сознании (на материале русских пословиц) // Актуальные проблемы лингвистики в вузе и школе: Материалы Школы молодых лингвистов. М Пенза: Ин-т языкознания РАН, 1998. С. 17-25.
303. Рагимов А.С. Сравнительно-сопоставительный анализ английских и азербайджанских номина-тивных глагольных фразеологических единиц и способы перевода английских фразеологических единиц на азербайджанский язык, АКД, М., 1968.
304. Ракитина О.Р. Концепт МОРЕ в русском фольклоре// Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Изд-во Воронеж, унта, 2001. С.119-121.
305. Райс К. Классификация текстов и методы перевода (Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике.) М., 1978, С. 202-228
306. Рехлова, О. А. Афористика в газете/ О. А. Рехлова// Русская речь. 2007. № 3. С. 62-68
307. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика -М., 1974, Межд.отн., 216 с.
308. Рзаев Ф.Ч. Проблема воспроизведения элементов инонациональной культуры в художественном переводе (на материале переводов прозы Л.Н.Толстого на азербайджанский язык)М.,2008,МГУ,журнал«Вопросы филологических наук», № 3(32), с. 80-82статья
309. Ришар Ж.-Ф. Ментальная активность: Понимание, рассуждение, нахождение решений. М., 1998. 232с.
310. Розенпггок-Хюсси О. Речь и действительность. М.: Лабиринт, 1994. -214с.
311. Розина Р.И. Устранение преграды (семантика и аспектуальное поведение группы русских глаголов) // Логический анализ языка. Языки пространств. М., 2000. С. 67-77.
312. Ройзензон Л. И., Авалиани Ю. Ю. Современные аспекты изучения

- фразеологии. // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967. С. 72-78.
313. Русский язык: Энциклопедия / под ред. Ю.Н. Караулова. М., Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2003.
314. Рыбникова, М. А. Русские пословицы и поговорки [Текст] / М. А. Рыбникова; М.: 1961. – 458с.
315. Рябцева Н.К. Контрастивная фразеология в культурном контексте // Сб. науч. тр. Моск. гос. лингв. ун-та. Вып. № 444. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. М., 1999. С. 133-142.
316. Рябцева Н.К. Размер и количество в языковой картине мира // Логический анализ языка. Языки пространств. М., 2000. С. 108-117.
317. Саввина Е.Н. «О трансформациях клишированных выражений в речи» // Паремнологические исследования. Сб. стр. сост. ред. и предисл. Г.Л.Пермякова. М., Наука, 1984, 221с.
318. Савенкова Л.Б. Паремия и языковой знак. Ст.1, Текст, 2000.
319. Савенкова Л.Б. Пословица, поговорка и паремия как термины филологии // Мысли о русских паремии. Сборник материалов (часть 1), Филологич. вестник Ростовского гос. ун-та 2002.-№1,-249с.
320. Савенкова Л. Б. Русская паремнология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов-на-Дону, 2002. 239с.
321. Савицкий В.М. Английская фразеология: проблемы моделирования. Самара: Самар. ун-т, 1993. 172с.
322. Савицкий В.М., Плеханов А.Е. Идиоэтнолизм речи (проблемы лексической сочетаемости). М. Самара: Изд-во Моск. гор. пед. ун-та, 2001. -188с.
323. Садыхова Г.Р. Структурно-семантические особенности эквивалентных паремнологических фразеологических единиц французского и азербайджанского языков, АКД, Баку, 1998.
324. Сандомирская И. О своем. Фразеология и коллективная культурная идентичность. // Фразеология в контексте культуры. М., 1999. С. 48-54.
325. Сахно С.Л. "Свое— чужое" в концептуальных структурах // Логический

- анализ языка. Культурные концепты. М.: Наука, 1991. С.95-101.
326. Семененко Н. Н. Русская пословица как объект лингвокультурологического анализа. // Фразеология 2000: Материалы Всероссийской научной конференции «Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы». Тула, 2000. С. 101-103.
327. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. 656с.
328. Сепир Э. Язык. М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. 243 с. (Переиздание в: Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. — М.: Прогресс, Универс, 1993. 655 с.)
329. Сеше А. Программа и методы теоретической лингвистики. Психология языка. Пер. с фр. — М.: УРСС, 2003. — 264 с.
330. Сидоркова Г.Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия: Автореф. дис. .д-ра филол. наук. Краснодар, 1999. 53с.
331. Системная организация английской фразеологии. М., 1986. 152с.
332. Складаревская Г. Н. Метафора в системе языка. СПб., 1993.- 151с.
333. Слышкин Г. Г. К проблеме составления лингвокультурологического концептуария // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации. Волгоград: «Колледж», 2001. С. 27-31.
334. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956. 260с.
335. Смит Л. П. Фразеология английского языка. М., 1959. 208с.
336. Современный русский язык. Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» В 3 ч. / Н. М. Шанский, В. В. Иванов и др. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1987.
337. Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1941. 559с.
338. Солодуб Ю. П. Лексикология и фразеология современного русского литературного языка. М., 1984. 259с. 1.
339. Солодуб Ю.П. Путешествие в мир фразеологии. М.: Просвещение, 1981. 64 с.
340. Солодухо Э. М. О границах и соотношении категорий национального и

- интернационального в сфере фразеологии. // Вопросы отечественной, зарубежной истории, литературоведения и языкознания. Казань, 1982. - С.143-146.
341. Солодухо Э. М. Проблемы интернационализации фразеологии. Казань, 1982. 168с.
342. Солодухо Э. М. Теория фразеологического сближения. Казань, 1989. -296с.
343. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. М., 1995. 347с.
344. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1998.
345. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
346. Степанов Ю. С. «Слова», «понятия», «вещи». К новому синтезу в науке о культуре // Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995. С. 5-25.
347. Степановские чтения. Функционирование языковых единиц в аспекте национально-культурной специфики. М., 2003. 309с.
348. Стернин И. А. Концепт и языковая семантика // Связи языковых единиц в системе и реализации. Когнитивный аспект. Вып. 2. Тамбов, 1999. -С. 69-75.
349. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: Воронежский госуниверситет, 2001. С. 58-65.
350. Сунь Хуэйцзе. Принципы номинативного структурирования семантического поля (на примере средств обозначения запаха в русском и китайском языках): Автореф. дис. . канд. филол. наук. Волгоград, 2001.-24с.
351. Суродина Н.Р. Лингвокультурологическое поле концепта "пустота" (на материале поэтического языка московских концептуалистов): Автореф. дис. . канд. филол. наук. Волгоград, 1999. 20с.
352. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, Маариф, 1966,— 210 с.
353. Тагиева Х.М. Крылатые слова в азербайджанском языке, АКД, Баку, 1992.

354. Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры. // Фразеология в контексте культуры. М., 1999. С. 30-36.
355. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М., 1988.
356. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры. // Фразеология в контексте культуры. М., 1999. С. 6-12.
357. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. М., 1981.-269с.
358. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996, 286 с.
359. Телия В.Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов - знаков-микротекстов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. М., 2004. С. 674-685.
360. Телия В.Н. Что такое фразеология,- М., Наука, 1966,-230 с.
361. Тер-Минасова С. Г. Методологические проблемы изучения фразеологии. // Филологические науки. 1985. № 5. С. 42-48.
362. Токарев Г.В. К вопросу о культурном слое концепта // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации. Волгоград: Колледж 2001. -С. 16-21.
363. Токарев Г.В. Концепт как объект лингвокультурологии. Волгоград 2003. - 232с.
364. Толстая С. М. Глаголы судьбы и их корреляты в языке культуры // Понятие судьбы в контексте разных культур. М., 1994. С. 143-147.
365. Толстой Л.Н. «Война и мир», в XIV т., Москва, Гос.изд. художественной литературы, 1951
366. Толстой Н. И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997.-С. 306-315.
367. Топоров В.Н. Судьба и случай// Понятие судьбы в контексте разных культур. М.: Наука, 1994. С.38-75.

368. Торопцев И. С. Язык и речь. Воронеж, 1985. 199с.
369. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. М.: Прогресс, 1987. 560 с.
370. Тюленев С.В. Теория перевода. Учебное пособие. М.: Гардарики, 2004, с.151-165, 168-174
371. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып.1. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. С. 135-168.
372. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира. М., 2003.- 223с.
373. Урысон Е. В. Языковая картина мира vs обиходные представления (модель восприятия в русском языке) // ВЯ. 1998. № 2. С. 3-21.
374. Успенский Л., Коротко об афоризмах, в сборнике: Афоризмы, сост. Е. С. Райзе, Л., 1964
375. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. С. 207-219.
376. Фархутдинова Ф. Ф. Роль паремий в лингвокультурологических исследованиях. // Фразеология 2000: Материалы Всероссийской научной конференции «Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы». Тула, 2000. С. 100-101.
377. Федоренко М.Н. , Сокольская Н.Т. «Афористика», -М., Изд-ство Наука, 1990 ,419 с.
378. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Изд-во «Высшая школа», 1968, 330 с.
379. Федуленкова Т.Н. Стилистическая валидность фразеологической апокопы // Стилистика и теория языковой коммуникации: Материалы докл. международ. конф., посвященной 100-летию со дня рождения проф. МГЛУ И.Р. Гальперина. – М., 2005. – С. 218-220.
380. Хельге Хессе. История в афоризмах. М., Текст, 2009.
381. Цявловский М. А., Как писался и печатался роман «Война и мир», — «Толстой и о Толстом», сб. III, 1927,

382. Шадрин Н.Л. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика, Саратов, Изд-во Саратов. ун-та 1991, 220с.
383. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М., ЛИБРОКОМ, 2012, 266с. ISBN: 978-5-397-02318-4
384. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. М.: Рус. яз., 1987. 240 с.
385. Шкловский В., Материал и стиль в романе Л. Толстого «Война и мир», стр. 217. 37 См. замечания по вопросу о каноническом тексте «Войны и мира»:
386. Шумакова А. П. Французский афоризм как текст : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.05. Смоленск, 2006. 241 с
387. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. 428 с.
388. Швейцер А.Д. Теория перевода. М.: 1988. 198 с.
389. Шехтер И. Ю. Живой язык. М.: Ректор, 2005, ISBN 5-89464-010-5
390. Эйхенбаум Б. М., Лев Толстой, кн. II, стр. 397 403.
391. Якобсон Р. О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985. 456 с.

İngilis dilində:

392. Croft W. Typology and Universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
393. Dobrovol'skij D. & E. Piirainen. Figurative Language: Cross-cultural Linguistics and Cross-linguistic Perspectives. Amsterdam: Elsevier, 2005.
394. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig: VEB Bibliogr. Institut, 1982.
395. Glaser R. Linguistic Features and Genre Profiles of Scientific English. Frankfurt-am-Mein, Berlin, Bern, New York, Paris, Wein: Peter Lang, 1995.
396. Glaser R. Relations between Phraseology and Terminology in English for Special Purposes // Linguistic Features and Genre Profiles of Scientific English: Leipziger Fachsprachen-Studien. Band 9. Frankfurt-am-Mein: Peter Lang, 1995. P. 33-57.

397. Hausermann J. Phraseologie: Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse. I Aufl. Tübingen: Niemeyer, 1977.
398. Naciscione A. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, 2010.

Alman dilində:

399. Basisklassifikation von Phraseologismen nach Burger (mit Beispielen aus Spielfilm und Filmplakaten)
400. Csaba Földes/Wirrer, Jan (Hrsg.): Phraseologismen als Gegenstand sprach- und kulturwissenschaftlicher Forschung. Baltmannsweiler: Schneider-Verlag Hohengehren, 2004. ISBN 3896768808.
401. Hochspringen↑ Sandig, Barbara, Stilistische Funktionen von Phrasemen, in: Burger, Harald (Hrsg.), Phraseologie – Ein internationales Handbuch, Band 1, Berlin 2007, S. 161.
402. Marios Chrissou: Phraseologismen in Deutsch als Fremdsprache. Linguistische Grundlagen und didaktische Umsetzung eines korpusbasierten Ansatzes. Hamburg: Kovac-Verlag, 2012. ISBN 978-3-8300-6614-9.
403. Peter Kühn: Pragmatische Phraseologie: Konsequenzen für die Phraseologie und Phraseodidaktik. In: Barbara Sandig (Hrsg.): Tendenzen der Phraseologieforschung, Bochum: Norbert Brockmeyer, 1994.

LEKSİKOQRAFİYA MƏNBƏLƏRİ

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cilddə, Az.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, Elm, 1964 -1987.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cilddə, Bakı, 1976- 1987.
3. Baxşiyev H. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti, Bakı, Bakı Universiteti, 2004.
4. Əzizbəyov X.Ə. Azərbaycanca – rusca lüğət, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1965.
5. Musayev O.İ. Azərbaycanca – ingiliscə lüğət, Exxon Azerbaijan Limited, Azerbaijan, Baku, 1998.
6. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca – rusca frazeologiya lüğəti, Bakı, Elm, 1976.
7. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca - rusca və rusca - azərbaycanca frazeoloji sözlər lüğəti, Bakı, 2004.
8. Rusca - Azərbaycanca frazeologiya lüğəti”, (tərtib edən: M.T.Tağıyev), 1974.
9. Müxtəsər Azərbaycanca – rusca və rusca - Azərbaycanca atalar sözü lüğəti, (tərtib edənləri: B.Tahirbəyov, Ə.Hüseynzadə), 1983,
10. Tağıyev M.T. Azərbaycanca - rusca lüğət, Bakı, Elm, I,II,III cildlər, 1986, 1989, 1997.
11. Tahirbəyov B., Hüseynzadə Ə. Müxtəsər azərbaycanca - rusca və rusca - azərbaycanca atalar sözü lüğəti, Bakı, Maarif, 1983.
12. Həmidov İ.H. Azərbaycanca - rusca atalar sözləri lüğəti, Bakı, 2004.
13. Hüseynov H. Azərbaycanca - rusca lüğət, Bakı, 1941.
14. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü və məsəllər (rusca- azərbaycanca qarşılıqlar), Bakı, 1971.
15. Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.

Rus dilində:

1. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. М.: Рус. яз., 1987. 240 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, М., Советская Энциклопедия, 1969.
3. Большой академический словарь русского языка,-М., Изд-ство: Наука, 2006 г, 825 с., ISBN: 5-02-026429-6
4. Борисова Е. Г. Слово в тексте. Словарь коллокаций (устойчивых сочетаний) русского языка. М., Филология, 1995, 148с.
5. Борисова Е. Г. Слово в тексте. Словарь коллокаций (устойчивых сочетаний) русского языка. М.: 1996,—380с.
6. Войнова Л.А., Жуков В.П., Молотков А.И., Фёдоров А.И., под редакцией Молоткова А.И. Фразеологический словарь русского языка, изд-е 4-е, Москва, Русский язык, 1987, 543 с.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, I-IV тома, М., Госуд. Изд-во Национальных и иностранных словарей, 1956.
8. Даль В.. Толковый словарь живаго великарусского языка – М. 2003
9. Даль В. Пословицы русского народа, тт. 1-2. М., 1984
10. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок,М.,Сов. Энциклопедия, 1966.
11. Кожевников В.М., Николаев Г.А. Литературный энциклопедический словарь. – М., Советская энциклопедия, 1990, – 150 стр.
12. Кубрякова Е.С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. М. 1996.- С.90-93.
13. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М., 2003,398с.
14. Кулиев А., Аннауров А., Кулиева Г., Мудрость двух народов. Краткий фразеологический словарь русского и туркменского языков, Ашхабад, 1965.
15. ЛЭС (лингвистическая энциклопедия словарь) под ред. В.Н.Ярцевой. М., Сов. Энциклопедия, 1990, 685 с.
16. Марузо Ж.М. Словарь лингвистических терминов, Иностранная

литература, 1960.

17. Овсянников В.З. Литературная речь. Толковый словарь современной общелитературной фразеологии, Москва, ОГИЗ, Молодая гвардия, 1933.
18. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Ок. 57.000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 20-е изд. Стереотип. М., Язык. 1988, 798 с.
19. Русско-азербайджанский словарь, I т., Баку, Изд. АН Азерб. ССР, гл.кор. АН Азерб. ССР, Елм, 1951, II т., 1955.
20. Русские заветные пословицы и поговорки // Народные русские сказки не для печати, заветные пословицы и поговорки, собранные и обработанные А.Н.Афанасьевым 1857-1862. -М., Ладомир, 1997.
21. Словарь современного литературного языка, Москва, "Русский язык", 1991, в 20 томах.
22. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. 824с.
23. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Изд. 2-2, испр. и доп. М., 2001.-990с.
24. Степанов Ю.С. Семантика. // Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1980. С. 384
25. Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь, Баку, Маариф, 1974.
26. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона». М., «Русское слово», 1996, 31 с.

İngilis dilində:

16. Jump up: Aronoff, Mark and S. N. Sridhar (1984). Agglutination and composition in Kannada verb morphology. In David Testen, Veena Mishra & Joseph Drogo (eds.), Papers from the Parasession on Lexical Semantics, 3–20. Chicago: Chicago Linguistic Society.
17. Jump up: Beck, David (2007). Morphological phrasemes in Totonacan

- inflection. In Kim Gerdes, Tilmann Reuther, and Leo Wanner (eds.), *Meaning-Text Theory 2007: Proceedings of the 3rd International Conference on Meaning-Text Theory*, 107–116. Vienna: Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 69.
18. Jump up: Berger, Hermann (1974). *Das Yasin-Burushaski (Werchikwar)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz: : 15–20

İnternet saytları:

1. <http://www.visdoms.ru/pavt/66html>
2. Большой энциклопедический словарь. – М., 1999-2000
http://www.zipsites.ru/slovari/bolshoi_enc_slovar/
3. http://en.wikipedia.org/wiki/William_Blake
4. <http://www.dissercat.com/content/idiomatika-v-kognitivnom-i-lingvokulturologicheskom-aspekte-na-materiale-frazeologicheskikh-#ixzz2jefnQ9uL>
5. <http://www.dissercat.com/content/kognitivnyi-aspekt-perevoda-frazeologicheskikh-edinits-na-materiale-khudozhestvennykh-proizv#ixzz2qChuXI42>
6. <http://www.dissercat.com/content/idiomatika-v-kognitivnom-i-lingvokulturologicheskom-aspekte-na-materiale-frazeologicheskikh-#ixzz2jeitBr9u>^ Pike, Kenneth L. (1961). Compound affixes in Ocaina. *Language* 37, 570 –581.
7. Баранов А.А. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики
8. <http://www.dissercat.com/content/idiomatika-v-kognitivnom-i-lingvokulturologicheskom-aspekte-na-materiale-frazeologicheskikh-#ixzz2jei63uN7>